

**А.С.Міносян
І.П.Коршунова**

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Харків 2010

Міністерство освіти і науки України

Харківський державний університет харчування та торгівлі

Міносян А.С.   Коршунова І.П.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Рекомендовано вченою радою університету як навчальний посібник

Харків 2010

УДК

Міносян А.С., Коршунова І.П. Історія української культури: Навчальний посібник /А.С. Міносян, Коршунова І.П. /Харк. Держ. ун-т харч. та торгівлі. – Харків, 2010. – 216 с.

Посібник складений відповідно до існуючих програм та методичних рекомендацій з історії української культури з урахуванням досвіду викладання у вищих навчальних закладах інженерно-технічного та економічного спрямування. У посібнику використано різноманітну культурологічну базу, а також широке коло різних історико-культурологічних публіцистичних джерел, включаючи архівні та статистичні матеріали. Автори показали основні періоди духовного життя українського народу протягом всього тисячолітнього розвитку. Посібник передбачає вдумливу самостійну роботу студентів на зразках додаткового матеріалу, що складається з певних тем розділів, а також з дослідницьких та розвідницьких текстів.

Рецензенти:

Д-р філос. наук, проф. О.М.Куц

Канд. іст. наук, проф. Н.В.Чорна

Рекомендовано вченою радою університету як навчальний посібник, протокол № від 2010 р.

А.С.Міносян, І.П.Коршунова, 2010.
Харківський державний
університет харчування
та торгівлі, 2010.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Розділ I <i>Специфіка українського типу культури</i>	6
Розділ II <i>Архаїчні культури на теренах України</i>	33
Розділ III. <i>Культура Київської Русі</i>	55
Розділ IV <i>Українська культура в період її сформування (XIV- I пол. XVII ст.)</i>	80
Розділ V <i>Культурні процеси в Україні II пол. XVII ст. – XVIII ст.</i>	101
Розділ VI <i>Українське національно-культурне відродження (к. XVIII ст. – XIX ст.)</i>	121
Розділ VII <i>Українська культура у XX на початку XXI століття</i>	151
Розділ VIII <i>Культура Слобожанщини</i>	173
Література.....	212

ПЕРЕДМОВА

В умовах незалежності нашої країни особливого значення набуває відродження етнічної культури, якісне оновлення та розвиток основних її компонентів. Один із шляхів до культури – це формування національної свідомості, про що свідчить дбайливе ставлення та підвищений інтерес до історичного минулого нашої батьківщини. Від рівня засвоєння молоддю вітчизняних культурних надбань суттєво залежить творчий потенціал особистості, загальна культура майбутнього фахівця, його здатність використовувати ці знання у вирішенні актуальних проблем сучасності.

Саме тому, в умовах відродження української нації та держави, своєчасною духовною потребою є ознайомлення студентства з історією вітчизняної культури, з іменами українських культурних діячів, із специфікою життя нашого народу.

Автори посібника вважали за доцільне ознайомити студентів з головними питаннями духовного життя українського народу протягом всього тисячолітнього розвитку. Важливим додатком до огляду національної культури є певний тематичний матеріал з історії та культури невід'ємної складової України – Слобожанщини, що дозволяє поновити і покращити у студентства історичні та культурні знання з розвитку нашого регіону.

Матеріал посібника згрупований за восьми розділами:

Розділ I. Специфіка українського типу культури.

Розділ II. Архаїчні культури на теренах України.

Розділ III. Культура Київської Русі.

Розділ IV. Українська культура в період її сформування

Розділ V. Культурні процеси в Україні II пол. XVII ст. – XVIII ст.

Розділ VI. Українське національно-культурне відродження

Розділ VII. Українська культура у XX на початку XXI століття

Розділ VIII. Культура Слобожанщини.

Практична роль посібника міститься у додатковому матеріалі, що складається з певних тем розділів, а також з дослідницьких та розвідницьких текстів. Така структура дозволяє вирішити найголовніше завдання посібника-практикуму – навчити студентів самостійно опрацьовувати наданий матеріал, формуючи своє самостійне відношення до поставлених проблем та покращуючи свою обізнаність щодо культурних подій в історії української нації.

З метою кращого засвоєння курсу «Історія української культури» кожний розділ містить питання на закріплення тематичного та додаткового матеріалу, словник понять та термінів, необхідних для засвоєння тем, а також літературу (за розділами) для самостійного опрацювання курсу.

Пропонований науково-методичний посібник сприятиме, як сподіваються автори, зрозумінню особливостей нашої культури, усвідомленню її особистісного рівня, орієнтуванню у потоці художньої продукції, пропагуванню й розповсюдженню культурної спадщини, накопиченню досвіду для захисту її в практичній діяльності; буде корисним і цікавим в плані ознайомлення з сучасним станом культурного розвитку нашого народу, задовольнить, певною мірою, надзвичайне зростання інтересу до означених проблем з боку широкої громадськості. Разом з тим, звичайно, є зрозумілим, що означена праця не вичерпує все ж порушеної в ній широкомасштабної проблеми.

І РОЗДІЛ

СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОГО ТИПУ КУЛЬТУРИ

В процесі свого розвитку нації утворюють властиву для них систему уявлень про внутрішній і навколишній світ, час і простір та своє місце в них, а також особливі засоби переживання, сприйняття і відображення світу (мову, символи, знакову систему тощо). Всі вони разом складають національно-своєрідну картину світу, що співвідноситься з поняттям *національного типу культури*. Отже, національна культура є оригінальним, самобутнім, властивим лише для даного народу способом бачення світу, поведінки в ньому, системи норм, цінностей та ідеалів.

Національна культура проходить різні етапи в своєму розвитку, які становлять частку культурно-історичного процесу, вступає в діалог з іншими культурами, відчуваючи на собі їхні впливи, але зберігаючи певні, властиві конкретному народові прояви його ідентичності.

Поняття про національний тип культури постійно змінюється мірою еволюції самої нації. Перші спроби сформулювати національну своєрідність української культури бачимо в другій половині XVIII – на початку XIX ст., коли етнографи, історики, краєзнавці робили перші кроки спостереження над мовою, характером, особливостями побуту українського народу. Серед видатних вчених та громадських діячів, які збагатили уявлення про український національний характер були: М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко, А.Антонович, М.Драгоманов, М.Грушевський та інші. Безперечно, сучасні уявлення про особливості української національної культури будуть змінюватися в процесі націотворіння, що наприкінці XX століття вступив у свою завершальну стадію.

Специфіка українського типу культури зумовлена належністю української території до ареалу стародавньої хліборобської осілої культури, яка довгі тисячоліття знаходила опору свого існування в *традиціоналізмі*. Українська культура та суспільство здавна пронизані глибокою повагою до традицій, прагненням до усталеності, обережністю до новацій. Прагнення до стабільності та рівноваги – характерні риси, успадковані від аграрного типу культури.

Особливе місце у духовній культурі українського народу займає *природа*. Пейзаж набагато характерніший для образотворчого мистецтва. Він включає мальовничі краєвиди Лівобережжя і Слобожанщини, степові простори Півдня,

гірські річки, полонини і ліси Заходу. Але найчастіше географічним символом України виступає Дніпро.

Постійне спілкування з природою, відчуття небезпеки і незахищеності формували в українцях своєрідний фаталізм, ліричну меланхолійність з присмаком гумору, надавали перевагу здоровому глузду перед почуттям.

Поєднання природного начала з індивідуалізмом знаходило своє відображення в естетизмі українців, нахилі та здібностей до наук, мистецтва, освіти, культури. Широке визнання здобули українські народні пісні. Недарма фігура співця – кобзаря давно перетворилася на символ співучої України.

Український народ довго зберігав стійкі ознаки родового суспільства з властивим для нього перенесенням сімейних взаємин на соціальне життя. Отаман називався батьком, батьком іменували народні перекази Тараса Шевченка і псевдонародні – радянського «вождя всіх часів і народів».

Особливу роль відіграє в українській культурі *жіноче начало*, яке домінує над чоловічим у побутовому та культурному житті. Сама Україна часто виступає у вигляді якщо не матері, то покривдженої дівчини. Жіночі риси можна побачити у емоційному типові багатьох українських та культурних діячів.

Особливістю українського типу культури також є зв'язок суспільного ідеалу українців з вільними громадами, що визначає *демократизм і прагнення до соціальної рівності*, неприйняття авторитарного начала. Стати аристократом, дворянином, представником еліти означало розірвати зв'язок зі своїм народом.

Історичний процес українського народу завжди символізувало *козацтво*. Недарма український народ та його країна ще на початку XIX ст. називалася козацькими. Козак є таким же репрезентантом всього українського, як ковбой – американського, шляхтич – польського. Військові подвиги козацтва лежать в основі українського пісенного епосу та історичної пам'яті, козацька держава була втіленням політичного буття українців, козацька тематика – провідною в часи формування національної самосвідомості.

До характерних ознак української культури слід віднести і *панування села над містом*. Сільський пейзаж, побут, народне житло та одяг, страви, чарівні народні пісні – все це завжди широко використовується для визначення національної специфіки української культури.

В порівнянні з багатьма сучасними культурами західноєвропейського ареалу, культура України досить молода. В силу деяких історичних обставин вона ще не встигла здобути широке світове визнання власної цілісності, своєрідності і неповторності в очах багатьох розвинених народів. На це її чекає в майбутньому.

Українська культура має багато спільного з загальноєвропейською, і перш за все це стосується гуманістичних цінностей, важливими формами прояву яких є усна народна творчість, художня література та інші види мистецтва, філософія та суспільно-політична думка.

Особливості етногенезу українського народу

Формування етнічної культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу (етногенезом). Тому, розглядаючи українську культуру, не можна не зупинитися на проблемах етногенезу українців. Існують деякі теорії походження нашого народу:

- 1) *теорія «споконвічності»* - українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2-3 млн. років;
- 2) *теорія автохтонності* (М.Грушевський), згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання;
- 3) *теорія «єдиної колиски»* (яка була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-ті роки ХХ ст.): зародження і розвиток трьох близьких словенських народів з єдиної древньоруської народності;
- 4) *теорія «незалежного розвитку окремих слов'янських народів»*, а саме – українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом;

Сьогодні підкреслюється, що Київська Русь була поліетнічною, тобто багатонаціональною державою. В основному в сучасній літературі початком націогенези українців вважається період Київської Русі, хоч він і не досяг тоді завершення. Згодом внаслідок несприятливих історичних обставин цей процес був перерваний і оновився на повну силу в XV-XVII сторіччях. У цьому, імовірно, і полягає специфіка етногенези українців.

Український етнос остаточно сформувався на рубежі XVI-XVII ст., причому каталізаторами цього процесу стали загроза фізичного знищення з боку Степу (утворення Кримського ханства – васала Османської імперії), національний гніт польської шляхти і внутрішня зрада еліти – перехід аристократії до католицизму і укладення церковної унії. На хвилі національної боротьби росла національна самосвідомість. Остання виявилася на побутовому рівні в усвідомленні своєї приналежності до «руського народу», а на вищому, ідеологічному рівні – у боротьбі за національні права, за православ'я, за створення національних державних інститутів і атрибутів.

Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв (етнонімів), назв з боку інших народів, а також назв країни і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття «Русь». Причому в різні періоди домінували такі його варіанти: VI-IX ст. – Русь; з 1395 р. – Мала Русь; у XVII-XVIII ст. – Малоросія; XIX ст. - початок XX ст. – Україна-Русь. Визнання назви «Україна» (вперше згадане у 1187 р.) відбулося у XVII ст., але й тоді воно співіснувало з іншим – «Малоросія», яке набуло широкого розповсюдження після приєднання України до Московської держави. Тільки з початку XX ст. етнонім «Україна» став домінуючим.

Слід виділити і таку особливість: спочатку Руссю, а потім Україною називали центральну область, тобто Київську землю, а потім звідси найменування «Русь» розповсюдилося на все східне слов'янство, а «Україна» пізніше на все українство. Тобто назва «Русь» сформувалася як спільнослов'янський термін, і саме тому Московська держава взяла його собі у назву для утвердження концепції «Третього Риму». Що стосується назви «Україна», то є декілька пояснень його походження: або від «краю» - кордону зі Степом, або від слова «країна» - інша версія – «край» як батьківщина, вітчизна. Щодо самоназви «українець», то вона довго була малопоширеною. Це багато в чому можна пояснити труднощами етносоціального розвитку. Синонімами виступали термін «козак», «козацький народ», одночасно продовжували існувати і старі самоназви «руські», «русини». Тільки в умовах національного відродження у другій половині XIX ст. остаточно утвердилася самоназва «українець». Таким чином, в етнічній історії українців можна виділити три ключові етнооб'єднуючі самоназви:

- 1) *слов'яни (словени);*
- 2) *руси (руські, роси, русичі, русини);*
- 3) *українці (козаки).*

Сьогодні українці складають основне населення держави Україна. Це один з найбільших народів Європи і другий за чисельністю у слов'янському світі. Згідно з останнім переписом (1989 р.) українці в своїй країні становили майже дві третини населення (72,7%). Тут проживало 84,8% українців, які жили в тогочасному СРСР – 37,4 млн. В основному українці рівномірно розподілені по всій території держави за винятком Криму і південного сходу. У сільській місцевості вони складають до 90% населення, в містах – до 70%.

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Український етнос складається з наступних складових:

- 1) *основного етнічного масиву українського народу, який в основному співпадає з територією його формування і державними кордонами України;*

- 2) *етнічних груп українців* за межами основного етнічного масиву в ближньому і далекому зарубіжжі – *діаспори*;
- 3) *субетнічних груп*, тобто спільнот у середовищі українців, відмінних специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки і т.д.).

Сьогодні внаслідок національно-державного розмежування сотні тисяч українців виявилися за межами України. Але, незважаючи на значну еміграцію, чисельність українського населення зростала. Так, у 1897 р. вона становила 28,4 млн., а в 1913 р. – вже 35,2 млн. У той же час, починаючи з XIX ст., в основному внаслідок освоєння і промислового розвитку Півдня і Сходу України, що призвело до переселення сюди великої маси людей з інших регіонів Російської держави, питома вага українців тут зменшувалася. Так, якщо у XVIII ст. українці склали близько 85% населення у межах сучасної України, то у XIX ст. – приблизно 80%, а у XX ст. – біля 74%.

В останні десятиріччя різко зменшилося сільське населення і збільшилося міське, яке склало понад 65%. Особливо небезпечними явищами стали зниження народжуваності і збільшення смертності, внаслідок чого з 80-х років XX ст. спостерігається депопуляція, яка особливо посилилася з 1992 року. Серед етнічних процесів потрібно виділити зменшення питомої ваги україномовного населення. Найбільш це явище властиве Донецько-Придніпровському і Південному регіонам. Серед причин, які обумовили зменшення питомої ваги україномовного населення в Україні домінуюче місце займає русифікація, яка в свій час супроводжувала процес створення «радянського народу».

Культурно-історична своєрідність регіонів України

Традиції і побут українського народу, які мають багато загальнонаціональних рис, і сьогодні зберігають ряд територіальних особливостей. Вони зумовлені:

- характером історичного розвитку окремих регіонів України;
- природно-географічними умовами;
- взаємозв'язками з іншими народами.

З історико-етнографічної точки зору на території України можна виділити такі культурно-історичні зони:

- *Середнє Придніпров'я (Наддніпрянина)*;
- *Поділля*;

- Слобожанщина і Полтавщина;
- Полісся;
- Прикарпаття (Галичина);
- Волинь;
- Закарпаття;
- Буковина;
- Південь.

Остання зона заселена декількома міграційними хвилями, і її населення остаточно сформувалося тільки у XVIII-XIX ст. Це наймолодшій з точки зору етнографії район України. Південь можна розділити в свою чергу на ряд регіонів: Причорномор'я, Таврію, Донщину (Подоння, Донеччину). Потрібно зазначити, що наведений розподіл багато в чому умовний. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-етнографічних явищ. Крім того, ці райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх вивчають.

В Україні до сьогодні зберігаються етнографічні групи, які мають свої особливості в культурі і мові. Найбільш значні з них горці (гуцули, лемки, бойки) в Прикарпатті і поліщуки, пінчуки, литвини в Поліссі. Раніше серед українців було більше таких груп. Але з розвитком капіталізму, а потім і в радянський час поступово пішли у минуле багато архаїчних, консервативних звичаїв і обрядів, набули розвитку нові елементи в побуті і духовному житті селянства, яке складало більшість українців. Значного поширення набули елементи міського одягу, нові типи житла, знаряддя праці. Тобто соціально-економічні умови стали вирішальними чинниками, які визначили формування сучасного обличчя української нації, вплинули на чисельність і географічне розміщення інших етнічних груп, на характер етнічних процесів в Україні загалом. Отже, багато проблем українського етносу, як процесу дуже складного, все ще залишаються суперечливими.

Ідентифікація української культури як таласократичної

В сучасному світі спостерігається існування двох протилежних цивілізацій: *таласократичної* та *телурократичної*.

Термін «таласократичний» походить від двох давньогрецьких слів «talassa – море» і «kratiys – влада». Буквально «таласократія» означає – належить до влади моря. Таласократія – це морська могутність, це влада води. Для неї характерні динамізм, демократія.

Телурократія (tellus – земля) – це влада землі, це сухопутна могутність (тобто влада суші). Для телурократії характерні сталість і незмінність у часі, ідеократія. Карл Шмітт у книзі «Земля і море» удався до введення цих термінів із метою прояснити геополітичні концепції. Уявлення про таласократичний і телурократичний способи визначення цивілізацій сьогодні складає базові культурологічні поняття. Таласократія й телурократія не зводяться до чисто географічного параметра «суші» чи «води», а перш за все відбивають великий культурологічний зміст: ментальність чи тип мислення, етичні і юридичні норми, і врешті решт – певний тип духовності суспільства.

Таласократична культура

З давніх давен таласократична культура виникає на морських узбережжях великих судноплавних рік, на шляхах інтенсивної торгівлі. Тому визначальним в її формуванні є: торгівля, обмін товарами, і в решті решт – обмін духовними цінностями, дух індивідуального підприємництва й індивідуалізм. Відповідно цих умов спостерігається рухливість етичних і юридичних норм. Це означає, що таласократична культура формується як відкрита для зовнішніх впливів і здатна до внутрішніх змін.

Духовний світ таласократичної культури базується на цінностях, найголовнішими з яких є *свобода й воля*, а також здатність до ефективної і якісної праці.

У світі інтенсивного товарообміну добре мати гарні стосунки з сусідами, готовність до співпраці й кооперації з ними. Отже, *миролюбність, доброзичливість, здатність до співпраці й кооперації* також усвідомлюються в цій культурі як важливі духовні цінності.

Товарообмін – основа основ формування відкритої таласократичної культури – немислимий без приватної власності.

Отже, *приватна власність*, яка оголошується священною та недоторканою – завжди усвідомлювалась як висока цінність і посідає велике місце в таласократичній культурі.

Але найбільшою цінністю відкритої таласократичної культури є *вільна людина, індивідуальність і особистість*. Отже, творцем і носієм цінностей є людина, і вся система цінностей відкритої культури формується навколо неї і для неї.

Головні ознаки цінностей таласократичної культури: *рухливість і раціональний характер* їх, можливість несистемного об'єднання. Притаманна таласократичній культурі система цінностей за природою своєю не може бути чимось завершеним і окостенілим. Навпаки, вона весь час перебуває в поточних

змінах: якась із цінностей може втратити свою значущість і тоді вона витісняється іншою, новою цінністю. А при цьому вся сукупність цінностей ніяк не страждає від таких часткових і неперервних змін, а тільки удосконалюється, стає більш гнучкою й змістовною.

Таким чином, таласократична культура є *принципово відкритою й здатною до безперервних змін*.

Телурократична культура

Телурократична культура відрізняється за своїм характером і типом ментальності. Вона пов'язана з фіксованим панівним і незмінним простором, стійкістю його якісних характеристик і орієнтацій. Для телурократичної культури є характерними: осілість, консерватизм, закостенілість юридичних норм, консерватизм релігії й інших форм суспільної свідомості, наявність могутнього впливу ідеології, загальне тяжіння до величчя й винятковості на всіх рівнях суспільної свідомості.

Цивілізації цього типу, куди належала царська Росія (а потім СРСР), вважається «нерухомою платформою», «землею серцевини», яка зберігає постійність і нерухомість в історичному часі.

Таласократична сутність української культури

Визначити ідентифікацію української культури можливо у порівнянні її з культурою російською.

В російській культурі домінує «хоровоє», комунітарне начало. Це пояснюється природними умовами формування російського етносу, коли на бідних підзолистих ґрунтах могло виживати тільки велике об'єднання людей – «общини».

Умови формування української культури були прямо протилежні: родючі чорноземи забезпечували виживання невеликих об'єднань людей, наприклад, хутора, або навіть сім'ї.

Російська культура – це глибинна материкова або телурократична культура. Саме це й обумовило формування її як замкнутої й ідеократичної з її тягою до величчя й винятковості. Така культура породжує панівну ідею, що керує і направляє. Наприклад: «*Москва – третій Рим*» або «*Москва – колыска світової революції*». Ідея комунізму з легкістю була прийнята в Росії і дала свої жахливо багаті дари на російській ниві. Комуністична тоталітаристська ідеологія і сьогодні залишається надто близькою «російській душі».

Ідеократична система настільки жорстоко зцементована пануючою ідеологією, що просто не піддається ніякій частковій зміні чи удосконаленню.

Українська культура, попри всі наочні зовнішні зв'язки з російською, за своєю генезою і сутністю є первинною і більш давньою. Вона з прадавніх часів формувалась на великому торговому шляху «із варяг в греки», і з самого початку належить до таласократичної, бо таласократична культура – це культура не тільки морських узбереж, а й узбережжя великих судноплавних рік, торгових шляхів.

Порівняння української і російської культури ніяк не можна тлумачити в аспекті того, яка культура краща. Всі національні культури є рівною мірою значимі, прекрасні і неповторні. Мова йдеться про те, що це співвідносні наднаціональні типи таласократичної та телурократичної культури та проблема ідентифікації української і російської культури в межах дихотомії таласократична – телурократична культура. І для певних умов життєдіяльності людини – кожна національна культура є оптимальною.

Надаємо деякі аспекти порівняння основних рис української і російської культури.

1. Ментальність культури:

Для української культури характерний Дух індивідуального підприємництва, індивідуалізм, поєднаний з повагою до людини та її свободи, гостре неприйняття деспотизму, абсолютної монархічної влади.

Російська ментальність характеризується общинною свідомістю, комунітарним началом. Зневага до «одиниці» в решті решт вилилася в комуністичній практиці в фізичне знищення сотень тисяч, а то й мільйонів людей.

2. Ставлення до праці:

Визнана працелюбність і працездатність українського народу, що своїми витокami сягає аграрної трипільської культури. Незважаючи на насильно введене кріпацтво, а потім і колгоспи, на Україні ще залишився інстинкт праці українського селянина, певна культура праці. Звідси – *антеїзм* як характерна риса української ментальності – емоційно-шанобливе ставлення до землі-годувальниці.

В російській культурі в умовах формування держави ніколи не було потреби в інтенсифікації праці і підвищення культури праці. Суспільство і держава протягом всієї своєї історії збагачувалось за рахунок зовнішніх джерел, нових територіальних надбань. Звідси – небачене *марнотратство*, яке

спостерігається в російському стилі господарювання, посилене практикою соціалізму і колгоспу.

3. Ставлення до свободи:

В Україні спостерігаємо *відданість свободі*, звідси витoki козацької республіки – Запорозької Січі.

В Росії навпаки – *відданість царю і державі*. Досягнення щастя в умовах російської телурократичної культури, перетворюється в містичну теософію вельми далеку від людини, в якій людина перестає існувати, розчиняючись у «всеєдності», «боголюдськості» і «Богоматері.»

4. Освіта:

Освіта в українській культурі завжди була вельми шанованою, бо справді вільною людина може бути тільки освічена людина. На Україні з давніх часів існувала досить розвинена система народних шкіл, шкіл братчиків, монастирських шкіл. Про рівень освіти в Україні свідчить такий факт: в 1654 р. – році приєднання України до Росії – в Україні було 24 типографії.

Розвиток освіти в Росії дуже відставав порівняно з Україною. Перша публічна школа в Москві була відкрита тільки в 1664 році. В Росії у році приєднання України до Росії було тільки 2 типографії.

5. Війна і мир:

Характерною рисою української духовності є *миролюбність*. В ХХ ст. про українців писали: «...малороси одне з племен найбільш симпатичних...Їх патріотизм чистий від помислів поневолення інших, вони бажають лише того, щоб їм самим було легше жити на вільному світі; ніяке інше плем'я не хочуть вони підкоряти собі, чи кривдити...».

В Росії – *безперервні війни* за приєднання нових і нових земель та з метою утримання непокірних народів в межах створеної імперії, що ми спостерігаємо і сьогодні.

Деяке наведене порівняння характерних рис української і російської культури не залишає сумнівів щодо їх принципової відмінності та їх належності до протилежних таласократичного і телурократичного типів культури.

Питання про мову

Важливим чинником національного відродження, основним носієм національної культури виступає *рідна мова*. Втрачаючи мову, людина втрачає

частину своєї національної суті. Великий І.Франко говорив: *«Лише той народ має право на незалежність, який знає і поважає свою історію та мову»*. Мова – основа збереження та відтворення національної культури. Тільки той народ може вважати себе здоровим, впевнено дивитися в свою будучину, всі сфери діяльності якого перейняті його мовою та культурою.

Мова – найголовніший організатор духовного життя, єдності народу. Звуження сфери вживання мови веде до звуження сфери духовності, до духовного зубожіння, деградації. Для українського народу питання про мову – це питання його буття, життя та смерті.

З цього приводу І.Огієнко наголошував: *«Мова – це наша національна ознака, а в мові – наша культура, сутність нашої свідомості. Мова – це форма національного організування... - і поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошується поміж чужим народом... Тому й вороги наші завжди забороняли нашу мову, аби знищити її доценту»*. За Огієнком, *«без добре виробленої мови нема всенародної свідомості нації – нема державності»*.

Українська мова – це мова великого народу. За кількістю тих, хто нею розмовляє, вона займає шістнадцяте місце в світі, а серед слов'янських мов – друге. Українська мова – друга серед наймузичніших мов світу. З історії відомо, скільки вона перенесла принижень: від Петра I до Михайла Суслова вийшло 20 указів, циркулярів, постанов про заборону або дискримінацію української мови і культури. Будь-яка спроба захисту національної мови розцінювалась як націоналізм. Як наслідок – сфера вживання української мови звужувалась. Мова вживалась не скрізь. В школах рідною мовою навчалось менше половини учнів. Довгий час вивчення української мови залежала від національної свідомості батьків, яка (свідомість) впродовж десятиліть, а той століть, руйнувалась, нівелювалась.

На розширення сфери функціонування української мови спрямовано «Закон про мови Української РСР», прийнятий в 1989 р. Українській мові надано статус державної. Держава взяла мову українського народу під охорону, юридичний захист. В Україні була схвалена Державна програма розвитку української та інших національних мов до 2000 року. Її реалізація мала на меті створити в суспільстві для кожної людини те, що зветься атмосферою рідної мови. Творчі можливості української мови великі. Незважаючи на звужене функціонування, вона є упорядкованою системою, яка не поступається ні в чому будь-якій мовній системі світу.

Основні етапи розвитку української культури

В окремих культурологічних працях українська культура розглядалася як культура «молодших братів». У зв'язку з цим, початок нашої вітчизняної культури знаменувався в окремих виданнях у кращому разі роками Київської Русі (IX-XII ст.), а той XV-XVII століттями. При цьому «забували», або обходили мовчанкою, що історія українського народу та його культури починається саме з формування східнослов'янських племен.

Отже, всю культуру нашого народу можна розподілити на сім періодів, що хронологічно відповідають історичному розвитку України.

I період «Східнослов'янські племена дохристиянської доби» – самий довготривалий період і датується XXV тис. до н.е. – IX ст. н.е. Представники різних етнічних груп, які освоювали територію сучасної України, змінювали одне одного, але зникали безслідно. Вони залишали культурну спадщину прийдешнім поколінням та сприймали культуру інших. Саме в епоху мідного віку було закладено культурну основу сучасної цивілізації, яка має підґрунтям відтворюючі форми господарства, способи управління суспільством, винайдені й апробовані у ті часи, а також мистецтво. На підставі цього, можна вважати сучасний український народ культурним спадкоємцем всіх народів, які проживали на нашій території упродовж багатьох віків.

Сучасній культурологічній науці відомі наступні типи культурних спільнот, що мешкали на землях України: *трипільська культура* (V-III тис. до н.е.), *культура лійчастого посуду* (IV-III тис. до н.е.), *культура ямково-гребінцевої кераміки* (V-II тис. до н.е.), *середньостогівська культура* (V-IV тис. до н.е.), *нижньомихайлівсько-кеміобинська культура* (V-IV тис. до н.е.), *культура кулястих амфор* (IV-III тис. до н.е.), *кіммерійська культура* (IX-VIII ст. до н.е.), *скіфська культура* (VII-IV ст. до н.е.), *культура сарматів* (II ст. до н.е. - IV ст. н.е.), *черняхівська або культура антів* (II-V ст. н.е.) та інші.

З широкого розселення слов'ян і розпочинається справжня історія України, історія її культури. На думку М.Грушевського, українці виходять саме з антів – культурою яких була черняхівська.

I тисячоліття нової ери знаменується рядом історичних подій: виникнення Києва, об'єднання східнослов'янських племен і утворення держави Київська Русь, запровадження християнства.

II період співпадає з часами існування княжої держави – Київська Русь та Галицько-Волинського князівства. Культура цього періоду має назву *«Українська культура княжої доби та культура доби феодальної роздрібненості.»* Культурні цінності Київської Русі збагатили скарбницю

духовного життя українського народу і вивели національну культуру до світової цивілізації.

III період припадає на литовсько-польське панування, що охоплює XIV-XVI століття. Культура цього періоду називається «*Культура доби національно-визвольного руху і відродження української нації*». Повертаючись до історії нашої країни, згадаємо, що від кінця монголо-татарської навали (XIII-XIV ст.), українські землі поступово переходили під владу Великого князівства Литовського. А наприкінці XIV ст. вся Галичина остаточно опинилася під владою Польщі. Кінцеве поневолення українського народу сталося з підписанням Люблінської унії в 1569 році: Литва об'єдналася з Польщею в єдину державу – Річ Посполиту. З цього приводу розповсюджувався католицизм, латинська мова та культура. А це все вело до розриву з вітчизняною культурою. Національно-визвольна боротьба і рух за відродження української культури поштовхнули культурний розвиток, особливо це стосується освітянської галузі. Часи існування Польсько-Литовського князівства співпадають з епохою Відродження в культурі Західної Європи. Тому, характерною рисою всієї духовної культури України на ті часи було ствердження ідей гуманізму та нового світорозуміння.

IV період припадає на козацько-гетьманську добу та пов'язано із Запорізької Січчю. Козацька держава проіснувала 130 років (сер. XVII - кінець XVIII ст.). Це були складні суспільно-політичні часи. Але незважаючи на суворі умови, українська культура успадкувала традиції Київської Русі і дала нові явища, пов'язані з ідеями Ренесансу, Реформації, а також бароко та Просвітництва. Культуру цього періоду називають «*Українським бароко*» або «*Козацьким бароко*». Вплив нової провідної соціальної верстви – козацтва – на культуру того часу був визначним. Недарма історики називали Запорізьку Січ – українською Спартою або «державою в державі.»

V період охоплює понад 150 років, триває від часів зруйнування Гетьманщини і до початку XX століття. Це період розчленування і воз'єднання українського етносу, відродження української нації. Історичному стану України цих часів відповідає «*Культура національної самосвідомості та національного самовизначення*». Найяскравіше процес творення нової національної моделі української культури виявився в літературі, фольклористиці, етнографії, театрі, образотворчому мистецтві та драматургії. Саме ці види мистецтва показали як треба вирішувати найскладніші проблеми тогочасного життя українського суспільства. Взагалі, українська культура зробила колосальний крок уперед у своєму розвитку та вивела українську націю на шлях світового прогресу.

VI період співпадає із суспільно-політичними подіями, коли на початку XX століття державність стала історичною формою реалії. Цей період триває до

80-х років минулого століття і має назву «Український ренесанс як культура національного піднесення». Умовно цей період визначається як «радянський», протягом якого спостерігається пробудження інтересу до невідомої для більшості власної культури. Саме тому питання про подальший розвиток і ствердження національної культури України стає одним із центральних у програмах розвитку державності.

VIII період розпочався з 80-х років ХХ століття і триває в нових історичних умовах. Це культура періоду державотворення, нових соціально-ціннісних і громадських орієнтирів, яка отримала назву «Етнічний ренесанс». Вперше національна культура здобуває можливість творитися та розвиватися як єдина національна культура материка і зарубіжжя. Характерною рисою української культури цього часу стає посилення зв'язку з народом, заповнення «білих» та «чорних» плям в історії нашої культури, розкриття тих сторінок, які раніше були заборонені та замовчувалися. А повернення до загальнолюдських цінностей має особливе значення в ситуації відродження культури, бо вони значною мірою визначають її майбутнє, дають змогу глибше зрозуміти ціннісний потенціал української культури, її сучасний суперечливий стан, а саме: невідповідність її історичного потенціалу його реальним деформованим виявам.

Розділ доповнений матеріалами праці відомого історика, етнографа, політика і публіциста Михайла Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть», де ставиться питання: відкіля пішла назва «Україна, українці», якого ми роду, який путь формування пройшла українська нація?

Суттєвим доповненням до тематики розділу є роздуми О.Ткаченка про розвиток національної мови і зміцнення її позицій, які автор пропонує у своїй статті «Мовне самоствердження українців на тлі історичного досвіду народів світу».

В контексті загальної теми пропонується також уривок із публіцистичної статті видатного дослідника-аналітика і поета Євгена Маланюка «Нариси з історії нашої культури», в якому спостерігається вплив географії на культуру будь-якої нації.

Цікавими і корисними, на наш погляд, є роздуми про національність, етнографічну індивідуальність, народ та націю, про відмінності та ознаки, якими сама природа наділила людей. Ці питання дебатуються у вибраних історичних та публіцистичних творах Володимира Боніфатійовича Антоновича під назвою «Моя сповідь».

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

М.Грушевський

«Хто такі українці і чого вони хочуть»

Звідки пішла назва Українці?

Назва: Україна, Українці давня, тільки поширилася вона так велико останніми часами. За давніх часів, коли була Київська держава і правили нею київські князі, - за святої Ольги і Володимира, що хрестив Руську землю, - звалася отся держава Руською, і так звалися наші краї і наші люди, бо тут і була сила сеї держави – в наших українських сторонах коло Києва, Чернігова і Переяслава. Тут була Русь справжня. Освіта і право, і всякі порядки київські розходилися по всіх землях, які підлягали Києву – в теперішніх великоруських сторонах, де Москва, Твер, Нижній, і в білоруських краях, де Витебськ, Могилів, Мінськ. Сі краї теж звалися Руссю, тому що належали до Києва, а проте сама справжня Русь вважалася та, що коло Києва.

Та коли стали татари наші краї пустошити, стали з Києва й інших сусідніх міст люди заможні, багаті, а головне, книжні, духовні переїздити в дальші, затишні сторони – на Волинь, до Галиччини і до країв московських. Стара Київська держава за той час розділилася, Київ підупав, і київських князів уже ніхто не слухав. Київський митрополит і вище духовенство осілися замість Києва в Москві. Тоді в галицьких і волинських сторонах поставлено свого осібного митрополита на тутешні краї, щоб не звертатися до московського. Але той митрополит, що з Києва перейшов до Москви, вважався першим і старшим, і його митрополія звалася «Великою Росією», а ті землі, що тягли до галицького митрополита, звалися Малою Росією. Так стався початок отсього поділу Русі Малої та Великої, в 1300-х роках, тому 600 літ, значить.

Між народ сей поділ не переходив, у нас в київських і галицьких сторонах люди далі звали себе Руссю, Русинами. Коли за Богдана Хмельницького, в 1654 р., об'єдналися землі українські і білоруські з московськими, вважалось потрібним назвати осібними йменнями сі краї, і з того часу пішло се означення «Великої, Малої і Білої Русі», і звідти йдуть назви Великоросів, Малоросів і Білоросів, для тих народів, що колись належали до одної Руської, Київської нашої держави, але своєю мовою і всім життям розійшлися дуже.

Та сі назви все-таки більш книжні й тепер. Між народом вони не приймалися. Зате приймалася у наших людей дедалі все більше назва «Україна». Так з давніх часів, за Київської держави звалися пограниччя. Наприклад, Україною звалася земля Переяславська, що тоді біла пограниччям

із степом і вела тяжку боротьбу із степовими ордами. Потім, за польських часів, Україною прозивалося ціле українське Подніпров'я, тому що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого нашим народом. Запанувало тут козацтво і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності, і хотіло кращої долі своєму народові. Коли ся Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею цілої української землі, від Карпатів до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ.

Так і в старих піснях, які заховалися до наших часів, «Україною» зветься та країна, де живуть наші люди. А ще більше таке значення ствердило нове українське письменство, що почало розвиватися після Котляревського, бо і для мови своєї прийняло воно скоро назву «української». Великий же кобзар наш Тарас Шевченко – найбільший поет України – таки й знати не хотів назви «Малорос», чи «малоросійський», що тим часом все-таки вживалася в писаннях, писаних мовою руською (великоросійською). І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки, - люди, котрі говорять українською мовою, держаться свого життя, своєї історії.

Скоро й відчулася різниця між назвою Малоросів і Українців. Малоросами називали людей українського роду, з України, і тих, що їм байдуже було і до України, і до українського життя. А Українцями називано людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя, і про нього хотіли дбати. Не говорилося сього голосно, але почувалося, і правительство се помітило, і стала цензура і начальство дивитися підозріло на назву України, вичерпувати її з книжок, з газет.

Почалося се давно, було перестало якийсь час, за свобідніших років, 1904-1914. Але з війною, як старе царське правительство задумало викорінити і знищити українство до решти, стала цензура знову не дозволяти українського імені. Та українське громадянство з тим більшим завзяттям держалося сього свого народного ймення. За останній час воно поширилося по всіх українських землях як ім'я національне, і витиснуло стару назву «Русинів», що держалася в Галиччині, і «Малоросів», що між деякими трималася на Вкраїні Російській. І теперішнє свідоме українське громадянство не хоче знати іншого імені, як тільки Україна, Українці.

Не відрікається воно через те старого імені Руси, що зв'язує його з старими київськими часами, з старим письменством і культурою, що сотворили предки теперішніх Українців. Але для означення себе як нації сучасної України держиться тільки сеї назви: «Україна».

Тим більше, що вживання старого руського імені крім Українців також Великоросами і Білорусами давало старому правительству і великоруському громадянству притоку до різних причіпок. мовляли, коли й ви руські (чи Малороси), і ми руські, то повинна бути у нас одна мова, і осібної мови української не треба – не давати їй волі! Се все досить набридло за старого режиму нашому громадянству і воно постановило зробити тому край.

Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією і культурою Ви, Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші «народності руські». В ній ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю.

О. Ткаченко

Мовне самоствердження українців на тлі історичного досвіду народів світу

Формування кожного народу в націю конче супроводжується його мовним самоствердженням. Внаслідок цього самоствердження мова народу стає загальнонаціональною, загальнодержавною, універсальною; нарешті, мова як цілком суверенна і самобутня стає остаточно унормованою у своїх основах.

Процесові мовного самоствердження сучасних націй завжди передуює процес витіснення з національного життя іншої мови, чужої, неспорідненої чи спорідненої (старофранцузької в англійців. нідерландської в африканерів тощо) або своєї, але застарілої (наприклад, давньояпонської у сучасних японців). Витискувана мова-попередниця, уживана як офіційна. застосовувана в багатьох важливих функціях, не може не впливати на національну мову. Тому вироблення норм останньої означає водночас подолання впливу попередньої мови, відкидання з неї неприйнятного або включенням того, що виявилось прийнятним.

Отже, загалом мовне самоствердження всіх народів має дещо спільне. Проте в особливостях перебігу цього процесу, його спрямованості, тривалості, більшій чи меншій складності в кожному конкретному випадку є багато своєї специфіки. Так, найпростіше цей процес відбувався у народів державних

(росіян, англійців, французів, німців, японців та ін.). Тут становленню мови сприяла сама держава – за допомогою низки установ, де зосереджувались нормалізаторські зусилля носіїв мови, насамперед, в особі найвидатніших учених і письменників.

...Народів, якому припало розвивати свою мову в умовах бездержавності (чехам, болгарам, литовцям, латишам, естонцям та ін.), треба було ще доводити потребу й доцільність її існування. Національна мова утверджувалась тут ціною великих жертв, часто буквально під кулями (вираз «розстріляне Відродження» в українців, як відомо, далеко не метафоричний). Додатковим несприятливим чинником ставала при цьому спорідненість мови бездержавного народу мові держави, куди він увійшов.

...Спорідненість мов стає підставою для спроб «зближувати» бездержавну мову з державною, що врешті-решт логічно призводить тільки до повної ліквідації першої. Так, спроба «зближення» з 1945 до 1968 р. словацької мови з чеською або з 1930-х рр. майже до сьогодні – білоруської та української з російською завдали мовам «молодших братів» величезної шкоди.

...Протягом століть, аж до останнього часу, українці входили до складу переважно двох найбільших держав – Польщі і Росії – або спадкоємця останньої – Радянського Союзу. Кожна з них розглядала українців не як окремий народ, а як різновид відповідно поляків або росіян, а прагнення українців до національного й мовного самоствердження – лише породження російської або польської «інтриги», покликаної відірвати їх від Польщі або від Росії.

Переважна більшість українців на кінець XVIII ст. ввійшла до складу самодержавної Росії, а невдовзі після її падіння опинилася в межах Радянського Союзу, держави тоталітарного типу. Більш або менш довго всі українські землі побували також під пануванням гітлерівської Німеччини та її сателітів, як відомо, не менш ворожо, ніж сталінська влада, настроєних до визвольних прагнень українців. ...Беручі до уваги ці обставини, можна зрозуміти, чому рівень сформованості українців як нації, а разом і їх мовного ствердження такий низький.

Саме це змушує, шукаючи виходу з кризового стану української мови, звернутися до історичного досвіду інших народів. Своєрідність історії України й похідні від цього особливості мовного розвитку не дають можливості провести жодної повної паралелі. Проте певна схожість окремих соціолінгвістичних ситуацій в Україні й у позаукраїнському світі дозволяє скористатися з історичного досвіду інших народів як з орієнтирів, корисних у пошуках дальших шляхів розвитку української мови.

...Слід визнати й цілком природною тенденцією до чіткого розмежування між українською і російською мовами. Доки існуватиме загроза витіснення української мови російською (а вона – і це очевидно – поки що цілком реальна), доти й зберігатиметься потреба в подібному чіткому розмежуванні. На це вказує історичний досвід як інших мов, та і самої української мови. Адже в XIV-XVII ст. староукраїнська мова непомітно в низці жанрів настільки приблизилася до польської мови, що деякі староукраїнські тексти часто виглядають як майже польські, хіба що писані кирилицею. Подібний дубляж польської мови кирилицею сам собі виносив смертний вирок: мовна практика уникає всякої надлишковості.

...Обов'язковим елементом мовного самоствердження народу є абсолютна суверенність і самобутність норм його мови. Поки позиції мови слабкі щодо іншої мови, з якою вона конкурує, - а саме так поки що стоїть справа з українською мовою стосовно російської, - вона не може дозволити собі розкіш змішування з цією мовою, оскільки це може стати початком її кінця.

Для зміцнення позицій мови має величезне значення її загальнопоширеність у всіх верствах народу, її носія. Найвищий ступень національної солідарності знаходить свій вияв в тім, що мова, найяскравіше її втілення, стає приналежністю усіх верст етнічного суспільства – селян, робітників, урядовців, військових, інтелігенції, усього населення як сіл, так і великих міст. Тим самим мова стає поступово як загальнодержавною. так і універсальною, властивою всім професіям. Але для того, щоб мова, нарешті, у своїм соціолінгвістичнім розвитку стала такою і в такий спосіб сприяла перетворенню народу в націю, треба, насамперед, щоб у народу заявила власна національна еліта, що складається з представників національної інтелігенції. Для остаточного мовного самоствердження кожний народ потребує національної солідарності, запорукою якої і стає саме національна еліта.

...Іншою запорукою мовного ствердження народу є в його державі створення оптимальних умов не лише для основної нації, а й для усіх національних меншин. Тут добре може прислужитися концепція існування поряд із загальнодержавною також частково державних мов у місцях компактного розселення найбільш національних меншин. Ця концепція з успіхом могла би бути застосована і в Україні, де, скажімо, у східній частині поряд з українцями значну частину становить російське і російськомовне населення, у Галичині – польське, на Буковині – румунське й молдавське, у Закарпатті – угорське.

...До 30-х років в Україні поряд із поширенням української мови існувала практика національних районів, де як офіційні використовувалися поряд з

українською іншій мові. Проте подібна практика існувала недовго і переважно – з тактичних міркувань. Згодом її було скасовано на угоду вже майже незамаскованій русифікації. Проте тепер, в умовах незалежної Української держави, ніщо не заважає повернутися до цього досвіду. і вже не з тактичних тимчасових міркувань, а з метою зробити подібну практику постійною.

Отже, історичний досвід народів світу вчить українців того, що для набуття народом мовної стійкості, а згодом – для його мовного самоствердження, потрібне зміцнення національної традиції та солідарності, національної культури, національного миру і співробітництва між українцями та іншими народами України. Здійснення цих завдань саме й стане запорукою мовного ствердження українців.

(«Вісник» Академії наук України; щомісячний загальнонауковий та громадсько-політичний журнал. №5, 1993 р.)

Євген Маланюк
Геокультура України

(уривок із публіцистичної статті в брошурі
«Нариси з історії нашої культури»)

Може найважливішим з наших завдань, як національної спільноти, було, є і буде: пізнавати себе.

Події 1917 р. заскочили нас. Заскочили також тому, що справа пізнання себе стояла слабо. Не хочу цим сказати, що наша наука не працювала. Вона працювала, зважаючи на умовини бездержавності і на ті рямки, які тодішня наука ставили собі, дуже наполегливо і плідно. Але здобутки тієї науки були занадто знані серед ширшого загалу. Причиною цього була, перш за все, чужа школа, що подавала речі, які відносяться до пізнання нас, або викривлено, або й зовсім не подавала.

Пригадуємо Шевченкове «Послання»:

Німець каже: ви – монголи
Монголи! Монголи!

Німець каже: ви – Слов'яни
Слов'яни! Слов'яни!

А далі:

*Коли б ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.*

Отже, ту «свою мудрість» - на ширшу скалю – ми почали здобувати аж тоді, коли перший, що так скажу, акт нашої історичної драми вже відбувся і наступив «антракт» еміграції – по цім боці і советська неволя – по тім.

З'являється ряд учених, що мали зовсім інший підхід до проблеми нашої Батьківщини, зовсім інші можливості до того: найбурхливіша хвиля історії проходила на їх очах і дала всім аж занадто виразну лекцію.

Наше покоління узріло Батьківщину в зовсім іншим світлі. Вона виглядала зовсім інакше: інакше в періоді бездержавному, інакше – у Війні за Державність і інакше – в часи короткотривалої, справжньої державності.

Це світло грози і бурі історії дало нам можливість іншого, ширшого насвітлення проблем нашої історії, проблем нашої культури.

...Ми є свідками і, почасти, учасниками страшних подій, коли наш національний організм всіма способами і засобами нищать, калічать, що більше – намагаються винатурити, вийняти з нього його духовний зміст і вкласти, натомість, цілком інший. Ворогові ходить про витереблення того, що Шевченко називав в людині «образ Божий». І ми бачили і бачимо колосальний внутрішній спротив нашого національного організму, велетенську потенціальну силу в нім, що змушує – мимо всіх обставин – виймати, фігурально кажучи, отой рушник і перехреститися перед тим, як їсти навіть невольницьку юшку.

...Але ми мусимо нині ствердити, що найменше, дві великі істини:

- 1) Чи ми маємо на думці «культуру», чи «цивілізацію», комплекс «культуро-цивілізації», як загальне правило, є єдиний-неподільний.
- 2) Немає культури без коріння, без генетичної лінії і без обличчя, звичайно, **національного**.

Безнаціональної культури немає. Безнаціональною може бути, вживаючи виразу Шпенглера, лише переймана «цивілізація», але й тоді треба пам'ятати, що і за протягом, і навіть за рефреджірейтором тягнеться генетична лінія аж до «місця зродження» тих приладь.

Ми кажемо: культура Півдня, культура Півночі, культура Сходу і Заходу, культура європейська, культура французька...

Коли думаєш про нашу культуру, культуру нашої землі – передовсім, пригадуєш, як бурхливо політична історія по ній переходила і як історія періодично перетинала **тяглість** нашої культури, як унеможлиблювала їй безперервний розвиток. Тому я й назвав тему цієї розмови «геокультура». Я не

зустрічав цього терміну, але думається мені, що – аналогічно до терміну «геополітика» - він буде більш на місці: наша культура не завжди була лише «національною», її напрямні її глибший зміст були часто диктовані і давані саме географічним положенням нашої Батьківщини.

Культура є також функція тривання людини на данім терені. Кочовики-номади культури творити неспроможні: треба мати тривалий контакт з даним географічним положенням, коли ж той контакт тратиться, про жадну тяглість людської творчості не можна говорити.

Географі бо (клімат, краєвид) ще тісніше і ще органічніше зв'язана з культурою, аніж політика. Політика є функцією організованості влади, функцією її сили, і тому політичні кордони держав є величиною «змінною», в той час, як культура – є величина більш або менш «стала» і її кордони, особливо на нашій Батьківщині, є, певнім сенсі, непорушні, «незрушимі». Правда, це не перешкодило нашій культурі променювати на дуже великім радіусі...

Є у Шевченка річ, що він назвав її містерією. Це – «Великий Льох». Не знаю, який задум був у нього, яка думка корениться в самім наголовку цієї речі. Але самий образ «Великого Льоха», на мою думку, є символом саме культури нашої землі. В світлі сучасної археології тубільне населення нашої землі налічує яких 4 тисячі літ **безперевного** на ній існування (щонайменше від новокам'яної доби – так званого неоліту). Таке є **мірило** культури нашої Батьківщини.

В.Б. Антонович

Моя сповідь

Вибрані історичні та публіцистичні твори

Три національні типи народні

Здіймаємо річ про українсько-руську, польську і великоруську національність, властиво про те, чим вони одна від одної відрізняються.

З'ясуємо спершу: що таке національність. За національність треба вважати *суму таких прикмет, якими одна група людності відрізняється від цілого ряду інших груп.*

Прикмети бувають двох родів: одні природжені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти

стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології чоловіка. Другі прикмети здобуваються вихованням, і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії.

Сума таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність. Слыве, що в усіх сучасних розправах про національність, як на найголовніші прикмети окремонсти, що можуть дати право на самостійний розвиток, указують на мову, на побут, на характер національний та інше. Нема що й казати, що, наприклад, мова є вельми значною прикметою національності; а проте не можна її вважати за найголовнішу: не вона перша річ, щоб розпізнати національність.

І давніше були, і тепер єсть нації з такою безталанною історією, що власну мову стратили і переняли чужу, а проте національність свою задержали та все почувають себе і вважають за нарід, цілком окремий від інших. От, наприклад, ірландці: у їх тільки де-не-де задержалася ще власна мова, а взагалі не тільки за урядову, але й за родинну мову вважають вони мову англійську. Не вживаючи на це, ірландці і на склад мислі, і на характер і на темперамент зовсім окремі від англійців. Або знов янки (в Америці); вони теж вживають англійську мову, але ні самі вони, ні хто інший не скаже, що то англійці. Те ж саме можна мовити і про інші прикмети національні: звичаї, життя родинне і громадське і інше все таке, що сталося добутком з глибших первісних корінних особливостей та одмін однієї групи людности від другої, себто про те, з чого складається річ антропології. Антропологія твердо свідчить нам, що унітарні теорії, теорії з'єднання, котрі проводять і крайні праві, і крайні ліві не встоюють перед критикою. Кажуть, що найкориснішим і найкращим для новішого розвитку людей буде той стан, коли втратяться або цілком знищаться і викоріняться усі осібності і прикмети національні, себто, щоб усіх людей приподобити до одного типу. Не будемо торкатися питання, чи корисніша була б асиміляція, чи ні, а вдамось до антропології; там бачимо що таке приподоблювання усіх людей до одного якогось типу річ цілком неможлива, просто абсурд. Безбоязно і корисно можна дбати лишень про поліпшення індивідуума, себто розвивати те, що в йому вже мається доброго, найкращого і відкидати вихованням та культурою те, що уважаємо за лихе, невідповідне духу поступовому

Нація – це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, темпераментом, вдачею, дотепом, вдатністю. В оцій близькості і ріднині треба спостерігати дві речі: - одну – ті осібності та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає своє життя, як з прироженим, з своїм власним; другу – се ті осібності, що з'явилися і вирости на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним

вихованням. Вони більш чи менш бувають оригінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації.

Розглянемо найперше одміни та ознаки, якими сама природа наділила людей. Задля кращого досліду будемо триматися методу порівняння.

...Коли в звичайній розмові вживаємо ми слово *нарід*, так розуміємо зовнішні прикмети його: мову, віру, звичаї і т. ін. Отже ці прикмети завжди залежать від прикмет, чи причин глибших, внутрішніх.

Перед нами три споріднені нації, що історія поселила їх одну попліч одної, а інде і одну між одною: вони одна на одну мали вплив, що відбився на кожній з них більше чи менше: ведемо річ про русинів, великоросів, або москалів і поляків. Всі вони слов'яни; але ж від впливу і примусу всяких обставин – географічних, історичних і інших, вони так порізнилися між собою, що тепер мають більше різного, свого власного, аніж схожого, однакового, спільного. Запевняємось в цьому, рівняючи їх.

Русини опинилися в обставинах доволі оригінальних: з двох сусідів ні один, а найпаче той, що на півночі, не хоче признати їх за окремого індивідуума етнографічного; в Австрії поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що русини ніщо більш, як різновидність поляків; в Росії москалі правлять, що русини тільки вітка великоросів. Тим-то нам зручніше буде збирати прикмети нашої українсько-руської або просто руської національності, рівняючи прикмет наших сусід – братів.

...Геть більшої ваги та частина етнології, що працює, аби вияснити функціонування системи нервової якого-небудь народу, себто працює над іннервацією народньою. Від міри чулості, від того, як нарід переймається враженнями околиць, залежить характер народу, його суспільність і стан політичний, наостанку здатність його до розвитку. Обмежившись спочатку речами найзагальнішими, спостерігаємо, що нервова система москалів *не вельми чула*, а через і *реакція* до вражень околиць *невелика і безсила*. Це тип флегматика мало чулого до вражень околиць. Навпаки у поляків: чулість у них дуже велика і рефлекс починається безпосереднє, зараз за роздрозненням; - се чистий тип сангвініка. Русини теж дуже чулі до вражень; але реакція них прокидається їх після довгого перегаду за роздрозненням; русин – тип меланхоліка. Отже ж і різниці в іннервації, в особистім, в громадськім, в суспільнім житті цих трьох народів залежать від різниць, зараз наведених нами. Найвиразніше характер народній показується в звичаях. Звичай – це те, як чоловік живе, як він поводить себе з людьми, як відноситься до них, як він орієнтується в усяких обставинах.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ ДО РОЗДІЛУ

Гене́за – походження, виникнення; час зародження та послідуєчий процес розвитку будь-якого явища.

Геополі́тика – політична концепція, яка використовує географічні данні (територія, розташування держави і т. д.) для обґрунтування імперіалістичної експансії.

Демократія – (від гр. – «народ» та «влада»), народовладдя, політичний устрій, в якому існують і здійснюються на практиці засоби та форми народовладдя, які закріплені в законах свободи та рівноправ'я громадян.

Дискриміна́ція – (від лат. – «розрізнення»), пониження прав будь-якої групи громадян у зв'язку з їх національністю, расою, статтю, віросповіданням і т. д.

Дихотомія – послідовне розподілення цілого на дві частини, потім кожної частини знову на дві і т. д.

Ідентичність – (від лат. – «тотожний, однаковий»), тотожність, співпадання будь-чого з будь-чим.

Ідентифіка́ція – визнання тотожності; ототожнення об'єктів, упізнання.

Ідеократія – суспільний устрій, заснований на системі ідей та поглядів: політичних, правових, філософських, моральних, релігійних, естетичних, які виражають корені інтереси класів, соціальних груп.

Еволю́ція – (від лат. – «розгортання»), уявлення про зміни в суспільстві та природі, їх спрямованості, порядку, закономірностях.

Етнографія – (від гр. «народ» і «описую»), наука про життя, звичаї, одяг, вірування, побут та житло народів.

Етно́с – вид сталого соціального угруповання людей, який виник історично і представлений племенем, народністю, нацією.

Ментальність – соціально-психологічні характеристики суспільного суб'єкта (людини, етносу, класу та ін. великої соціальної групи), що виявляються у способі та характері мислення, світовідчуття, соціальних і психічних установках та поведінці.

На́ція – (від лат. – «плем'я, народ»), історична спільність людей, яка складається в процесі формування єдності їх територіальних, економічних зв'язків, мови, деяких особливостей культури та характеру.

Слов'яни – група споріднених за походженням і мовою народів, основне населення України, Білорусії, Росії, а також Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії, республік Югославії. Поділяються на східних (українці, росіяни, білоруси), західних (поляки, чехи, словаки) та південних (серби, болгари, хорвати, словенці, чорногорці, македонці, боснійці, югословени).

Теософія – (від грецького – «бог» і «мудрість»), будь-яке містичне вчення, що розкриває особливі «божественні таємниці».

Фольклористика – наука про фольклор, що включає збирання, публікацію та вивчення народної творчості.

Питання до самоконтролю

1. Що таке «національний тип культури»?
2. Назвіть імена видатних вчених і громадських діячів, які збагатили уявлення про український національний характер.
3. Перелічіть характерні ознаки українського типу культури.
4. Чим відрізняється таласократичний тип культури від телурократичного?
5. В чому полягає таласократична сутність української культури?
6. Що виступає основним носієм та важливим чинником національної культури?
7. На підставі чого і коли українській мові було надано статус державної?
8. Які періоди налічує розвиток української культури?
9. Надайте назви культурам кожного з історичних періодів.
10. Як Ви розумієте поняття «етнічний Ренесанс»?

II РОЗДІЛ

АРХАІЧНІ КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

За своїм характером українська культура належить до культур слов'янського типу. Він визначається за багатьма її суттєвими рисами і пов'язаний з історією слов'янських племен, які у II пол. I тис. до н.е. сформували на теренах сучасної України першу державу.

До утворення державності українська культура мала глибокі історичні корені. Дослідники вважають, що зародження на давньоруських землях культури слід віднести до часів палеоліту. Формування східнослов'янських племен, як свідчать археологічні, лінгвістичні і етнографічні пам'ятки, почалося ще у кам'яний вік (II тис. до н.е.), хоча на історичну арену вони виходять тільки в I ст. до н.е. та в I-II ст. н.е.

Стародавній культурі східнослов'янських племен були притаманні риси, характерні для ранніх етапів розвитку суспільства: міфологічна свідомість, давні форми язичницьких релігійних уявлень і відповідні їм обряди, первісні форми мистецтва.

Видатною пам'яткою духовної та матеріальної культури прадавнього населення України є Кам'яна Могила, розташована у степу поблизу с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області.

Серед археологічних культур доби неоліту відомими є наступні культури: *лінійно-стрічковою кераміки, бугодністровська мисливська, ямна, середньостогівська, зарубинецька, черняхівська, мізинська* та інші. Найбільшого розвитку та й самий глибокий слід залишила *трипільська* культура, назва якої походить від назви села Трипілья Київської області. Трипільці започаткували традиції землеробства, яке назавжди стало визначальним фактором розвитку місцевого населення, зумовлюючи побут, звичаї, календар і вірування.

Після занепаду трипільської культури визначальною вважається *скіфська* культура. Античний історик Геродот саме в образі Скіфії детально описує Україну в V ст. до н.е. В ці часи відбувається грецька колонізація Північного Причорномор'я, виникають міста-поліси і утворюється Боспорське царство. Нова хвиля кочової експансії пов'язана з групою племен під загальною назвою *сармати*. Цей народ спричинив нову хвилю культурного впливу з Далекого Сходу та Середньої Азії у Європі. Скіфо-сарматський період – це невід'ємна сторінка історії нашого краю, зокрема історії культури України. Безумовно, ці кочові народи прискорили культурний обмін між народами та певною мірою

оформили подальший культурний розвиток праслов'ян. В історії України цей період відомий під назвою «*велике переселення народів*». З широкого розселення слов'ян і розпочинається справжня історія України та її культури.

На історичну арену слов'яни вийшли досить пізно, але чисельність слов'янських племен та їх населення, поширений ареал розселення вказує на їх давність.

У V-VI ст. н.е. слов'яни почали розселятися на північ, схід, північний схід, а також і на захід. Це велике переселення обумовило поділ слов'ян на групи, що стало основою формування сучасних слов'янських народів. Племена, які залишились на території України, утворили великі племінні союзи, заклавши підвалини української нації.

Взагалі, слов'янські етноси, які існували на ті часи, не розвивалися відособлено. Інтеграція слов'ян з іншими етнічними угрупованнями, поступове поглинання ними чужих культур – це загальна історична тенденція часів великого переселення слов'ян, яка й призвела до зародження нових слов'янських етносів.

Давні слов'яни змогли акумулювати основні культурні надбання попередніх культур та своїх сусідів, асимілювати слабші культури, зберегти у боротьбі з чисельними ворогами власну неповторність, усвідомити свою значущість і єдність та гідно увійти у сім'ю культурних націй, що сталося завдяки християнізації слов'янських народів.

Трипільська культура

Найбільшого розвитку в добу неоліту досягла трипільська культура, названа так від с. Трипілля Київської області, де на потужний шар матеріальних залишків вперше потрапив київський археолог Вікентій Хвойка у 1896 році. Після нього її вивченням займалися понад 180 вчених, знахідки трипільської культури зберігаються в 60 музеях світу. На території України відкрито близько двох тисяч культурних пам'яток, деякі дістали назви «Наддністрянських Помпеїв» та «Буковинської Трої».

Розвиток трипільської культури продовжувався понад 2,5 тис. років (V-II тис. до н.е.) на великій території Правобережної України, Польщі, Молдови, Румунії. Трипільці мешкали в селищах, які склалися з декількох десятків, а інколи сотень невеликих будинків, зроблених з дерева і обмазаних глиною. Тип житла відповідав певній суспільній організації. Люди жили більш осібно, тяжіли до сімейного побуту. Ці форми збереглися й до більш пізніх часів. У

найстаріших згадках про слов'ян на наших землях йдеться, що їм властиво жити сім'ями, в окремих будинках, кожний з яких стоїть дещо осторонь від сусідніх.

У вжитку трипільців знаходилась велика кількість посуду. Його виробляли з глини, яку часто вкривали монохромними або поліхромними розписами. Ці розписи склалися з рослинного або геометричного орнаменту, інколи – зображень одомашнених тварин, зокрема, кіз та корів. На уламках глиняного посуду лишилися сліди сонячних символів, серед яких кола, хрести, різновиди свастики. Такі символи характерні для культури раннього землеробства, коли люди, що усвідомлювали свою залежність від сил природи, намагалися вплинути на неї за допомогою магічних дій та знаків.

У цей період люди сприймають сонце як верховне божество всесвіту, від якого залежить усе. Такі вірування отримали назву *солярних*. Вони були притаманні людству протягом досить тривалого часу і зустрічалися в добу перших землеробських цивілізацій у різних куточках світу.

Є підстави вважати, що трипільська культура виникла в умовах матріархального суспільства, оскільки під час розкопок археологами виявлено чималу кількість глиняних фігурок людей, серед яких переважають жіночі зображення типу «венер» палеоліту. Вони уособлювали вірування в материнських богів. Але серед цих фігурок зустрічаються й зображення тварин, що можуть бути як свідченням про залишки тотемічних вірувань.

Подібно до багатьох народів, що вірили в духів предків, трипільці робили поховання під підлогою власних будинків. Вважалося, що таким чином можна забезпечити присутність духів та їх поміч у повсякденних справах родини. Аналіз поховальних звичаїв дозволяє відновити особливості уявлень про життя та смерть. Найчастіше небіжчики клалися на бік у скорченому вигляді (поза ембріона), що пов'язане з уявленням про смерть як початок нового життя, про відродження. Сам могильник-курган часто мав круглу форму, що вказує на певний тип розуміння простору як відкритого круга та на ідеї циклічності часу. Характерними були посипання могили й небіжчика вохрою, що символізує вогонь, очищення або кров. Це вказує на існування культу вогню. Скотарські племена першими почали застосовувати при похованнях кам'яні антропоморфні монументальні скульптури.

Величезне культурне значення трипільців полягає в тому, що завдяки ним відбулося масове землеробське освоєння величезних масивів земель. Значне місце у господарській діяльності займало скотарство та мисливство, про що свідчать дослідження знарядь праці. На ранніх етапах трипільської культури вони переважно виготовлялися з кременю, каменю, кістки та глини. Пізніше з'являються вироби з бронзи. Асортимент знарядь праці сягає сорока

найменувань. Крім того, трипільці виготовляли різноманітну зброю: луки, стріли, списи, дротики, кинджали, палиці (булави). Є свідчення, що ці народи займалися деревообробкою, виробленням тканини, обробкою шкіри та хутра.

Близько 2000 р. до н.е. трипільська культура зазнає кризи ті занепадає. Її носії частково залишають свої землі, частково змішуються з численними і войовничими індоєвропейськими народами. Але значення трипільської культури неможливо переоцінити. Саме трипільці заклали основи господарських систем, житлобудування, типів знарядь праці, технології обробки металу, гончарства, міфології й обрядовості, світогляду, що стали основою культурного розвитку прийдешніх поколінь Східної Європи, у тому числі й українців.

Культура кіммерійців

Найдавнішим етносом на території сучасної України, про який існують письмові згадки легендарного давньогрецького поета Гомера, античних істориків Геродота, Євстатія, Скімпа були кіммерійці. Вони мешкали в Північному Причорномор'ї у IX-VIII ст. до н.е.

Етнічно це були іранські племена, які займалися тільки скотарством. Отже, кіммерійці були типовими скотарями-кочовниками. Необхідність захищати величезні стада, відвойовувати права на пасовиська, а також умови господарювання та побуту скотарів зумовили виникнення окремої соціальної верстви – воїнів, формування певного менталітету завойовників та своєрідної станово-ієрархічної суспільної системи.

Побут кіммерійців був пристосований до потреб кочового життя та ведення війни. Кількість матеріальних пам'яток про побут і взагалі культуру кіммерійців дуже обмежена. Тому існують досить ймовірні припущення про скотарство як основну господарську галузь. Зате кіммерійці залишили немало керамічного посуду. Їх особливістю є висока горловина циліндричної форми шириною з людську долоню, а також лощіння із середини. Такий посуд ідеально пристосований для зберігання молока. Можна також припустити, що кочовники-кіммерійці мешкали у куренях, які легко розбиралися й транспортувалися, а й іноді у землянках. Відомо, що кіммерійці носили конусоподібні шапки, а також вузькі штани та короткі сорочки, а також бойовий пояс, до якого прикріплюлася зброя.

Одним зі факторів, який забезпечив панування кіммерійців у степовій зоні Північного Причорномор'я, був перехід до використання заліза, що

сприяло розповсюдженню кінського й військового спорядження. До справжніх витворів мистецтва належать фігурні пряжки, кольчуги, прикрашені складними орнаментами з ромбів, квадратів, спіралей, що утворювали довершений геометричний стиль. Матеріальні пам'ятки цієї культури представлені також керамікою, кам'яними надмогильними стелами із різьбленими зображеннями та надмогильними скульптурами.

На початку VII ст. до н.е. під натиском скіфів військово-політичне об'єднання кіммерійців розпалося. Частина їх мігрувала на Близький Схід, інші – розселилися у Північному Причорномор'ї, решту асимілювали скіфи. На початку VI ст. до н.е. у писемних джерелах про них вже не згадувалось.

Скіфська культура

У першій половині VII ст. до н.е. на землі України мігрували скіфи (ішкуза). Як пишуть стародавні історики, спершу вони проживали в Середній Азії або в степах між Каспієм, Уральськими горами й Кавказом. Потім войовничі сусіди витіснили скіфів до Північного Причорномор'я, а частина їх подалася до Передньої Азії.

Наприкінці VI ст. до н.е. скіфські племена – калліпіді («прекраснокінні»), алазони, скіфи-орачі, скіфи-кочівники та царські скіфи – об'єдналися в єдину державу – Велику Скіфію.

Таким чином, скіфська культура – це синкретичний культурний феномен, який утворився внаслідок поступової і тривалої міграції на захід кочових племен з Центральної Азії.

1. Світогляд

У скіфів була широко розвинена міфологія й остаточно складена релігійна система. Жерців як окремого суспільного прошарку взагалі вже не існувало, а релігійний культ відправлявся старійшинами роду. Найпрестижнішим соціальним станом у скіфському суспільстві був стан воїна. Про поширення магії нам відомо з історичних згадок Геродота, який називав дві категорії ворожбитів: «енареї» - імпотенти, що носили жіночий одяг, вели жіночий спосіб життя та амазонки – жінки-войовниці.

Релігія скіфів базувалася на відповідній космології та міфології, типових для індо-іранських культур. У їх розумінні Всесвіт поділявся на світ богів, світ людей та підземний світ. Усі три стихії об'єднувалися вогненною, тому скіфи були вогнепоклонниками. На вершині скіфського олімпу перебував батько

богів Папая та богиня родючості Апія. Також вшановувалися бог світла, сонця Ойтосура та Геракл. Закономірно, що найбільше поклонялися богу війни Арею, символом якого був меч; скіфи-воїни з презирством ставилися до землеробства та ремісництва, вважали гідним для себе лише війну та пограбування.

Світогляд воїнів-загарбників формував відповідні моральні цінності: жорстокість, гордість, хоробрість, вірність обов'язку, а також обіцянці та клятві.

Завдяки свідченню Геродота, відомі поховальні звичаї скіфів. Покійника не ховали протягом 40 днів, а возили для прощання до друзів і справляли гучні поминки (тризни). Таке дійство пов'язане з великими затратами сили і часу на спорудження могильника. Відомо, що тіла царів бальзамували. До могили царя клалися задушені дружина, слуги, коні тощо, золотий посуд, ліпше майно. Через рік знову робили поминки, на яких убивали п'ятдесят найкращих служників і коней. Цей звичай має давнє коріння й споглядається у різних східних культурах.

2. Економіка і побут

Основою економіки скіфської держави було скотарство та хліборобство. Але важлива роль належала й привласнювальному господарству: мисливству, збиранню меду та воску, прирученню диких коней. Взагалі, у скіфів-орачів існував культ коня: його ховали разом з хазяїном або поруч з ним.

У найдавніші часи скіфи-кочівники мешкали у чотири-або шестиколісних мажарах, у які запрягали волів. На початку IV ст. до н.е. з'являються постійні житла – двокамерні напівземлянки, а також наземні округлі споруди. Обігрівалися приміщення за допомогою відкритого вогнища, а освітлювалися жировими каганцями.

Археологічний спадок скіфської доби досить багатий. Він дає достатньо відомостей про одяг скіфів. Останній був вузького покрою, щільно облягав тіло і виготовлявся з вовни, шкір і хутра. Скіфи вміли прясти і плести одяг з нитки. Жінки носили довгу мантію і накидку, на голові очіпок. Одяг доповнювався бляшками із золота та інших металів, намистом, підвісками, гривнами, сережками, обручами, іншими прикрасами як місцевого виробництва, так і грецьких майстрів.

3. Художня культура

Значного розвитку у скіфському суспільстві набуло декоративно-прикладне мистецтво. Характерною його ознакою була надмірна орнаменталізація, у тому числі інкрустація дорогоцінним та напівдорогоцінним

камінням. Усі сюжетні лінії пов'язані з епічним та релігійно-міфологічним багатством цієї культури. Перевага надається антропоморфним та зооморфним зображенням. Одяг, житло, шкіряні вироби яскраво оздоблювалися геометричними фігурами, рослинним орнаментом. Але ці речі до нашого часу не дійшли. Всесвітнього визнання набула золота чаша із зображенням кінських голів з Братолюбського кургану (IV ст. до н.е.).

Значно менше досліджена монументальна кам'яна скульптура, яка є складовою художньої спадщини скіфів. Давні майстри зображали скіфських воїнів у повному бойовому обладунку. Такі скульптури встановлювалися на курганах-похованнях степової частини Скіфії і призначалися для відомих, славетних воїнів або членів привілейованих підрозділів чи каст, присвячувалися міфічному першоцарю скіфів Колоксаю.

У подальшому скіфська культура в цілому швидко еллінізувалася. Це, зокрема, позначилося на мистецтві: змінюються сюжети, вдосконалюється техніка. Звіриний стиль з часом поступається сюжетам з побуту скіфів. Неперевершеним взірцем цього періоду є золота пектораль з кургану Товста Могила (IV ст. до н.е.), на якій зображено впорядкований Всесвіт, в якому мирно живуть люди, оточений хаосом, і хижакі роздирають копитних тварин.

Отже, канонічність і традиційність скіфської культури, світогляд завойовника поступово поступилися синкретизму. Спочатку це проявлялося у тих видах мистецтва, які протоскіфам були не відомі: ювелірна справа, мистецтво художньої обробки металів тощо. Скіфи поступово сприймали нові культурні норми, міфологеми та ін., але образність і символізм залишилися незмінними. Завдяки плідності обох культурних тенденцій, скіфи, безумовно, сприяли активізації культурного обміну між цивілізаціями Далекого Сходу, Індії, Ірану, Передньої Азії та Східною Європою.

Міфологія та вірування давніх слов'ян

Прадавні витоки культури давніх слов'ян проявились у розвиненій міфології та віруваннях. В основі релігії слов'ян – обожнення природних стихій, а пізніше – й соціальних інститутів. Отже, слов'яни були типовими язичниками. Людина усвідомлювалась частиною природи, залежною від стихій. За свідченням римського письменника Прокопія Кесарійського, слов'яни поклоняються одному богові, а також вірують у безліч духів. Літопис Руський також свідчить, що русичі мали поняття про верховну істоту, яку звали просто

бог. Інші божества походили або витікали від нього. Очевидно, що верховне божество уособлювало фізичну і духовну природу.

Але ця релігія не була пантеїстичною. Верховний бог-творець не злився зі своїм творінням, а породив із себе божества, які опікуються ним, причому вони часто втілюють одні й ті ж сили в різних іпостасях. Це є послідовною еманациєю світлих (творчих) або темних (руйнівних) сил. Головна еманация бога, творча енергія – це світло. Тому давніх слов'ян можна охарактеризувати як світло поклонників або сонцепоклонників. Сварог, Дажбог, Редегаст, Ярило, Ладо, Перун, Свентовіт – це прояви одного божественного начала, які характеризують різні його функції. Пізніше цим божествам були приписані й соціальні функції. Так, Редегаст – сонце постійно породжує небом, а тому є богом подорожуючих, богом гостинності, торгівлі, пізніше – ремесла, тобто культурним героєм. Перун – теж одна з іпостасей сонячного бога, він володар блискавки-вогню, а тому очиститель, адже вогонь ще й очищає. Вогню поклонялися як божественній силі, що приносить очищення. Тому протягом I тис. н. е. серед слов'ян панував поховальний обряд спалювання.

Але незважаючи на розвинену систему вірувань, майже немає свідчень про наявність храмів та жерців у слов'ян, а також про зовнішній вигляд слов'янських ідолів. Тому часто поклонялись предметам, присвяченим божеству. Так, Нестор Літописець, називаючи богів Володимирового пантеону (Перун, Велес – покровитель скотарства, Дажбог, Хорс, Стрибог та ін.), не описує їх зовнішнього вигляду, вони – не особистості, а стихії. Крім того, оскільки людина – частина природи, яка підкоряється єдиному богу, то від неї нічого не залежить. Тому фаталізм був однією з визначальних рис слов'янської духовної культури.

Для язичницької (поганської) культури не існує ані драматизму, ані цінності людського життя. Така свідомість позбавляє людину почуття вини, справедливості. Метою життя стає забезпечення свого права, досягнення свавільного бажання, а моральною чеснотою – удачливість, вміння перемагати. Давні слов'яни молилися тільки перед вівтарями, спорудженими на відкритих святилищах, обнесених земляним рівчаком або дерев'яним частоколом. Святилища споруджували на березі річок, у гаях, на пагорбах. Це свідчить про прагнення слов'ян не відокремлювати божество від природи.

Відсутність жрецької касты – це ще одна особливість слов'янської релігії. Вона свідчить про те, що головною вважалась хліборобська, тобто господарсько-природна функція божества. Тому прохання йому висловлював і відправляв культ голова хліборобського колективу (сім'ї, роду). Там, де головною була воєнна функція божества, з'явилися храми й жерці. Натомість у слов'ян була розвинута демонологія – вірування в духів – злиднів, мороків,

примх, лихо, мару, журу, лісовиків, мавок, болотяників та ін. Усі ці істоти могли зашкодити людині. Тому дуже важливо вміти від них захищатися, а зняти відлякування, умилостивлення, приношення, заклинання досконало могли лише професійні відуни. Тому у слов'ян була дуже розвинута магія. Віщуни й відьми жили завжди окремо, часто в лісі, володіли рідкісними знаннями і навичками, їх боялися, але й часто користувалися послугами з метою зцілення.

Ще у глибоку давнину слов'яни мали календар. Він тісно був пов'язаний з природними явищами та хліборобським циклом свят, які вшановували найбільш важливі для орачів природні події: відродження сонця після зимового сонцестояння (Коляда), боротьба літа із зимою (могилки) на знак перемоги над темрявою і смертю. Свято Семик (русалії, ярило, туриця тощо) відзначалося передусім на честь Ярила – сонця у повній силі, «яросного борця», Купайла (зводить до купи, парує), коли справляли весілля. Усі ці свята мали й паралельний семантичний зміст – сімейний: шукання нареченої, загравання (хороводи) тощо. Ці свята, їх зміст відобразилися у календарно-обрядових піснях, які дійшли до нашого часу: веснянки, гаївки, колядки, щедрівки, купальські, обжинкові.

Язичницька релігія, як і християнська, виробила великі цінності, своєрідну культуру. Після 988 р. християнство поширювалося на Русі поволі, болісно, непослідовно, здебільшого для народних мас насильно, примусово і повністю так і не витіснило язичництво. Люди приймали християнство, але й язичництво не кидали. Довгий час у народі поклонялись язичницьким богам, залишки старих, язичницьких вірувань трималися ще дуже довго. Багато елементів старої релігії сприйняло й християнство.

Отже, з часом на Русі створювалась синкретична віра як результат обрусіння християнства.

Тематиці архайчних культур присвячені такі публіцистичні та документальні джерела, як: уривок із праці М.Грушевського «Чужинці про Україну», в якому представлені відомості античного письменника Геродота про племена та народи, що заселяли території сучасної України; уривок із загальновідомої праці знаного дослідника української старовини митрополита Іларіона (професора Івана Огієнка) «Дохристиянські вірування українського народу», де яскраво змальовані наші стародавні свята – хліборобські обряди, які складала річний календар та стаття М.Скрижинської «Симпосіум у

античних містах Північного Причорномор'я», в якій розповідається про одне з найпоширеніших видів дозвілля інтелектуальної еліти грецьких міст – симпосіуми.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Михайло Грушевський
ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ
(уривок)

Геродот

З письменників античних, грецьких і римських Геродот (бл. 480 – бл. 425 р. до н. е.) перший подає нам відомості про наш край, а з тим і найдокладніші з усіх. Під час своїх далеких подорожей він, очевидно, відвідав і північний берег Чорного моря, де знаходилося багато великих грецьких колоній. В оповіданні досить подекуди ясно знати думку наочного свідка. Щодо певності, то ще в античний період Геродота звинувачували в неправді, навіть гостро (Плутарх написав спеціальну розправу «Про Геродотову злобу»). Теж і в новіші часи, але студії показують, що відомості Геродота здебільшого справедливі, де ж він помиляється – то це не із злої волі. Відносно Скіфії Геродот залишається головним джерелом, і його відомості підтверджують археологічні та етнографічні розвідки. Про скіфів ширше розповідає Геродот в IV книзі з приводу війни Дарія з скіфами.

«...17. Почавши від торгу борисфенитів, першими сидять калліпіди, а вони греко-скіфи. За ними інший народ, званий алазони. Вони і алазони подібні до скіфів, але сіють і їдять хліб, також цибулю, часник, сочевицю і просо. За алазонами живуть скіфи-орачі, що не на страву, а на продаж хліб сіють. Вище живуть неври. А від неврів на північ краю не має людності, скільки ми знаємо.

18. Ці народи живуть на Гіпанісі, на захід від Борисфену. А як перейти з моря за Борисфен, спочатку є Гілея, а як від неї вгору – то живуть скіфи-хлібороби, яких греки, що живуть на річці Гіпанісі, звать борисфенитами, а себе самих – ольвіополітами. Усі хліборобні скіфи мешкають на схід на три дні

ходу, аж до ріки, званої Пантікап, а на північ – на одинадцять днів, щоби плисти Борисфеном. Далеко, вище них, знаходиться пустеля. За пустелею живуть андрофаги, народ окремих і цілком не скіфський. А вище них вже правдива пустеля і жодного народу, скільки ми знаємо.

19. На схід від тих хліборобських скіфів, як перейти за ріку Пантікап, живуть вже скіфи-кочовики, що нічого не сіють, не орють. І вся земля гола, без дерев, окрім Гілеї. Ці кочовики мають край, що на схід тягнеться на чотирнадцять ходу, аж до річки Герр.

20. По той бік Герр вже так звані Царські землі і скіфи найсильніші, найбільші, що інших скіфів уважають за своїх рабів. Живуть вони на південь до Таврії, на схід – до рову, що виконали сини еллінців, і до торгу при озері Меотійським, що зветься Кремни, а в другий бік – земля їх тягнеться до ріки Танаїс. А вище, на північ від царських скіфів, живуть меланхлени, інший народ, не скіфський. Вище меланхленів – болота і пустеля без людей, скільки ми знаємо.

21. Як перейти за Танаїс, то вже не скіфська земля, але перший з тих країв належить савроматам, що, почавши від кутка озера Меотійського, на північ займають на п'ятнадцять днів ходу, цілком порожню, без дерев диких і садових.

...59. Звичаї у скіфів такі: богів вони поважають – найбільше Гестію, потім Зевса і Землю, вважаючи Землю за жінку Зевса, після них Аполлона, небесну Афродіту, Геракла та Арея. Цих богів скіфи найбільше поважають, а так звані царські скіфи і Посейдону жертвують. По скіфському Гестія зветься Табіті. Зевса дуже справедливо, як на мою думку, звать Папай, Землю – Апі, Аполлона – Тагімасад. Образів, олтарів і храмів скіфи не ставлять звичайно нікому, тільки Арею, а цьому за звичай.

60. Жертва у всіх (скіфів) відбувається для всіх богів однаково, а власно так: худобу ставлять із зв'язаними передніми ногами, а хто жертвує – ставши ззаду і потягнувши за кінець мотуза, валить її долі, коли ж худоба впала, покликується він до бога, якому жертвує, потім накидає на шию петлю і, встромивши палицю, крутить і задушує, не запаливши вогню і обдерши її, береться варити.

...63. Такі в них жертви, а жертвувати свиней у них немає звичаю, навіть годувати їх в своєму краю зовсім не хочуть.

64. А щодо війни, таке в них ведеться: як вперше вб'є скіф чоловіка, випиває його кров. Скільки вб'є в битві, голови до царя несе; бо хто принесе, має участь у здобичі, яку візьмуть, а хто не принесе – ні.

...66. Раз на рік всякий старшина в своєму окрузі завжди готує кубок вина, і з нього п'ють ті скіфи, що убили ворогів; а хто цього не вчинив, не п'є

того вина, а сидить окремо в неповазі; це у них найбільша ганьба. А котрі з них дуже багато ворогів убили, ті мають по два кубки і п'ють разом (з обох).

...70. Присягають скіфи, з ким трапиться, так: у велику череп'яну миску наливають вино і додають кров тих, хто приймає присягу, уколівши шилом або ножом тіло; потім окунають в миску меч, стрілу, сокиру і сулицю. Зробивши це, ті, що присягають, і поважніші з присутніх довго моляться.

71. Могили царів – в Геррах, там – доки Борисфеном можна плисти. Як цар у них (скіфів) помре, там йому копають велику яму чотирикутну; мертве тіло мажуть воском. а живіт розтинають і, вибравши, заповняють січеною осотою, ладаном і насінням петрушки й ганусу, зашивають знову і везуть возом до другого народу. Ті, що дістали привезеного мерця, чинять і собі те ж, що і царські скіфи: надтинають вухо, обстригають волосся, надрізують руки, роздирають чоло і ніс, протикають стрілами лівицю. Звідси везуть возом тіло царя до іншого народу, над яким панують. А ті, до яких перед тим приїздили, ідуть за ними. Обвозивши мерця так по всіх, везуть до геррів, самого далекого з підвладних народів, і до могил. Мерця кладуть в яму, на підстилку; з обох боків втикають сулиці, накладають дерево і потім вкривають очеретом, а на іншому місці в яму кладуть одну з наложниць, задушивши її, виночерпія, кухаря, конюха, слугу, вісника, коней, з іншого (майна), що краще, і посуд золотий; а срібла і міді не беруть зовсім. Зробивши це, засипають всі велику могилу, змагаючись і спілкуючись, щоб зробити якнайбільшу.

...73. Так ховають царів, а інших скіфів, як котрий помре, ближчі родичі возять возом по приятелях. Кожний, хто дістає, частує провозатих, і мерцю всього накладає, що й іншим. Таким чином звичайних людей возять сорок днів, потім ховають. А поховавши, скіфи себе таким способом чистять: мажуть і миють голову, а з тілом таке роблять: ставлять три палі, нагнувши одну до одної, кругом їх покривають вовняною повстю і стягають якнайщільніше; гріють на вогні каміння, аж розпалиться, і кидають в миску, що стоїть серед тих паль з повстями.

...75. Скіфи беруть насіння коноплі, влазять під повсть і кидають насіння на розпалене вогнем каміння. Воно куриться і дає стільки пару, як ніяка грецька парова купеля. Скіфи, тішачись паром, виють. Це у них замість умивання. А жінки їх труть кипарисове, кедрове і лиманове дерево на жорсткому камінні, поливаючи водою, і тою густою патрухою намащують тіло і лице; з того береться у них гарний дух, а як знімуть другого дня масть, стають чисті і ясні.

(Друкється за виданням: Грушевський Михайло. Віймки з джерел до історії України-Руси: до половини XI віка. Львів, 1895.)

Примітки:

Плутарх (бл. 46 – 126 р.) – давньогрецький письменник-мораліст. На підставі документального матеріалу і використання праць багатьох авторів написав понад 200 творів, з яких більша частина збереглась.

Дарій – персидський цар (з522 р. до н.е.) з династії Ахемендів. У 514 або 523 р. до н.е. здійснив, але невдало, військовий похід проти скіфів.

Борисфенити – загальна назва племен, які мешкали на берегах Борисфену (Дніпра).

Таврика – південна частина Кримського півострова, яку заселяли таври. Саме така назва цієї місцевості й зустрічається вперше у Геродота.

Савромати (*сармати*) – кочові іракомовні племена, що мали багато спільних рис з скіфами. В VIII-VII ст. до н.е. кочували в степових районах Поволжя, Уралу і Казахстану. Основу їх господарювання становило кочове скотарство.

Іван Огієнко

ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(уривок)

Річний ритуальний календар

З дохристиянського часу ми мали свої свята, цебто дні, а правильніше – пори року, призначені на вшанування чи пам'ять того або іншого свого бога. В глибоку давнину був у нас релігійний календар, досить великий і широко розроблений. Його особливістю був міцний зв'язок з природою та хліборобством цілого року. Складався цей календар головно з полян, які з глибокої давнини були вже хліборобами. Наші стародавні свята – це наші хліборобські обряди, яких у нас завжди було дуже багато, і ось вони й склали наш річний календар.

Точно усталеного дня якогось свята в давнину ще не було, бо це були свята хліборобські: обряди справлялися в залежності від погоди й часу хліборобських зайнять, у залежності від сонцеобороту та сонячної сили, і тільки християнство пізніше поприв'язувало їх до певних днів. Звичайно свято тривало кілька днів, а то й тиждень і більше, що полишилося й до нашого часу. Усі свята були пов'язані однією спільною ідеєю: вшанування сонця й сонячних

богів, боротьба літа з зимою, тепла з холодом, а це є те, що становить основу хліборобства.

В обрядовому українському календарі приховано дуже багато глибокої старовини. Наші обрядові пісні взагалі йдуть з дуже давнього часу, ще з доби українського розселення, а деякі вірування, що простежуються в них, сягають доби чорноморсько-дунайської. Ось чому в наших святкових обрядах немало спільного з обрядами балканських слов'ян.

Річний ритуальний календар зв'язаний з культом сонця, а через нього це календар хліборобський. Пережив він багато різних впливів, і зі Сходу, і з Заходу; і ще за чорноморсько-дунайської доби, коли ми на Дунаї стикалися з римськими впливами, ми немало з них перейняли, наприклад, русалії, Коляда, непохитність Долі й т. ін.

Переслідування народного календаря і церквою і владою як останків поганства йшло безперервно, але вивести всього неможна було жодною силою – старовина позоставалася в православних народів більше, а католицьких менше, хоч західна церква в цьому відношенні не була лагідніша за східну. І ця старовина поєдналася з новим і створила міцне двовірство.

Виступи проти стародавніх обрядів у нас не спинялися й за нового часу, пригадаймо виступи полеміста Івана Вишенського в XVII ст. проти всіх народних свят: Коляди, щедрівок, Купала, волочільного, Провід, гойдалок на Петра, Юрія й т. ін. Виступав проти двовірства й архімандрит Іоанникій Галятовський.

Згадаю ще, що року 1729 вийшов був наказ проти вечорниць – з наказу гетьмана Івана Скоропадського видала його Київська консисторія. Ось тому від стародавнього дохристиянського культового календаря позоставалося не так уже багато, і сам він обернений часто тільки на етнографію. Магічне значення культів та обрядів поволі гинуло і переходило в забаву головно для молоді та дітей, як сталося з Купайлом.

Але в істоті речі церква таки не змогла остаточно прибити стародавніх вірувань на свята – вони позоставалися, хоч і змінені й затемнені, і кольорово пов'язалися з християнством у різноперий букет. Чимало з християнських святих увійшли до народного стародавнього календаря, але набули тоді нового зафарбування й нових сил, згідно з народними потребами. І навпаки, стародавні свята й святі міцно поєдналися з новими, передавши їм усі свої ознаки та силу. Усе це створило т. зв. двовірство.

Дохристиянська віра в головному була хліборобська, і власно хліборобство було тією основою, біля якої вертілися всі стародавні вірування, воно їх об'єднувало в одну систему. Коли прийшли нові християнські свята і

почали вживатися в суспільному житті, народ і на них попереносив свої попередні хліборобські вірування, обряди й повір'я.

І зо всіма святами, зо всіма святими народ пов'язав свої хліборобські приказки. Ось деякі з них: «Хто не посіяв до Богослова (8.IV), той не варт і доброго слова», «На Юрка (23.IV) сховається в житі курка», «На Покрова (8.VII) жита копа», «Як прийде Ілля (20.VII), то наробить у полі гнилля», «На Бориса-Гліба (24.VII) берися до хліба», «Дочекався Луки (31.X): ані хліба, ні муки» і т. ін.

Християнство принесло нам новий календар з установленим поділом на місяці й дні. Новий рік у давнину розпочинався з 1 березня, коли пробуджувалася вся природа по зимовій перерві; цей рік був прийнятий і церквою, бо, за переказом, творення світу відбулося власне з 1 березня. Але пізніше церква пішла за грецьким Новим роком з 1 вересня, а з 1492 р. громадський Новий рік остаточно прив'язався до стародавнього природного часу, до 1 березня.

І тільки в 1721 р. цар Петро I встановив Новий світський рік на 1 січня, що було тоді в більшості держав на Заході. Але Новий рік церковний позостався на 1 вересня й дотепер. Різний час Нового року видно, скажемо, на наших колядках, в яких нерідко описується не зима, а початок весни; колядують і літом під час моровиці, щоб нагнати її.

Дохристиянські назви місяців походили від стану природи, і такими позоставилися в наш час аж до сьогодні, - християнство їх не змінило. Сучасні назви місяців подані вже в «Церковному соборнику» в додатку до Київського т.зв. Остромирового євангелія 1056 р. та Галицького євангелія 1144 р., а також по Острозьких виданнях кінця XVI ст.

Ось стародавні природні словенські назви місяців: 1. Январ: просинець, 2. февраль: січень, сніжен, 3. март: травень, 6. іюнь: ізок (коник), 7. іюль: червень, 8. август: зарев (дозрілий), 9. сентябр: рюєн, 10.октябр: листопад. 11. ноябр: груден, 12. декабр: студен. Сучасні назви місяців почасти пішли й за польськими.

З глибокої давнини тиждень був семиденний, причому деякі дні були відмічені стародавніми віруваннями. Понеділок – це тяжкий день, тому починати робити в цей день щось поважне чи взагалі робити не можна, бо не поведеться. В понеділок не тільки не робили, але пізніше й постили. В п'ятницю взагалі святкували, як і в неділю.

Церковний календар оснований на пам'яті святих, що припадають на той день. У старовину по всій християнській Європі, у тому числі і в Україні, по різних актах, де треба було зазначати дати, часто писався святий, а не день-

число – його святкування. В народі це зосталося й до сьогодні. Наприклад, на Маковея, на день перед Введенням, другого дня по Спасі і т. ін.

...Підкреслюю тут, що всі свята в Україні святкують неоднаково, але все-таки скрізь позосталося в них дуже багато старовини, особливо в місцевостях гірських, наприклад, на Гуцульщині.

Примітки:

студія – студія під назвою «Горе і Доля в народній казці» (1906 р.)

«*Остромирове євангеліє*» - одна з найцінніших пам'яток старослов'янського письменства в давньоруській редакції, яка містить євангельські читання для неділі та свят. Переписане з староболгарського оригіналу в 1056-1057 рр., ймовірно, в Києві.

Галицьке євангеліє – писалося протягом XII-XIII ст., хоча більша його частина дійсно позначена 1144 р. Під острозьким виданням кінця XVI ст., очевидно, розуміються богословські та полемічні книги, видані тамошньою друкарнею: «Буквар» (1578), «Острозька біблія» (1581).

Марина Скрижинська

Симпосіум у античних містах Північного Причорномор'я

Ціле тисячоліття існували на півдні сучасної України давньогрецькі поліси – перші державні утворення на території нашої країни. Про Тіру, Ольвію, Херсонес і Боспор написано чимало книжок і статей, у яких досліджується їхня політична й соціально-економічна історія; щоденне ж життя з його турботами й особливо проведенням дозвілля мало привертало увагу вчених. А між тим у всі часи люди шанували проведення із задоволенням вільний час. Тому організація дозвілля у суспільстві відіграє важливу роль при його характеристиці. Ми розглянемо лише один, здається, найпоширеніший вид дозвілля в античних містах Північного Причорномор'я – симпосіум.

...При слові «симпосіум» виникає уявлення про зібрання, де ведеться дискусія на наукові теми. Сучасному значенню цього слова сприяли збережені часом твори Платона, Ксенофонта й Лукіана з назвами «Симпосіум», які перекладаються українською мовою словами «бенкет» або «учта» (російське «пир»). Згідно письмових згадок греки, які збиралися за столом, обговорювали різноманітні філософські проблеми. Проте навіть у таких учених трактатах автори згадують про побутову обстановку симпосіумів, наприклад, про гатунки

вин, пахучі вінки, що увінчували голови співрозмовників, розваги, які господар влаштовував для гостей, частування.

Філософські бесіди під час симпосіумів велись, певна річ, лише у вузькому колі інтелектуальної еліти грецьких міст. Такі люди жили і в Північному Причорномор'ї. Завдяки скупиим згадкам у античній літературі знаємо, що в Ольвії III ст. до н.е. одержав початкову освіту філософ Біон Борисфеніт, а в I ст. до н.е. тут деякі громадяни полюбляли читати Платона, за матеріалами боспорських поховань відомо про філософа Смікра й письменника Стратоніка, а напис із Херсонеса прославляє місцевого історика Сіріска, який жив у III ст. до н.е.

Однак більшість греків, що збиралися на симпосіум, вели бесіди про повсякденні справи, причому вважалось добрим тоном говорити про речі легкі й приємні.

...Бенкети грецької аристократії, відомі з гомерівських часів, виникли, на думку багатьох дослідників, як засіб підготування дружинників і підвищення їхнього соціального статусу. Подібний звичай притаманний не лише для античності. Досить згадати уславлені в билинах й описані в літописах бенкети при князівському дворі в Києві X ст. У V-IV ст. до н.е. Така форма організації військової аристократії видозмінилася в «аристократію дозвілля».

Мода у наслідуванні життя вищих верств суспільства відіграла важливу роль при поширенні симпосіумів у середовищі менш знатних і менш заможних греків. Спільні трапези стали улюбленою формою спілкування як на домашніх святах, так і при зібранні різноманітних союзів, яких у греків існувало багато, починаючи з елліністичної доби: культові, поховальні, взаємодопомоги, земляцтва та ін.

Найдавнішим серед тих союзів були культові асоціації, відомі вже в архаїчну епоху. Наприклад, союз мілетських мольпів, що шанували Аполлона Дельфінія. Вони мали свій будинок для проведення симпосіумів, для яких усі члени союзу вносили свою частку продуктів. У мілетській колонії Ольвія існував такий самий союз, про це повідомляється у написах V ст. до н.е., що збереглися до наших днів.

Симпосіуми влаштовувалися на честь різного роду знаменних подій також приватно. Дія «Бенкета» Платона відбувається в будинку поета-трагіка Агафона, котрий святкував свою перемогу на змаганнях драматургів у афінському театрі. Перед драматичними виставами, на які збиралися майже всі громадяни, відбувалася церемонія нагородження за особливі заслуги перед державою; ця подія також відзначалася удома, серед близьких, друзів.

У будинках заможних громадян влаштовували спеціальні кімнати-андрони для симпосіумів. Найкраще уявлення про те, який вигляд вони мали, дають розкопки Ольвії.

...Попід стінами андрона стояли ложі для бенкетуючих. Адже греки під час симпосіумів лежали, підмостивши подушки під голови. Вони частувалися з невеликих столиків, що стояли перед кожною ложею, і змінювали положення при переміні страв.

...Трапеза завершувалася питтям вина, що, власне, й називалося симпосіумом, тобто спільним чаркуванням. Це була основна частина бенкету, що нерідко тривала до ночі.

...Вино пили, розбавляючи холодною водою в різних пропорціях. Гесіод у «Трудах і днях» рекомендує суміш 1 до 3, у віршах Анакреонта вино розбавляється наполовину, але таке вважалося дуже міцним. Розбавляли вина і гарячою водою. Нерозведений трунок вважався шкідливим і навіть небезпечним для життя, як видно з однієї з епіграм Каллімаха:

П'яничку Ерасіскена винні чаши згубили:

Випив незмішаним він одразу дві чаши вина.

Лише варвари, на думку греків, були здатними постійно пити нерозбавлене вино, бо замість приємної бесіди й веселого настрою у них виходило горласте, п'яне зібрання. Для греків подібні звички вважалися принизливими та згубними.

...Учасники симпосіумів не обмежувались тільки питтям вина. Воно супроводжувалося бесідами, музикою, співом, забавами.

...Іноді в симпосіумах брали участь блазні й актори; перші розважали товариство дотепними висловлюваннями й анекдотами, другі розігрували невеличкі сцени й навіть вистави.

...Дружини, матері й сестри бенкетуючих не допускалися до симпосіумів. Тут могли з'являтися лише жінки низького стану, котрі розважали чоловіків музикою, танцями, співом, фокусами й любов'ю.

...Майже кожний бенкет супроводжувався грою на флейті. Запрошували виконавців і на інших інструментах: лірі, кіфарі, тімпані. Іноді музикантів посилали розважати жіночу частину будинку. ...Там жінки ласували стравами, які подавали при першій і другій перемінах столів, третя переміна їм не дозволялася, бо елліни вважали, що «схильна до вина, а тим більше така, що багато п'є, жінка огидна». У Мілеті й Массілії навіть діяли закони, що забороняли жінкам пити...Проте такі закони не стосувалися гетер, які брали участь у симпосіумах. Їх нерідко зображували на вазах із чашею для вина в руках. Багато з них уміли співати, танцювати й грати на музичних інструментах.

...Під акомпанемент музичних інструментів бенкетуючі співали вірші античних поетів, монологи з драм і застольні пісні.

...Поряд із співами бенкетуючі полюбляли дивитися на танці, що нерідко супроводжувались акробатичними номерами. У «Бенкеті» Ксенофонта танцівниця виконує один танець на гончарному колі, інший – серед кинджалів, третій - підкидаючи у такт музиці одночасно 12 обручів. Геродот і Ксенофонт згадують, що іноді танцювали й гості. Колоністи Північного Причорномор'я, мабуть, особливо любили відомі у всій Греції іонійські танці.

Бенкетуючі розважались також різноманітними забавами. За археологічними знахідками у Північному Причорномор'ї відомі ігри в шашки, кості та бабки, досить популярні не лише серед чоловіків, а й серед жінок та дітей.

Отже, симпосіум був найбільш поширеною формою організації дозвілля більш-менш заможних громадян, що об'єднувались у невеликі групи із спільними поглядами й зацікавленнями. На побутовому рівні симпосіум правив для відпочинку та розваг. У одних переважали дружні бесіди, в інших – забавки та пісні, а ще в інших – гетери й танцівниці, вистави мімів і фокусників, але все те супроводжувалось питтям вина.

Проведення спільної трапези в основних рисах зберігалось протягом багатьох століть. Безумовно, відбувалися зміни у приготуванні різних страв, мінялися застольні мелодії та пісні, бесіди у всі часи торкалися нових, животрепетних тем сучасності.

В.Б. Антонович

Мої спогади

Киев в дохристианское время

...Древнейшее упоминание о славянах относится к I, а может быть II веку после Рождества Христова. По свидетельству классических писателей Страбона и Плиния, роксоланы принимали участие в войнах Митридата и состояли союзниками даков в войне с Трояном. Эти сказания относятся к I-II векам по Р.Х. По сведениям Йордана, роксоланы – тот самый народ, который у византийских писателей называется россами. Из того же источника, а равно и из русских летописей, мы узнаём, что народ, называемый полянами, назывался также и россами; кроме того, знаем, что, это название употреблялось в двух значениях: в более широком, когда Русью назывались все славянские племена на территории Великого княжества Киевского, и в более тесном, когда оно

приписувалось одному полянському племені. Територія, на котрому було розположене це плем'я, границями своїми на востоке имела Днепр, на юге реку Рось, на северо-западе реку Ирпень. За Ирпенем, несомненно, уже лежала земля, принадлежащая древлянському племені, за Днепром жили северяне, за Росью же господствовали кочевники. Вот первоначальные границы полянской или русской земли; однако, несмотря на незначительность территории, ей суждено было сыграть большую историческую роль – освободить все славянские племена от хазарского владычества и, наконец, создать великое русское государство, первоначально известное под названием Великого княжества Киевского. Насколько можно судить, причина этому лежит в топографическом положении местности, занятой этими племенем. В то время главные пути сообщения были водные, а Киев лежал в местности, где сходились главные речные пути. К югу течение Днепра приводило жителей к берегам Чёрного моря и обеспечивало им торговые сношения с греками. К счастью, памятники этого рода сохранились от самого начала русского государства. Это замечательные договоры с греками: Олега, Игоря и Святослава. Договоры эти свидетельствуют о существовании обширной торговли Руси с Византией в IX-X столетиях

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ ДО РОЗДІЛУ

Архаїка – (від гр. – «старовинний, давнина»), ранній етап розвитку будь-якого явища.

Берегиня – старовинна богиня добра і захисту людини від усякого зла. Традиційний малюнок Берегині – символічна постать жінки із застережливо піднятими руками. Культ Берегині започаткувався в первісні часи, коли давні українці приносили жертви упирам і берегиням.

Дажбог, (Сонце-бог) – один із найголовніших персонажів української міфології, бог Сонця, світла й добра. Водночас він є богом земного достатку.

Еллінізм – (від, гр. – «грек»), період розвитку античної культури – хронологічне поняття; типологічне поняття – культура, що виникла внаслідок взаємовпливу давньогрецьких (еллінських) і місцевих елементів у країнах Східного Середземномор'я, Середньої Азії та Причорномор'я.

Еманация – фантастичне пояснення походження світу шляхом містичного витікання творчої енергії божества.

Ідол – в язичницьких релігіях – об’єкт культу, предмет, який начебто містить у собі божество або є ним.

Інкрустація – (від лат. – «вкриваю шаром, викладаю мармуром»). один із видів декоративного оздоблення будівель і предметів.

Коляда – давньоукраїнська богиня неба, мати Сонця, дружина Дажбога.

Колядки – обрядові пісні. які виконуються під час свята Різдва.

Лада – богиня шлюбу, мати любові та добра у слов’янській міфології.

Орнамент – оздоблювальний візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних, рослинних та ін. елементів, розташованих симетрично один до одного.

Пектораль – (від лат. – «нагрудний»), найвидатніша археологічна знахідка за всю історію скіфознавства в Україні. Це велика нагрудна прикраса, яку носили найвищі сановники у стародавньому світі. Основна тема пекторалі – новий рік.

Перун – головний бог у язичників.

Поганство – (від лат. – «село»), стара дохристиянська віра.

Сварог – прабог, Бог світла й небесного вогню. Бог коварства і шлюбу.

Синкретизм – (від гр. – «об’єднання»), стан неподільності, властивий етапу нерозвиненості якогось явища, зокрема мистецтво на первинних стадіях культури людства, коли музика, спів, поезія, танок не були відокремлені один від одного.

Тотемізм – форма первісних релігійних вірувань; віра в існування тісного кровного зв’язку між родовою групою людей та її тотемом – твариною або рослиною, предметом або явищем.

Язичництво – система первісних дохристиянських вірувань, поглядів, обрядів. У східних слов’ян набуло форми обоження сил природи, тварин та рослин, а також людиноподібних істот: русалок, берегинь, породіль.

Ярило – у давніх слов’ян бог весняного Сонця, весняних робіт, любові і пристрастей; поетичний образ весни. Заступник сіячів та всіх, хто рано встає, до заходу сонця.

Питання до самоконтролю

1. Надайте приклади культур слов’янського типу.
2. Які риси притаманні східнослов’янській культурі?
3. Перелічіть археологічні культури доби неоліту. Які з них вважаються найзначнішими?

4. З іменами яких античних істориків та поетів пов'язана східнослов'янська культура?
5. Пригадайте з курсу «Історії», що таке «велике переселення народів»?
6. Надайте загальну характеристику трипільської культури.
7. В чому полягає величезне культурне значення трипільців?
8. Яким видом господарської діяльності займалися кіммерійці?
9. На які угруповання розподілялися скіфи?
10. Що Вам відомо про поховальні звичаї скіфського народу?
11. Який вид мистецтва здобув у скіфському суспільстві значного розвитку?
12. Що таке язичництво?
13. Назвіть головних дохристиянських богів.
14. Чому у східних слов'ян не було храмів і жерців?
15. Як називається вірування в духів?
16. Що Вам відомо про слов'янський календар?
17. Які елементи язичництва сприйняло християнство?

III РОЗДІЛ

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У IX-XII ст. Київська Русь була однією з найбільш розвинутих і економічно процвітаючих держав в Європі з високим рівнем самобутньої культури. Найбільшої могутності Русь досягла в XI ст. при князюванні Ярослава Мудрого. За різними підрахунками, Київська Русь мала від 3 до 12 млн. населення і охоплювала територію близько 800 тис. кв. км.

Київська Русь розвивалася не ізольовано. Вона входила в загальноєвропейський історико-культурний ландшафт (простір). На це були причини як географічного, так і історичного характеру. Україна, зокрема, займає серединне становище між центральною Європою та Азією. Через її території з давніх часів було прокладено великі водні та сухопутні шляхи. Це давало можливість контактувати далеким одна від одної культурам. На розквіт і розвиток культури давніх слов'ян впливали і міграційні процеси.

Контакти з багатьма народами Заходу та Сходу значно збагатили племінні звичаї та обряди. Християнство, яке остаточно було введено князем Володимиром, стало ідеологічною основою феодальної могутньої держави, увібравши в себе традиції поганства.

До визначних центрів давньоруської культури на півдні Русі належали: Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Холм. Київ за часів Ярослава Мудрого перетворився на великий центр культури, ремесла й торгівлі. Він вражав сучасників своїми розмірами, багатолюдністю, величними спорудами. У період найвищого розквіту Київ за кількістю населення та розмірами не тільки не поступався великим західноєвропейським містам, а й перевершував їх.

Не дивно, що сучасникам він здавався «величеством сияющ», а саксонець Адам Бременський, відомий мандрівник і географ XI ст., північнонімецький хроніст назвав Київ «суперником Константинополя і кращою прикрасою грецького світу».

Помітну роль у житті Русі відігравала Візантія, але не можна зводити культуру княжої доби лише до візантійських впливів. Адже Київська Русь межувала з багатьма країнами, вела з ними активну торгівлю і відчувала на своїй культурі вплив властивих елементів давньоіранської культури, культур Переднього Сходу та Греції, Хазарії, народів Західної та Центральної Європи, а також Південного Кавказу та Закавказзя. Перебуваючи в контексті візантійсько-болгарсько-східнослов'янської спільності, культура Русі все ж таки становила певну автохтонність, хоч і була відкрита всім впливам і взаємодіям.

Основу цієї культури складали місцеві, народні елементи, притаманні народному світосприйманню, народним звичаям, фольклорним жанрам. Саме на цей ґрунт лягали ті різноманітні культурні впливи, які згодом, сплавляючись із місцевою культурою, створювали передумови виникнення нової культурної єдності.

П'ятисотрічне існування Київської Русі створило умови для високого розквіту культури українського народу, заклало основи могутньої державності.

Хрещення Русі – найвидатніша культурна подія княжої доби

Християнізація Русі наприкінці X ст. стала рушієм нового культурного процесу. Виникла гостра потреба в загальновизнаній ідеології, яка б сприяла об'єднанню та консолідації східних слов'янських племен в межах однієї держави і впливала на розвиток їх всебічних відносин з християнським світом. На ті часи такою ідеологією могла стати лише релігія.

Розповсюджене язичництво виявилось на перешкоді як внутрішній, так і зовнішній політиці Київської Русі. У 980 р. князь Володимир намагався реформувати багатобожну поганську релігію, перетворити її в єдинобожне з культом верховного бога держави Перуна. Але реформація язичництва не сприяла державному будівництву, розвитку писемності та культури, налагодженню зв'язків з іншими країнами. Київ не перетворився на єдиний ідеологічний центр язичництва.

В інших слов'янських країнах на цей час язичницьку релігію вже замінило християнство. Воно з його монотеїзмом, ієрархією святих, ідеєю посмертної винагороди, з богослужінням більше відповідало князівській владі, ніж будь-яка інша релігія. Тому князь Володимир у 988 році провів другу релігійну реформу – остаточно хрестив Русь. Запровадження нової релігії мало прогресивний характер, сприяло відмиранню пережитків родового ладу. Давньоруська держава прилучилася до європейської цивілізації, античної культурної спадщини передової на той час культури Візантії. Незабаром східнослов'янська країна стала однією з найкультурніших у середньовічній Європі. Так, як і в Європі, християнство у Київській Русі виступало, насамперед, як релігія середньовічного суспільства.

Серед усіх історичних значень християнізації головним є її важливість як санкції нового світогляду, основою якого є особистісне розуміння Абсолюту. В ньому – неповторна структура Трійці, єдність божественної та людської природи Ісуса Христа. Тільки у православ'ї твердження, що Бог створив

людину за своїми образом і подобою, тлумачиться як визнання людини духовним феноменом, а Христос розглядається як взірець людської особистості. Ця ідеологія контрастує із язичницькою, яка базується на космічно-матеріальному розумінні Абсолюту і передбачає злиття людини з Природою, усвідомлення її однією із стихій Космосу.

Замість язичництва, яке не відокремлювало людину із довічного круговороту природи, християнство запропонувало свою світоглядну концепцію, згідно з якою і світ, і людина мають історію існування у часі, свій початок і кінець.

Християнство, на відміну від язичництва, підносило людину над природою; по-новому постав духовний абсолют, який інакше висвітлив начебто знайомі речі і явища. До безкраю розчинилися обрії людського життя – географічний, історичний, соціальний, духовний.

Змінивши світоглядні засади щодо вищого пантеону язичницьких богів, кожний з яких знайшов свого відповідника в образах християнських святих, православна релігія не мала можливості вплинути на народні уявлення про нижчі сили природи, оскільки не мала їм адекватних відповідників. Домовики, польовики, лісовики, русалки, мавки, інші злі й добрі духи продовжували сповнювати народний світогляд. Такі уявлення, введені в науковий обіг під узагальнюючою назвою *народної демонології*, поповнювали скарбницю народнопоетичної творчості.

Зрозуміло, що далеко не кожна людина у Стародавній Русі глибоко усвідомлювала світоглядний сенс християнства і його свят, але відчувала через ці свята свою причетність до чогось величного і гідного духовної радості, що має позитивний вплив на людське життя.

Християнство, будучи вищою формою ідеології порівняно з патріархальним і рабовласницьким язичеством, було явищем прогресивним і відіграло велику роль у зміцненні феодалізму. З поширенням цієї ідеології наприкінці X і в XI ст. зв'язане даліше зростання і поширення письменства й освіти. Прийняття християнства суттєво вплинуло на розвиток культури Київської Русі: були напрацьовані глибокі світоглядні ідеї і образи, які відбилися в літературі, живопису, архітектурі.

Початок письменства. Література

Наприкінці IX і на початку X ст. на Русі користувались письмом і серед руських було багато письменних людей. В ці часи в зв'язку з швидким

зростанням культури, зокрема освіти і ораторського мистецтва, у Києві та інших руських містах поширюються книги, написані старослов'янською мовою.

«*Старослов'янською*» мовою називають мову писемності, на яку в IX ст. Костянтин (у монашестві – Кирило) та Мефодій перекладали з грецької мови основні богослужбні книги (Євангеліє, псалтир та ін.). Кирила та Мефодія вважають першими просвітителами слов'ян.

Кирило та Мефодій, які були родом з болгарського міста Солуня візантійської провінції, вважаються засновниками слов'янської азбуки – *кирилиці*.

У нашій літературі є думка про те, що до кирилиці вже існувало письмо, яку прийнято називати *глаголицею*. Припускають, що нею користувалися слов'яни перших століть нашої ери, але до наших днів не збереглося жодного примірника подібною мовою.

Кирилиця схожа з грецьким алфавітом; видозмінивши цей алфавіт, Кирило пристосував його до фонетичних особливостей слов'янської мови. Глаголиця не прищепилася у слов'янському письменстві. Походження її і характер, як письма, остаточно не з'ясовано. При всіх обставинах наявність писемності і письменних людей на Русі до офіційного прийняття християнства тепер не підлягає сумніву.

Після запровадження християнства, як державної релігії, наприкінці X ст. і в дальші часи відбувається бурхливий розвиток і поширення стародавньої літератури як церковної, так і світської, як перекладів так і оригінальних книг місцевого характеру, написаних кирилицею, доступною всім слов'янським народам.

Пам'ятки письменства і літератури XI-XIII ст., що збереглися до наших днів, переважно в пізнішій переписці, значною мірою осучаснені і часто зіпсовані переписувачами пізніших століть. Оригінальні твори збереглися одиницями. Решта згинула під час тяжких лихоліть, які пережила наша вітчизняна культура внаслідок монгольської навали, міжусобних воєн князів, пожеж та іншого стихійного лиха. До видатних пам'яток писемності належать «*Остромирове євангеліє*» (1056-1057 рр.), написане в Києві дияконом Григорієм та «*Ізборник Святослава*» (1073 р.) – книга для домашнього читання родини чернігівського князя Святослава Ярославовича.

Письменство і література на Русі XI-XIII ст. розвивались у зв'язку з загальним розвитком культури і потребами освіти. Значне місце посідала перекладна література, яку запозичали з Візантії і Болгарії, що свідчить про культурні зв'язки з більш цивілізованим світом раннього середньовіччя.

Запровадження християнства поставило вимогу введення цілого ряду богослужбних книг і літературних творів християнського вчення. Перш за все – це книги Старого та Нового завіту – *Біблії*.

Значне місце в староруському письменстві займали такі жанри, як *апокрифи і агіографічна (житійна) література*, тобто ті зразки християнської літератури, що не ввійшли в так звані книги «священного» писання і були «відлученими», забороненими. До пам'яток апокрифічної літератури належать твори: «Як бог створив Адама», «Ходіння богородиці по муках» та ін. До зразків агіографічної літератури, так званих «патериків», можна віднести: «*Києво-Печерський патерик*» та «*Житіє Феодосія Печерського*», що описують життя і діяльність так званих «святих».

Майже вся література Київської Русі в період її розквіту пройнята ідеєю величі руської землі. Особливо це стосується *літописів* і такої визначної пам'ятки літератури та ораторського мистецтва, як «*Слово о законі і благодаті*» Іларіона. Його «Слово» присвячене похвалі великому князю Володимирі і прославленню хрещення Русі. Однією з найдавніших пам'яток староруської літератури XI ст. є невеличке «*Поученіє к братиї*» новгородського єпископа Луки Жидятича. Головний зміст цього твору – судити по правді, хабарів не брати і не займатися лихварством.

Визначним письменником був один із засновників Києво-Печерського монастиря, ігумен Феодосій. Його цікавий твір являє собою повчальне послання Ізяславу Ярославовичу, який був у родинних зв'язках з польським королем Болеславом Сміливим. Разом з іншими ченцями Києво-Печерського монастиря Феодосій стояв на патріотичних позиціях у боротьбі проти агресивної політики феодальної Польщі у XI ст.

До цього часу слід віднести і створення оповідань про життя Бориса та Гліба («Чтєніє»), доповнені церковницькими легендами про «посмертні чуда» над їх «мощами». Автором був чернець Києво-Печерського монастиря, відомий своєю високою освіченістю літописець Нестор, якому належать і такий відомий твір, як «*Житіє Феодосія Печерського*».

Серед пам'яток літератури початку XII ст. важливе місце займає «*Поученіє*» Володимира Мономаха, в якому поєднано два твори: «Грамотиця» («Поучення дітям, або іншому, хто буде слухати або читати цю грамоту») та Послання Володимира Мономаха чернігівському князю Олегу Святославовичу з приводу вбитого в 1096 р. в міжусобній війні під Муромом Мономахового меншого сина Ізяслава. Ці дві частини створюють цілісний твір. При цьому, друга частина – послання Олегові – являє собою епістолярій, якому наслідувало ряд пізніших авторів середньовічної Русі.

До першої третини XII ст. включно письменство і література зосереджувалися переважно в Києві і Новгороді. З розвитком феодальної роздробленості Русі центрами освіти і літературної творчості, зокрема літописання, стають і інші міста утворених феодальних князівств – Туров, Смоленськ, міста Галицько-Волинської і Ростово-Суздальської земель. Тут створюються місцеві літописні зводи, розвивається повчальна література. До таких пам'яток належать «Слово» Кирила Туровського та «Слово» Климентя Смолятича.

Найбільш видатним літературним твором того часу є знане «Слово о полку Ігоревім» (кінець XII ст.), що присвячується опису невдалого походу Новгород-Сіверського князя Ігоря проти половців у 1185 р. «Слово» є неповторним твором невідомого генія, глибоко проникнутим національною свідомістю, в якому поетично змальовані картини природи і людського життя, лірично відображені радощі, смуток, думки і прагнення співвітчизників.

Незважаючи на феодальну роздробленість Русі, відокремленість удільних князівств від Києва і втрату останнім своєї колишньої могутності, об'єднавчі тенденції в свідомості народу, відображені в літературі, продовжували жити.

Архітектура і будівництво

Основний напрямок розвитку давньоруського зодчества після прийняття християнства визначався загальною орієнтацією на Візантію, де в XI ст. складається класичний стиль, який згодом вплинув на романське мистецтво Західної Європи. Давньоруські майстри, орієнтуючись на візантійські традиції, порівняно рано створили самобутнє мистецтво, яскравим свідченням якого є зокрема архітектура – оборонні та церковні споруди, міська забудова. У Київській Русі до кінця X ст. існували багаті традиції дерев'яного будівництва, які пізніше позначилися на кам'яній архітектурі.

Після прийняття християнства розпочалося кам'яне храмове будівництво, у якому використовувалося розроблена візантійськими майстрами *хрестовокупольна система*.

Зразками архітектури, в якій найбільше простежується візантійський вплив, була збудована у X ст. *Десятинна церква* у Києві і п'ятиглавий *Спасо-Преображенський собор* у Чернігові.

Десятинна церква

Першою відомою нам кам'яною спорудою на Русі була Десятинна церква в Києві, побудована Володимиром у 989-996 рр. Початок будівництва цієї церкви літописець засвідчив такими словами: «Володимир, живучи законом християнським, задумав створити муровану церкву святої богородиці і послав привести майстрів від греків»... Це була славна Богородична церква, прозвана «Десятиною», бо на неї Володимир назначив десятину своїх приходів. Прототипом Десятинної церкви була церква в болгарському городищі на півострові Охрид. Відсіля прийшли на Україну перші богослужбні книги, система кладення фундаменту на дерев'яній підмості.

Церква була розкішно розписана мозаїками і фресками, прикрашена дорогими тканинами і коштовним убранством, привезеним з Візантії. У середині храму було багато світла і чудова акустика. Підлога викладена з різнокольорових шматків каміння, кераміки і смальти. Десятинна церква мала видовжену на захід форму, великий нартекс, що вмщував велику кількість оглашених (тих, хто готувався прийняти християнство). В цілому архітектура церкви не була абсолютно новою для киян, хоча наявність багатьох бань впливали на свідомість новонавернених християн. Вже у Десятинній церкві відчувається не лише візантійський вплив, а й вплив місцевих культурних традицій та вагомість історичних подій: необхідність пристосуватися до виконання місіонерських завдань, прагнення передати державний характер нової релігії.

Довгий час Десятинна церква була осередком усього ідеологічного життя Києва. Навколо неї розташовувалися палаци князя і його знаті. Тут скликались церковні собори, влаштовувались народні свята, з її кафедри виступав відомий оратор і письменник Іларіон.

В 1017 році Десятинна церква впала жертвою пожежі й була обновлена при Ярославі. В 1230 р. основи церкви сколихнув землетрус, а в 1240 р. вона завалилася від напору народу, що шукав на її хорах захисту перед монголо-татарами. В руїнах будівля простояла до часів митрополита Петра Могили, який в південно-західному її куті збудував церкву св. Миколи. В 1824 р. на місці зруйнованої Десятинної церкви московський архітектор Стасов збудував зовсім нову, «візантійсько-руську» будівлю. Остаточно більшовики розібрали цей візантійський дивогляд і до решти затерли слід церкви Володимира Великого.

Храм Софії Київської

У 1037 р. Ярослав Мудрий побудував Софійський собор у Києві. Його будівництво було зумовлено цілим рядом політичних і культурних заходів київських князів періоду розквіту могутньої держави. Одним з таких політичних заходів було прагнення київських князів позбутися впливу Візантії. Ярослав Мудрий поставив собі на мету піднести престиж Русі перед візантійським двором, не поступатися також і в «градобудівництві» - будівництві цивільних та церковних споруд. Побудувавши Софійський собор на зразок константинопольської Софії, він цим самим хотів створити тут центр культурно-політичного життя.

Будівництво собору в Києві відбувалося одночасно з розширенням території укріпленої князівської частини міста. Ярослав розширив місто в напрямі на південь і захід, обніс його земляним валом і спорудив на зразок константинопольських *Золоті ворота*, руїни яких збереглися до цього часу. У центрі розширеного міста і було побудовано Софію.

Собор являв собою велетенську двоповерхову п'ятинефну споруду із хрестовокупольною системою склепінь, з галереями і баштами. Другий поверх – це хори, на які з південно-західного і північно-східного кутів ведуть східці. Завершувався собор тринадцятьма овальної форми банями, увінчаних тридцятьма главами. Цей величезний храм не мав прямих аналогів у Візантії. Софія Київська виконувала не тільки церковні функції. Тут відбувалися урочисті державні церемонії, при ньому засновано бібліотеку (започаткована Ярославом Мудрим, вона була першою на Русі) і центр книгописання.

Незважаючи на те, що побудовою Софіївського храму керували візантійські майстри, але замисел будівлі продиктовано замовником – Ярославом Мудрим і його найближчими радниками. Існуючі своєрідні особливості дають можливість говорити про становлення «київської» архітектурної школи. Про це свідчать галереї, якими оточений собор з трьох боків, наріжні бані, дві масивні вежі, загальна пірамідальна композиція тощо. Напевне, Ярослав Мудрий прагнув віддати себе, Київ і Київську Русь під патронат Софії – Премудрості, під якою можна одночасно розуміти і Матір Божу, і Самого Христа, а відтак – мати образ світу і обоженної людини як Божих творінь, проявів його Премудрості.

Навколо Софії були споруджені князівські палаци і дві церкви. Одна – на честь Георгія (християнське ім'я Ярослава Мудрого) і друга – Ірининська – на честь дружини Ярослава – Ірини. Такі собори були збудовані також у Новгороді та в Полоцьку. Будівництво трьох Софій за часів Ярослава Мудрого

мало мету – ідейно обґрунтувати необхідність збереження не лише політичної, а й культурної єдності руських земель – Київської, Новгородської та Полоцької – під зверхністю Києва і київських князів. Три Софії стали зосередженням ідейно-політичного життя в трьох стародавніх центрах Русі. Серед них київська Софія відігравала першорядну роль.

Образотворче та прикладне мистецтво

Невід’ємною частиною прикрас християнських храмів і будинків феодальної знаті був живопис, який своїми коріннями сягає часів трипільської культури. Таким чином, ще до запровадження християнства на Русі існувала певна традиція живопису. З християнізацією руських земель культура в цілому, у тому числі живопис, робить величезний крок уперед.

Невід’ємною частиною споруд Київської держави X-XI ст. було її розкішне оздоблення й прикраси. Особливо це стосується культових споруд. Візантійська церква, а слідом за нею і руська прагнули силою емоціонального впливу діяти на молящих. Зовнішня і внутрішня розкіш убранства церкви, її художнє оформлення поєднувалось з мистецьким веденням служби, що своєю майстерністю перевершувало всі середньовічні містерії.

Особливою формою емоціонального впливу був *живопис*, що відображав християнську віру. Церковний живопис був дійовим засобом релігійної пропаганди, пропаганди класової ідеології феодального суспільства.

Ідеологія візантійського православ’я була втілена найвиразніше в храмовому розпису у двох його формах – *стінопису та іконописанні*. У перші століття християнства на Русі значне місце в руських храмах займав стінний живопис, з його суворими аскетичними сюжетами, які відображали християнську ідеалістичну мораль. Проте в староруському живопису, поряд з церковно-релігійним малюванням, велике місце займав також світський живопис, який своїми сюжетами, стилем і формою наближався до реалістичного.

У храмах Русі X – початку XI ст. існувало три види живопису – *мозаїка, фрески і станковий живопис (іконописання)*. Найпоширенішими в той час були мозаїка і фрески, якими прикрашали християнські культові споруди: Десятинна церква, три Софії – київська, новгородська і полоцька, чернігівський собор Спаса, церква Дмитрія, що стояла поблизу Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенський собор у Києво-Печерській лаврі та ін.

Мозаїчні і фрескові розписи найкраще збереглися до наших днів у київській Софії. Це мозаїка вівтарної стіни – Оранта (моляща матір божа), або «*Нерушима стіна*», причастя апостолів і портрети так званих отців церкви.

Але оскільки мозаїки були дуже дорогими у виконанні, більшість зображень у храмах і в князівських палатах виконувались у вигляді розписів фарбою – *фресок*. Майстри фрескових розписів працювали не лише над релігійними сюжетами. Світськими за характером були фрески, що прикрашали стіни княжих палат, а в церквах з'являлися розписи, побутові за тематикою, наприклад, сцени полювання та княжого життя в галереях Київської Софії. Серед інших малюнків зустрічаються й зображення виступу скоморохів, і це не дивно. Храм на той час був не лише місцем молитви, сюди приходили, як у клуб, проводити години дозвілля. Фресковий розпис, з якого тепер знімають масляні краски XIX ст., покриває зводи, стовпи і стіни собору. В храмі зустрічаються зразки світського *портретного живопису*. Насамперед – це портрет засновника храму Ярослава Мудрого, а також сім'ї Ярослава – його дружини, дочок і синів. Уся ця велична пам'ятка стародавньої архітектури і мистецтва втілила в собі розквіт культури Київської Русі.

Поширення писемності та поява книг призвели до розвитку *мистецтва книжкової мініатюри*. Цей вид живопису був прикрасою вже перших відомих давньоруських книг: «Остромирова Євангелія», «Ізборника Святослава» і так званої «Трірської Псалтирі». У подальшому розвитку книжкової справи мініатюра стала її обов'язковим елементом, виконуючи функції художнього оздоблення й ілюстрації до тексту.

Поряд з стінним живописом значне місце на Русі посідало *іконописання*. Ікони писали візантійські і руські майстри. Зразком найдавнішого станкового живопису є *ікона Володимирської богоматері*, що вважалась у руських християн найбільшою святинею. Ця ікона в XI ст. була привезена з Візантії в Київ в подарунок молодому тоді князю Володимирі Мономаху на початку XII ст.

Вже з другої половини XI ст. при давньоруських монастирях починають плідно працювати власні іконописні майстерні. І хоча в ті часи живописці не підписували своїх робіт, а лишали тільки знаки приналежності ікони тій чи іншій майстерні, до нас дійшли імена руських іконописців *Григорія* та *Алінія*, що жили на межі XI-XII ст. при Києво-Печерській лаврі – одному з найбільших центрів тогочасного іконопису.

Церковний живопис стародавньої Русі, незважаючи на його багатство і високу художність, є лише часткою художнього мистецтва, яка не відображає повноти і багатогранності народного життя.

Самостійною галуззю, що була пройнята духом народності, було *прикладне мистецтво*, яке стояло значною мірою осторонь від релігії і церкви.

До прикладного мистецтва слід віднести різьблення по дереву, кольорове вишивання, ліплення з глини, різноманітні зображення на металевих виробах, особливо жіночих прикрасах – різних кільцях, сережках, браслетах, поясах, оправах мисливських та військових знарядь, шиферних барельєфах на світських і культових спорудах тощо.

Зразків прикладного мистецтва збереглося до нашого часу дуже мало. Це здебільшого фрагменти різьблення на металевих прикрасах, залишки тканин, різні ліплення у вигляді магічних зображень дохристиянських богів та богинь.

У Київській Русі поширене було різьблення по дереву, залишки якого найкраще збереглися у гуцулів на Карпатах; у невеликій кількості такі зразки зустрічаються на уламках носів і бортів кораблів, на щитах, ручках мечів та іншій зброї і предметах домашнього вжитку, а також на жіночих прикрасах.

Значне місце в прикладному мистецтві займало різьблення по кості. Цей вид мистецтва відобразив життя та побут мисливців. На орнаментах археологічних знахідок найчастіше зустрічаються зображення рослин і звірів.

Архітектура, живопис, література, прикладне мистецтво стародавньої Русі IX-XII ст. були творчо розвинуті і успадковані дальшими поколіннями в період феодальної роздробленості. З нашаруваннями століть у багатьох своїх зразках вони дійшли до наших днів і з відповідним національним колоритом увійшли в художні пам'ятки російського, українського і білоруського народів.

Літописи

До оригінальних пам'яток давньоруської літератури та історіографії відносяться *літописи*. Це історичні твори про події й факти, подані в хронологічному порядку за роками. Кожний річний запис починався словами «В літо...», звідки й назва жанру. Найдавніший пласт вітчизняного літописання називається «Повістю» тому, що перших істориків цікавила не стільки сама послідовність подій, скільки суспільно значуще тлумачення цих подій у тогочасному контексті.

Початком давньоруського літописання стало укладення при київській митрополії «Сказання про поширення християнства на Русі». Значним центром культури, літописання став у XI – першій половині XIII ст. Києво-Печерський монастир. У 1093-1096 рр. виник Києво-Печерський літописний звід, в якому

знайшли відображення зростання міжкнязівських усобиць та боротьба Русі з половцями.

У монастирі творив письменник, видатний літописець – інок *Нестор*, який в подальшому став ченцем. У 1110 р. він взявся за написання літописного зводу, названого ним «*Повість минулих літ*», до якого увійшли всі попередні зводи та різні доповнення, зроблені як самим Нестором, так і його попередниками.

Головний зміст міститься в перших словах «Повісті»: «Откуда есть пошла руская земля і хто в ній почал первіє княжити». Укладач твору багато уваги приділяє й саме витокам слов'янського християнства, проте неодноразово торкається і власних етнічних проблем. Історична заслуга літописця Нестора полягає в тому, що він створив концепцію осмислення давньоруської історії, зробив спробу визначити місце Київської Русі в загальноісторичному процесі, поставив питання про включення її історії у світову, ствердив прогресивну філософську ідею взаємозв'язку і взаємообумовленості історії всіх народів.

Окрім Києва та Новгороду найбільшими літописними центрами Русі були Галич, Володимир-Волинський, Чернігів, Переяслав Руський (тепер Переяслав-Хмельницький).

Хоча майже всі князівства Русі мали свої літописи, більшість з них носили місцевий, а не загальноруський характер. Серед найбільш визначних загальнодержавних літописів слід назвати *Галицько-Волинський* (XIII ст.). На відміну від більшості інших, він повністю написаний не монахами, а визначними дружинниками чи боярами і викладає події не за роками, а становить суцільну розповідь про історичні факти та подає життєписи окремих відомих руських князів. За своїм історичним та літературним значенням Галицько-Волинський літопис посідає одне з найважливіших місць у давній вітчизняній культурі поряд зі «Словом о полку Ігоревім»

У Київській Русі літописи використовувалися в політичних суперечках, дипломатичних переговорах, у боротьбі з язичництвом. Протягом століть літописи все більше втрачали зв'язок із церквою. За весь період давньоруської історії Константинопольський патріархат лише двічі – в середині XI і в середині XII ст. – дав послабину з руськими митрополитами, яких Візантія хотіла бачити греками, що впливали б на політичні процеси в потрібному для себе напрямку. Обидва випадки обрання митрополитів з русичів викликали її рішучий протест. Тому вплив церкви на культурне життя невпинно зменшувався. Певна секуляризація літописання виявилася в змісті творів, і в тому, що їх безпосередніми укладачами ставали князі, дружинники, інші освічені люди. Відповідно до місця й умов створення літописи відбивали

політичні пристрасті своєї епохи, тому дуже часто мали публіцистичний характер, пропагували ідеї місцевого і загальноруського патріотизму.

Тематичний матеріал II розділу доповнений публіцистичними матеріалами. Зокрема, в історико-публіцистичних творах національного діяча XIX ст., якого називали «мозковим центром українського руху» В.Антоновича згадується про наших нащадків – слов'ян. Автор звертається до географічного розташування роксоланів, яких візантійські письменники називали россами, так називалися і поляни. Історик розповідає про існування Царьграда, його торговельні відносини з греками, візантійцями, єгиптянами; про перших князів: Кия, Щека та Хорива – засновників Києва.

Важливе значення для розгляду питання про християнізацію Київської Русі має «Молитва Іларіона за народ» з прославленого твору XI століття «Про Закон і Благодать», складеного першим українцем на Престолі Київської Митрополії – Іларіоном. Митрополит благає Бога про помилування та спасіння українського народу.

Огляд художньої культури Київської Русі доповнюється статтею В.Мицика «Писанки з Русі» - про мініатюру народного мистецтва, унікальний жанр творчості українського народу – керамічні писанки, які були не тільки мистецькими витворами, а й джерелом інформації.

Освітнянську рубрику представляє стаття Ф.Лебединцева «Первоучителі словенські», в якій автор зацікавлено розповідає про життя та діяльність братів-подвижників з Македонії, святих – Кирила та Мефодія.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

*В.Б.Антонович
Мої спогади*

Київ в дохристиянское время

...Древнейшее упоминание о славянах относится к I, а может быть II веку после Рождества Христова. По свидетельству классических писателей Страбона и Плиния, роксоланы принимали участие в войнах Митридата и состояли

союзниками даков в войне с Трояном. Эти сказания относятся к I и II векам по Р.Х. По сведениям Йордана, роксоланы – тот самый народ, который у византийских писателей называется россами. Из того же источника, а равно и из русских летописей, мы узнаём, что народ, называемый полянами, назывался также и россами; кроме того, знаем, что, это название употреблялось в двух значениях: в более широком, когда Русью назывались все славянские племена на территории Великого княжества Киевского, и в более тесном, когда оно приписывалось одному полянскому племени. Территория, на котором было расположено это племя, границами своими на востоке имела Днепр, на юге реку Рось, на северо-западе реку Ирпень. За Ирпенем, несомненно, уже лежала земля, принадлежавшая древлянскому племени, за Днепром жили северяне, за Росью же господствовали кочевники. Вот первоначальные границы полянской или русской земли; однако, несмотря на незначительность территории, ей суждено было сыграть большую историческую роль – освободить все славянские племена от хазарского владычества и, наконец, создать великое русское государство, первоначально известное под названием Великого княжества Киевского. Насколько можно судить, причина этому лежит в топографическом положении местности, занятой этими племенем. В то время главные пути сообщения были водные, а Киев лежал в местности, где сходились главные речные пути. К югу течение Днепра приводило жителей к берегам Чёрного моря и обеспечивало им торговые сношения с греками. К счастью, памятники этого рода сохранились от самого начала русского государства. Это замечательные договоры с греками: Олега, Игоря и Святослава. Договоры эти свидетельствуют о существовании обширной торговли Руси с Византией в IX-X столетиях: купцы (гости) из разных русских городов жили в Царьграде, где для них отведён был целый квартал; безопасность их торговых сделок и отношения их к византийцам были гарантированы целым рядом торговых государственных договоров. Впрочем, на этом пути русская торговля не ограничивалась Цареградом: в XII веке еврейский путешественник Веньямин Тудельский встречал русских купцов даже в Александрии, в Египте.

...Кроме этих свидетельств всем известен отзыв великого князя Святослава о торговле Киева. Мотивируя свое желание передвинуть центр своего государства в придунайскую Болгарию, он указывает на богатую торговлю этой страны, и, между прочим, говорит, что «из Руси сюда привозят скору (меха), мед, воск и челядь (рабов)».

Богатство киевской торговли обуславливало богатство города и давало возможность представителю племени, князю, собирать богатую дань и на эти средства держать большое регулярное войско (дружину), которое и было

источником могущества киевских князей. При помощи численной дружины им удалось свергнуть хазарское иго и подчинить себе многие славянские племена; затем они предпринимали целый ряд военных наступательных походов.

Кто были первые князья, мы не знаем. До нас дошла известная киевская легенда о трех братьях: Кие, Щеке и Хориве. Имена эти взяты летописцем из названия урочищ Киева. Очевидно, мы имеем здесь дело с общеупотребляемым приемом установления эпонимных основателей, другими словами, названия урочищ возникли от имен трех братьев, а наоборот, вымысел народный обратил названия местностей в имена предполагаемых основателей города.

...Все дошедшие до нас рассказы о той эпохе указывают на одну черту, общую всем древним киевским князьям: все они были воины, проводили жизнь в постоянных походах и управляли княжеством при помощи дружины. ...Могущество дружины, ее власть стали так велики, что грозили самой княжеской власти и препятствовали мирному развитию государственного порядка, и потому наследник Святослава, Владимир, решил, что власть для того, чтобы быть прочной, не может в такой степени зависеть от дружины, а должна опираться на правильное гражданское устройство; этим и объясняется культурный характер его княжения.

Про Закон і Благодать

Слово Іларіона («Про Закон і про Благодать»), першого українця на Престолі Київської Митрополії (в роках 1051-1054), - широко відомий і прославлений твір XI століття, але повний текст його відомий переважно спеціалістам, і то в його староукраїнському оригіналі. Ширшим кругам громадянства цей твір відомий тільки своєю назвою та деякими цитатами його коротких уривків. Проте він був предметом широкого зацікавлення, а то й наслідування протягом століть. Згідно з Н.Н. Розовим («Синодальний список сочинень Іларіона – руссаго писателя XI в.», 1963), Слово Іларіона дійшло до нас у понад сорока різних списках. На Заході повний – кириличний – текст Слова, із супровідною статтею Н.Н. Розова, лєнінградського вченого, був опублікований у чеському філологічному збірнику «Славія», річник XXXII, 1963 р. Року 1969 цей текст, але гражданкою, був передрукований в Англії, у збірнику вибраних староруських текстів з XI до XIV століть. З цього-то тексту зроблено наш український переклад.

Молитва Іларіона за народ

Оцим же, Владико Царю і Боже наш, високий і славний Чоловіколюбче, що подаєш за труди славу і честь і що твориш учасниками Свого Царства, - пом'яни, яко Благий, і нас, немічних Твоїх, бо Твоє ім'я – Чоловіколюбче. Якщо добрих діл і не маємо, але ради великої Своєї милості спаси нас. Ми ж бо люди Твої і вівці пастви Твоєї й отара, яку Ти недавно почав пасти, витягнувши від гибелі ідолослужіння.

Пастирю Добрий, що кладеш душу за вівці (Ів.10:14-15)! Не остав нас, хоч ще й далі блудимо, не відкинь нас, хоч ще далі грішимо перед Тобою, як ті новокуплені раби, що нічим не догоджують господареві своєму. Незважаючи, що стадо мале, промов до нас: «Не бійся, мале стадо, що Бог ваш Небесний благозволив дати вам Царство» (Лк. 12:32). Багатий милістю і добрий щедротами! Ти, що обіцяв прийняти тих, що каються, й очікуєш навернення грішних, не пам'ятай багатьох гріхів наших, прийми нас, що звертаємося до Тебе; загладь рукописання провин наших, прикороти гнів, яким ми розгнівали Тебе, Чоловіколюбче! Ти бо єси Господь, Владика і Творець, і в Тобі спочиває влада, чи нам жити, чи умерти.

Відложи гнів, Милостивий, хоч і достойні ми його за гріхи наші; оминай нас випробуваннями, бо земля ми і порох, і не входи у суд з рабами своїми (Пс. 142:2). Ми люди Твої, Тебе шукаємо, до Тебе припадаємо, Тебе благаємо. Ми згрішили і зла натворили; не виконували і не творили того, що Ти заповідав нам (Даніїл 9:5). Земними будши, до земного склонилися і лиха натворили перед лицем Слави Твоєї, тілесним похотям віддавшись, поневолили себе гріхами й турботами життєвими; стали втікачами від свого Владики, убогі на добрі діла, окаянні заради злого життя. Каємося, просимо, молимося, ділах наших; просимо, щоб Ти послав Свій страх у серця наші; молимося, щоб на Страшному Суді Ти помилував нас. Спаси, зглянься пробач, навісти, змилосердься, помилуй. Твої бо ми, Твоє творіння і діло рук Твоїх. Бо якщо на беззаконня будеш зважати, Господи, Господи, хто встоїть? І якщо віддаси кожному по ділах його, хто спасеться? Бо очищення – тільки від Тебе; бо в Тебе милість і велике визволення. І душі наші в руках Твоїх, і дихання наше у волі Твоїй. Задля того ж умилоствивлення Твого до нас, ми добрі перебуваємо. Якщо ж з гнівом споглянеш на нас, щезнемо як рання роса. Не встоїть бо порох проти бурі, а творіння, ми від Сотворителя милості просимо. Помилуй нас, Боже, з великої милості Твоєї (Пс. 50:1). Все бо добре для нас – від Тебе. Все ж несправедне від нас – до Тебе.

...Прости нам, як Благий і Чоловіколюбче; помилуй нас, що кличеш грішників до покаєння; і на Страшному Суді Твоєму не позбав нас стояння

праворуч Тебе, але сподоби нас бути причасниками благословення праведників. І поки царить спокій, не наводь на нас напастей спокуси; не віддай нас в руки чужинців, щоб не назвався город Твій містом уполонених, а паства Твоя захожими на не своїй землі; щоб не говорили країни: «Де ж Бог їх?»

Не допускай на нас турбот, ні голоду, ні марної смерті, огню, потопу, щоб не відстали від віри нетверді вірою.

Мало карай нас, а багато милуй; мало насилай на нас язви, а милостиво зціляй нас; менше опечалюй нас, а скоріше возрадуй. Бо наше ество не може довго переносити гніву Твого, як стебла – вогню. Але будь тихим до нас і змилосердся, бо Тобі належить милувати і спасати нас. Тим-то продовжи милість Твою на людей Твоїх; війни відвертай, мир утверджуй, країни заспокой, голодних насити, володарів наших учини грізними для інших країн, бояр умудри, міста розшири. Церкву Твою розрости, володіння своє збережи, мужів, жінок і молодих спаси; невільних, уполонених, засланих, подорожуючих і плаваючих, ув'язнених, у голоді, спразі і наготі, всіх помилуй, усіх потіши, всіх обрадуй, подаючи їм радість тілесну й душевну молитвами й умоленням Пречистої Твоєї Матері і Святих Небесних Сил, Предтечі Твого й Хрестителя Івана, Апостолів, Пророків, Мучеників, Преподобних і молитвами всіх Святих.

Змилосердся на нас і помилуй нас, щоб ми бережені Твоєю милістю в єдності Віри, совокупно й радісно прославляли Тебе, Господа нашого Ісуса Христа, з Пресвятим Духом, - Тройцю Неподільну, Єдинобожественну, Царствуючу на небесах і на землі. Ангелами й людьми, видимими і невидимими творіннями, нині і повсякчасно і на віки вічні. Амінь.

(уришок із Слова Іларіона «Про закон і Благодать»)

Вадим Мицик
Писанки з Русі

З глибини художнього досвіду наших предків починаються витoki цієї мініатюри народного мистецтва, унікального жанру творчості українського народу. Писанка твориться на опуклій поверхні яйця і дає просторово-динамічний розвиток і сюжетові, і образу. Але матеріали її нетривкі. Саме тому багато мистецьких витворів зникло не тільки після ритуального вжитку, а й через крихкість шкарлупи. Це, а також намагання зберегти ці витвори вірування людей у роки активного становлення християнства, спонукало народних митців робити писанки з міцного матеріалу.

Керамічні писанки Київської Русі як твір мистецтва, а для нас ще й джерело історичної інформації, набули широкого вжитку у Х-ХІІІ ст. До цього періоду належить і літописна згадка про застосування крашанок при знахарюванні та розвагах.

Перша давньоруська писанка знайдена при розкопках решток Десятинної церкви і введена в науковий обіг у 1857 році. Шукач скарбів і меценат археології О.Уваров знайшов глиняні яйця при розкопках Кривушанської могили. У Бровках на Полтавщині писанку княжих часів у 1902 р. відкопав відомий український археолог В.Хвойко.

Сьогодні відомо сто писанок княжих часів. Тридцять із них знайдено в Швеції, Польщі, Чехії. Туди вони потрапили, як стверджують дослідники, разом із товарами та прикрасами. Але, зважаючи на те, що писанки були ритуальними предметами, можна припустити, що вони слугували послам, купцям, дружинникам за обереги, охороняли людину у далекому краї від «чужого ока», «нечистої сили», взагалі від зловорожих впливів. Техніка виготовлення, орнаментальні мотиви розпису засвідчують їх давньоруське походження. Якщо порівняти керамічні писанки із Києва та Сигтуна (Швеція), то стає очевидним, що вони, безперечно, виготовлялися в стольному граді.

...Писанки Київської Русі повністю не досліджено. Про це свідчить не тільки мала кількість праць, а й термінологічна невизначеність як у назві самих виробів, так і в орнаменті. Так, у Б.Рибакі вони – «глиняні полив'яні яйця», «яйцевидні погремешки», М.Кучера називає їх «полив'яними яйцями, так званими писанками», автори монографії «Воїнь» В.Довженко, В.Гончаров, Р.Юра дали визначення – «полив'яні керамічні писанки».

Мистецтвознавчий аналіз писанок майже відсутній. Більшість авторів їхній орнамент називають візерунками «у вигляді математичних фігурних дужок».

...Детально описала колекції Національного музею історії України Г.Шовкопляс у статті «Давньоруські писанки». Автор правомірно вважає писанки «одним із видів народно-прикладного мистецтва того часу», проводить історичну паралель їхнього тисячолітнього побутування, пов'язує їх із народним світоглядом, тобто із весняним вшануванням Сонця, з оживанням природи, отже, з віруванням наших предків. Про це в жодному з досліджень не згадано, тому і не йшлося про їхню основну суть. Давньоруські писанки з Канівщини допоможуть у вивченні такого маловідомого нам питання, як світогляд жителів нашого краю часів Русі.

Кожна писанка має різне тло – чорне, темно-сіре, червонясте, проте орнамент однаковий. По всій довкружній сфері зображено наростаючі семиярусні хвилясті лінії. Композиційних блоків на писанці три, ймовірно, - це

хвилі світла, води, хвилі життя як кожної людини, так і зміни поколінь. Їхнє зростання символізує Древо світобудови, з якого струмує все зростаюче життя.

Полив'яна писанка була священним предметом, і кількість хвилястих ліній орнаменту це підкреслює. Адже світ проявляється і в звучанні, і в кольорах семимірно. Тиждень має сім днів. Тривалість космічного імпульсу становить стільки ж. Свято на честь Сонця хоч і має три основних святкових дні, але триває сім днів. Скажімо, на Великдень, до якого в основному виготовляли писанки: від вербної неділі до великодньої – тиждень, від великодньої до провідної – стільки ж. Свята Колодія, Зеленої неділі, весілля Свічки, як і традиційне народне весілля, триває по сім днів.

Хвилястий орнамент має своє коріння в мистецтві палеоліту. Ось від Канева до Межиріччя 25 кілометрів, а орнаментальні композиції віддалені одна від одної аж на 250 століть.

У Межиріччя відкрито пізньопалеолітичні оселі з кісток мамонта. Там пластини з бивня мамонта, як і кістки з Мізинської стоянки, прадавні митці графічно окрасили хвилеподібним орнаментом. За висновками дослідника пізньопалеолітичних жителів із Межиріччя І.Підоплічка, на одній з кісток геометричним орнаментом передано знак води.

Усі давньоруські писанки мають ще одну ознаку. У нижньому торці є отвір, крізь який під час виготовлення вкидали керамічні кульки. При потрясінні вони тарабанили. Цими звуками писанки-торохкальця споріднені з шумовим браслетом із Мізинської палеолітичної стоянки. Він зроблений із бивня мамонта і має п'ять пластин. Браслет орнаментовано подібними семиярусними хвилями. Цей візерунок подібний до мотивів сосонки у ткацтві, декоративному розписі.

Браслет, як і писанка, давав «шумовий ефект» і створював певний ритм, можливо, й для танцю. Виготовляти шумові пристрої на Великодні свята стало традицією на Україні. Це були різноманітні калатала, стукалки, довбешки. На Поділлі у ХІХ ст., як зазначає Павло Чубинський, хлопці в чистий четвер, коли пролунають церковні дзвони, калатали дерев'яними стукалками у дзвіницю, в дошки, відганяючи нечисту силу.

Ритуальні дієства у полян-русичів відбувалися в священних дубових лісах. У деяких з цих святкувань використовувалися писанки. Знайдена у Конопчі зеленого кольору писанка свідчить, що вона має відношення до веснянок. Те, що керамічні писанки мають різний колір – жовтий, зелений, темно-жовтий, червонястий, чорний, - підтверджує, що й ці витвори Київської Русі присвячувалися певним весняним святам. Зокрема, чорний колір відповідав кольору землі. Такі писанки традиційні й для Канівщини, що засвідчено в альбомі С.Кульжицького «Описание коллекции народных

пысанок». Писанки, пофарбовані в чорний колір, здебільшого виготовляли на поминки померлих та в останні весняні святкування.

Керамічні писанки з Канівщини княжих часів свідчать про давність цього мистецтва, глибокі корені образотворчої традиції писанкарства на Придніпров'ї.

Феофан Лебединцев
Первоучителі слов'янські

Країна, в якій народилися Кирило та Мефодій, називалася Македонією. Вона була підвладна візантійським імператорам і заселена переважно слов'янами, котрі рушили сюди під час великого переселення народів. У деяких місцях Македонії кількість слов'янського населення була такою великою, що одна частина її, а саме північно-східна, називалася Славинією. Панівним плем'ям були греки; але їх влада не була широкою і всеосяжною, не мінjala своєрідного життя підкорених слов'ян, не торкалася їхньої мови. ...Стосовно військового управління, то Македонію розділили на декілька округів, що ними управляли особливі воєначальники. Одним із таких воєначальників був батько Кирила та Мефодія по імені Лев, за походженням грек. Місцем народження і первісного життя Кирила і Мефодія була Фессалоніка, або по-слов'янському Солун, головне місто Македонії. Таким чином, саме місце народження дало можливість Кирилу та Мефодію підготуватися до просвітництва слов'ян: від дня їх народження вони знайомилися із слов'янською мовою, і ця мова була для них майже настільки рідною і близькою, як і сама грецька мова.

Мефодій був старшим за брата Кирила і одержав домашнє виховання іще за життя батька, а потім ним же призначений на військову службу. З малих років любили і хвалили його, а на службі він виявив такі чудові якості розуму і освіти, що дар довірив йому вищу військово-урядову владу у тій частині Македонії, яка називалася Славинією.

Кирило (до прийняття постригу Костянтин) залишився без батька, коли йому не виповнилося іще чотирнадцяти років. Очевидно, за заслуги батька сироту взяли до константинопольського двору і тут виховували з малолітнім царем Михайлом. Освіта була блискуча, наскільки це було можливим у тогочасній Візантії – представниці просвітництва в Європі... Обдарованість, чудове виховання, той факт, що Кирило був відомий при дворі, відкривали йому можливість зробити блискучу кар'єру, але особистий склад і настрої його душі, а можливо, і самий характер тогочасної освіти повели його іншим,

невідомим і важким шляхом, на якому він згодом своїми подвигами зажив собі безсмертної слави просвітителя слов'ян. Кирило скоро залишив посаду бібліотекаря і таємно зник, сховавшись в одному з монастирів.

Через деякий час його упрохали повернутися до Константинополя, але вже не на колишню посаду, а для викладання філософії... В цей час або приблизно цього часу Мефодій, брат Кирила, що був уже багато років правителем слов'янського княжіння, якому вже набридла різноманітна суєта миру, залишив за власною волею, княжіння і «пішов до Алімбу, де жили святі отці, там прийняв постриг і облачився у чорні ризи». В Алімбі, інакше Афоні, було і в той час безліч монастирів і велика кількість пустельників, знаних суворим подвижницьким життям. Сюди, за прикладом брата, зрікшись світу, прийшов незабаром і Кирило. Тут брати-подвижники проводили свій час у молитві, суворій здержливості і в читанні книг. Живучі недалеко від батьківщини, вони не могли не звертати уваги на становище своїх співвітчизників-слов'ян, які страждали від впливу ісламізму. Бажаючи допомогти їхній потребі духовній – попередити збочення до магометанства тих із них, котрі вже сповідували християнську віру, і сприяти прийняттю цієї віри тими, хто ще залишався в язичестві, – мало бути природним бажанням для братів-пустельників, які зневажили розваги і почесні мирські, шукаючи вищого духовного подвигу, що обов'язково схиляло до думки – перекласти слов'янською мовою священні та церковно-богослужебні книги. Середовище, в якому жили брати, якнайбільше сприяло втіленню цієї думки: в афонських монастирях було багато ченців-слов'ян із різних сусідніх земель, тут, отже, Кирило та Мефодій не тільки не могли рознайти з слов'янською мовою, відомою їм з дитинства, але в живій, близькій бесіді знаходили постійну для себе практику, таку необхідну принаймні для Кирила, який довгий час перебував у грецькому середовищі. Тут, крім того, вони могли знайти і підготувати для себе співробітників як перекладу священного писання і богослужебних книг, так особливо для поширення християнства між слов'янами.

...Незважаючи на те, що слов'янська мова за обставинами життя і служби була знайома більше старшому брату Мефодію, честь винайдення слов'янської азбуки належить Кирилу, що і цілком природно, якщо взяти до уваги всебічну освіту, колишній спосіб життя і учену настроєність останнього.

...Як багато за перший раз встигли зробити святі брати для слов'янської писемності і яке застосування зроблено ними із уже складеної ними азбуки, і де воно застосовано, на це немає ніяких вказівок у відомостях про життя Кирила та Мефодія. Подія, що послідувала за винайденням азбуки, дає, однак, підставу припускати, що праця їх стала відома в Константинополі.

...Великій і дивній справі Кирила і Мефодія зобов'язана широка нива чистого православ'я: Македонія, Болгарія, Моравія, Паннонія, Хорватія, Далмація, частина Польщі і, зокрема південна частина нашої вітчизни з вуст просвітителів почули святу православну віру, причому на рідній слов'янській мові. Всі канонічні книги Ветхого і Нового завіту, числом 60, перекладено на слов'янську мову Кирилом і особливо Мефодієм за допомогою їхніх учнів. Перекладені також і всі потрібні для богослужіння книги, як-от: вибрані читання Нового Завіту, Паремійник, Псалтир, Часослов, Служебник та ін. Труд величезний і вищою мірою благодійний за своїми наслідками! Але заздрісні до придбань східної церкви папи знищили більшу частину святого набутку просвітителів слов'янських. Із просвічених ними земель одна лише Болгарія вистояла проти підступів і насильства ворогів, зберегла і передала нам справу рук св. братів солунських. Всі інші країни найближчим часом одна за іншою підпали під ярмо римське; слов'янська служба, слов'янський навіть алфавіт замінені латинськими...

СЛОВНИК ТЕРМІВ ТА ПОНЯТЬ ДО РОЗДІЛУ

Автохтонність – (від гр. «сам» і «земля»), належний за походженням до даної території.

Агіографія – (від гр. «святий» і «пишу»), різновид церковно-історичної літератури, т. з. описи життя «святих».

Апокрифи – (від гр «таємничий», «прихований»), релігійні твори з біблійними сюжетами, які не визнавалися церквою канонічними і були заборонені.

Билини – народні епічні пісні періоду Київської Русі. Перші записи билин датовані початком XVII ст.

Глаголиця – одна з найстародавніших словенських систем письма, що передувє кирилиці.

Декоративно-прикладне мистецтво – галузь художньої творчості, спрямована на художньо-естетичне формування середовища людини, створення мистецьких виробів для побуту.

Епістолярний – написаний у формі листів; той, що складається з листів, напр. епістолярний роман.

Євангеліє – (від гр. – «добра звістка»), жанрове визнання перших чотирьох книг новозавітної частини Біблії, де викладають основи християн,

віровчення. Містять розповіді про Ісуса Христа, його життя, вчення, мученицьку смерть і воскресіння.

Золоті ворота – головна урочиста брама давнього Києва, видатна пам'ятка архітектури часів Київської Русі. Споруджена в 1037 р. за Ярослава Мудрого. Назва походить від золоченого купола надбрамної церкви. Реставрована у 1982 р. до 1500-річчя Києва.

Ізборники – хрестоматії, книги, в яких описувалися матеріали, виїмки, витримки з інших, іноді й більших, творів.

Ікона – (від гр. – «зображення, образ»), у християнстві живописне, мозаїчне або рельєфне зображення святих, якому надають священного характеру.

Києво-Печерська лавра – православний чоловічий монастир, заснований у Києві 1051 р. Відіграла значну роль у розвитку української культури, була центром літописання, іконопису, книгодрукування.

Києво-Печерський патерик – (від гр «патер» - батько), збірка творів про історію Києво-Печерського монастиря та його перших подвижників, яка була складена в першій треті XIII ст.

Лавра – (від гр. «вулиця»), назва великих православних чоловічих монастирів, підпорядкованих безпосередньо верховній церковній владі.

Літописання, літопис – хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником.

Містерія – (від гр – «таємниця, таїнство»), 1) у стародавніх греків, римлян, народів Сходу – таємні релігійні обряди, до участі в яких допускалися лише посвячені. 2) вид середньовічної західноєвропейської релігійної вистави.

Мозаїка – (від фр., італ., лат. – «присвячене музам»), 1) зображення або візерунок, виконаний з однорідних або різних за матеріалом частин – камінь, непрозоре скло, керамічні плитки та ін.; 2) одна з основних технік монументального мистецтва.

Оранта – один з іконографічних образів Богоматері, який склався у середні віки. Богородицю зображали на повний зріст з піднятими руками і повернутими від себе долонями. Оранта набула поширення в іконографії та живописі Візантії і Київської Русі.

Псалтир – одна з книг Біблії.

Секуляризація – (від лат «світський»), звільнення від церковного впливу у громадській та інтелектуальній діяльності, художній творчості.

Скоморохи – мандруючі актори, співці, музиканти, іноді виступали і як акробати й дресирувальники.

«Слова» - твори церковно-повчального характеру часів Київської Русі. Сюжетом для їх написання могла служити історична подія, злободенна суспільна проблема, постановка моральної теми.

Станкове мистецтво – термін, яким визначають твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер; у живопису – картина, в скульптурі – статуя, погруддя. У добу Київської Русі – це ікони.

Фольклор, фольклорні жанри – (від англ. «народна мудрість, народні знання»), колективна музична, усна поетична творчість, що відображає в мистецькій формі життя, працю, боротьбу за кращу долю, історію, побут, думки, прагнення й погляди, приватне життя народу, а також побутує в його середовищі. З фольклору бере свої начала художня література. Головні епічні *жанри українського фольклору* – казка, дума, балада, легенда, переказ, анекдот, приказки, прислів'я, загадки тощо; ліричні – пісня, голосіння, колядки, щедрівки та ін.

Фреска – (від італ. «фреско» - свіжий, сирий), художнє зображення, що зроблене водяними фарбами на вогкій штукатурці.

Храмова (культова) архітектура – споруди, пов'язані з релігією, з богослужінням, з церквою; та, що належить церкві.

Християнство – (від гр. «помазаний»), одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Існують три основні гілки: католицизм, православ'я, протестантизм. Характерні риси християнства: визнання Ісуса Христа посланцем Бога на землі; віра у Трійцю – єдиного бога у трьох особах (Бога – Отця, Бога – Сина і Бога – Святого Духа); віра в існування потойбічного світу і у прийдешній «страшний суд» тощо.

Питання до самоконтролю

1. Яка релігія стала ідеологічною основою Київської Русі?
2. В чому полягає відмінність християнської релігії від язичництва?
3. Наведіть приклади втілення язичницьких богів в образах християнських святих.
4. Яку мову називають «старослов'янською»?
5. Назвіть перших просвітителів слов'ян.
6. Поясніть сутність термінів «кирилиця» і «глаголиця».
7. Які твори належать до видатних пам'яток писемності Київської Русі XI ст.?

8. Чим відрізняються один від одного такі літературні жанри, як апокрифи і агіографії?
9. Що Вам відомо про літописи?
10. Які твори написав літописець, чернець Києво-Печерського монастиря Нестор?
11. Як називається твір, заснований на листах? Наведіть приклади такого літературного жанру.
12. Яким подіям присвячений найбільш видатний літературний твір часів Київської Русі?
13. На які західноєвропейські стилі орієнтувалась київська архітектура?
14. Назвіть першу кам'яну споруду на Русі.
15. Яку роль в суспільному житті відігравала Десятинна церква?
16. Що слугувало причиною будівництва на Русі храму Софії Київської?
17. Скільки в Київській Русі налічується Софіївських храмів?
18. Які форми храмового розпису існували в Київській Русі?
19. Розкажіть про оздоблення Софії Київської.
20. Назвіть зразки мистецтва книжкової мініатюри.
21. Що Вам відомо про найбільшу святиню у християн – ікону Володимирської богоматері?
22. Які види прикладного мистецтва існували в княжу добу?

IV РОЗДІЛ

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ПЕРІОД ЇЇ СФОРМУВАННЯ (XIV – I ПОЛ. XVII СТ.)

В середині XIII ст. могутня та сильна у минулому Київська держава занепадає. Галицькі і Волинські землі об'єднуються в єдине державне утворення – Галицько-Волинське князівство, існування якого супроводжувалося певними культурними досягненнями. Про головні події, пов'язані з утворенням, розквітом і занепадом цього князівства розповідає така важлива культурна пам'ятка, якою є «Галицько-Волинський літопис». В історично-літературному творі переважає світський зміст: йдеться про життя князя Данила Романовича, про його боротьбу з непокірними боярами, про військові зіткнення феодалів. Літопис уривається на розповіді про період, у який почалося литовське панування (XIV ст.).

В Галицько-Волинську добу розвивається власна архітектурна школа. Відбувається активне містобудівництво, будуються старі і зводяться нові фортеці. Споруджуються храми, зведення яких спирається на використання елементів візантійського стилю у поєднанні з західноєвропейськими тенденціями в архітектурі.

До відомих пам'яток давньоруського живопису належить зображення Волинської Богоматері (XIII ст.). Майстерними зразками книжкової мініатюри прикрашене «Галицьке Євангеліє» (1283 р.).

У 1349 р. похід польського короля Казимира на західноукраїнські землі призвів до занепаду Галицько-Волинського князівства, яке наприкінці XIV ст. було включено до складу Польської держави. Водночас Волинь і Наддніпрянщина потрапили до складу Великого князівства Литовського, яке отримувало значну підтримку з боку українського та білоруського населення. Пояснюється це тим, що Литовське князівство надало українській та білоруській мові статус державних. Православна церква теж отримала права державності. Крім того, в побут литовців увійшло багато звичаїв слов'янства.

Усе змінилося з приходом до влади польської шляхти. Згідно з Люблінською унією (1569), Польща значно розширила свої території. Саме з цього часу, з утворення Річі Посполитої починається агресивний наступ шляхетської Польщі на українську народність. Політика колонізації, яка спочатку мала економічний характер, згодом посилилася і в культурній галузі.

Українська культура поступово включається в загальноєвропейський процес переходу до Відродження. В мистецтві України спостерігається перехід

від готичного стилю, що характеризується холодною відчуженістю від людини та суворою чіткістю форм, до ренесансно-барокового.

У спілкуванні з іншими народами та їх культурами, а також під впливом гуманістичних ідей Передвідродження, в середовищі української громадськості визріває новий рівень самосвідомості.

Українська культура, вбираючи в себе досягнення інших культур, виходить на світову арену, як одна із внутрішньо сформованих. Вона все далі відокремлюється від середньовічних теологічних настанов, спрямовується на поширення світської культури. Людська особистість у цей час, все більше звільняючись від релігійно-канонічних обмежень, відкривається для повноцінного земного життя.

Відмова від догматичної типізації в напрямку реального відображення людської особистості свідчить про виникнення явищ, які характеризують епоху Передвідродження. На жаль, через певні несприятливі умови (відсутність цілісної національної державності, політичної єдності) зародки нового не переросли на Україні в розвинену культуру Ренесансу.

Розвиток шкільної освіти

Культура кожного народу залежить насамперед від стану освіченості суспільства, зокрема від рівня розвитку шкільної освіти. У XIV-XVI ст. шкільництво на Україні досягло значних успіхів, успадкував традиції Київської Русі. Поширювачами освіти на Україні залишались монастирі та церкви. Одночасно в зв'язку із зростанням ролі міст та міщанства в суспільному та культурно-освітньому житті важливе значення набувають міські цивільні школи, які в багатьох рисах залишались подібними до відомих шкіл XI-XIII ст. і продовжували розвиватись на староруській основі.

Проте шкільна освіта часів Річі Посполитої набуває нового забарвлення в зв'язку з формуванням національних рис українського народу, поступовим польським культурно-освітнім впливом та національно-визвольним рухом.

Історичні джерела XVI ст. дають нам змогу говорити про наявність значної мережі шкільної освіти і про систему навчальних закладів, що їх успадковували пізніше переважно початкові *церковнопарафіяльні школи*.

У школах, що існували при монастирях, церквах, благодійних установах та в маєтках приватних державців, навчалися діти не лише феодальної знаті і міщанства, а й селян та ремісників. Учні, що навчалися в школі, називалися *«abecedarii»*. Ця назва походить від латинської мови, яка вивчалася в школі,

починаючи з абетки – а, b, c, d і т.д. Учителі називалися «*установниками*» або «*настановниками*», найчастіше – дяки, які поряд з учителюванням у школі займали посади нижчих церковних служників-читців, співаків, відправників церковних треб (вінчань, хрестин, похорон тощо). Учителі мали досить гучну назву «*бакаляра*», або «*baccalaures*», що означає лауреат. Учитель з вищою освітою називався ще «*дидакал*». Всі ці назви педагогів збереглися на Україні до кінця XVIII ст.

Шкільна наука в нижчих школах зводилась насамперед до навчання азбуки, читання і початкових правил арифметики. Навчання відбувалось тодішньою мовою українською і білоруською, як тоді говорили, «*руського*» письма». Ця мова стала мовою державного діловодства, дипломатичного, державного і приватного листування.

Найосвіченішим станом тодішнього суспільства України було *духовенство*, що тримало в своїх руках школи й інші освітні та благодійні установи. Друге місце після духовенства займали жителі міст – *міщани*, або *городяни*. Значна кількість письменних людей була серед дворян, які на Україні, за польським зразком, називалися *шляхтою*, а також серед ремісників та селян.

У другій половині XV ст. становище шкільної освіти на Україні ускладнилося у зв'язку з активним наступом католицької реакції. Боротьба з католицизмом, як опорою польсько-литовського шляхетського панування, розгорнулася насамперед у галузі шкільної освіти.

Українці і білоруси прагнули зберегти національний характер школи з навчанням слов'яно-руською мовою. Православні руські школи існували в Зблудові, Острозі, Володимирі-Волинському, Львові, Уневі, Холмі, у Києві при Михайлівському Золотоверхому монастирі. Утворилося в основному чотири центри шкільної освіти: Острог, Лівів, Холм і Київ. На противагу православним школам католики продовжували відкривати свої католицькі школи: в Ярославлі, у Кременці, в Києві. Після Люблінської унії 1569 р. заявляються *єзуїти*, які засновують свої *єзуїтсько-католицькі школи*.

Польсько-католицькому впливу почали піддаватись феодальні православні верхи українського суспільства – князі, магнати, шляхта, зрадивши своєму народові. Вони проголошували всі традиції минулого Русі застарілими, українську та білоруську мови витісняли з побуту та з школи, вважаючи їх «*мужицькими*».

У другій половині XVI ст. система шкільної освіти на Україні зазнає значних змін і перетворень у зв'язку з реформаційним протестантським рухом. Він був спрямований проти удержавленої католицької церкви з її великим феодальним землеволодінням. Протестанти звернули увагу на поширення своїх

шкіл на Україні і на кращу постановку навчання та виховання молоді в них. Протестантське шкільне навчання було ближчим до життя і більш зрозумілим міському населенню. Протестанти вимагали навчання рідною мовою, хоча в школах панувала німецька і частково польська мови. Це знижувало популярність протестантських шкіл серед українців і білорусів, які прагнули до навчання слов'яно-руською мовою.

Хоч мережа католицьких і протестантських шкіл була досить широкою, проте розвиток освіти в середовищі українського народу відбувався в своїй основі в межах православ'я.

Наприкінці XVI ст. шкільна освіта, як і в цілому національно-культурний рух, переважно зв'язана з життям міст. Городяни були більш прогресивним елементом порівняно з іншими верствами феодального суспільства. Вони стали носіями нації, що зароджувалась в надрах феодально-кріпосницької епохи. Національно-визвольна та ідейно-культурна боротьба, а також боротьба в галузі шкільної освіти яскраво відбиті в діяльності міських православних *братств*, які були виразниками інтересів українських і білоруських міщан.

Острозька школа

Визначне місце серед слов'яно-руських шкіл в останній третині XVI ст. посідала Острозька школа на Волині, яку сучасники називали академією. Засновником її був київський воєвода, відомий діяч православ'я в боротьбі з католицизмом *Костянтин Костянтинович Острозький*. Йому належить також велика заслуга в розгортанні освітньої діяльності цієї школи, яка за своїм характером і змістом наближалась до тодішніх вищих шкіл на зразок польських академій. Острозька школа вищого ступеня – *слов'яно-греко-латинська академія* була відкрита близько 1580 року.

Діяльність Острозького не була спрямована проти існуючого ладу Польщі. Він вважав за можливе поєднати класові інтереси православних магнатів з інтересами польсько-литовських панівних верхів. З точки зору інтересів пригнобленої національної культури українського і білоруського народів Острозька школа, її освітня, видавнича і взагалі культурна діяльність об'єктивно відігравали велику історичну роль. Вона вивчила й виховала могутню плеяду видатних політичних і культурних діячів України. З Острозької академії вийшли письменники, учені, політичні діячі. Такі, як відомий письменник-полеміст і пізніше ректор Острозької школи *Герасим Смотрицький*, його син, виученик школи, відомий учений-лінгвіст *Мелетій*

Смотрицький та багато інших. У школі працювали вчителями відомі культурні діячі – *Іоанн Княжницький*, *Демен Наливайко*, відомий своїми патріотичними подвигами разом з братом *Северином Наливайко* у збройному повстанні проти польсько-шляхетського панування. Це була передова інтелігенція, яка вимагала демократичних прав для широких мас українського народу, викривала існуючий лад Польсько-Литовської держави з її соціальним і національним гнобленням.

У галузі навчання Острозька школа перша піднесла систему освіти в православних українських і білоруських школах на рівень тодішніх вищих протестантських і польських шкіл – академій. У ній викладали мови – грецьку, латинську, польську, слов'яно-руську, а також граматику, діалектику, риторику, астрономію, логіку, музику й інші так звані «*вільні науки*». На високому рівні було викладання слов'янського мовознавства. Лінгвістична праця *Мелетія Смотрицького* створила в свій час епоху у вивченні слов'янської мови. В Острозькій школі існував великий колектив учених перекладачів і упорядників книг, який розгорнув у 80-х роках XVI ст. значну видавничу діяльність. Серед відомих діячів острозького літературно-наукового осередку були: *Василь Суразький*, *Клірик Острозький*, грек *Кирило Лукаріс*, *Даміан (Дем'ян) Наливайко* та інші.

Острозька школа досягла високого рівня не лише внаслідок успадкування попередніх досягнень вітчизняної шкільної освіти і науки. Вона була першою національною школою українців і білорусів, які використали досягнення тодішніх західноєвропейської і загальнослов'янської культур.

Львівське братство

Перші українські братства виникли у Львові при львівських церквах наприкінці 30-х і в 40-х роках XV ст. Зразком існуючих братств було *Львівське Успенське братство* (1544), що утворилося при Львівській Успенській церкві. Про склад і завдання братства можна скласти уявлення з його статуту, до якого входять широкі політичні та освітні функції. За статутом членом братства міг бути кожний православний, що записався до нього, без різниці місця проживання і соціального походження; не мало значення – чи був це міщанин чи шляхтич. Під час запису вносився одноразовий вступний внесок, який звався «*укуп*», потім сплачувалися членські внески. Серед членів братства зустрічаються міські ремісники різного фаху: кушнірі, сідельники, кравці, броварники, купці тощо. Провідну роль в братстві відігравали багаті міщани.

Один раз на рік братство обирало керівництво – старших *братчиків*, від двох до чотирьох осіб. Відвідування зборів братства було обов'язковим для всіх його членів. Порухення цього обов'язку тягло за собою покарання.

Братство виконувало різноманітні функції. Із спільних коштів воно помагало своїм членам при хворобі, старості, в похоронах тощо. На його утриманні була церква, а інколи кілька церков. Братство утримувало шпиталі, але найбільше помітною була його діяльність в галузі шкільної освіти.

Найголовнішим зряддям братства в боротьбі проти шляхетської Польщі були утворюванні ним школи і друкарні. З самого початку Львівське братство розгорнуло також видавничу діяльність, використовуючи друкарню, створену російським друкарем *Іваном Федоровим*. У Львівській братській школі працювали відомі для свого часу педагоги: *Арсеній* – грек з Фесалії, відомий письменник і дидакал *Лаврентій Зизаній*, письменник *Кирило Транквіліон*, мовознавець *Памва Беринда*.

Статутом Львівського братства та Львівської школи керувались і інші подібні установи України, діяльність яких розгорнулась на початку XVII століття.

Початок книгодрукування на Україні

Велику культурно-освітню роль у розвитку українського друкарства відіграла поява друкарської справи в Москві і перенесення її з Росії на Україну.

Московське книгодрукування XVI ст. зв'язане з іменами *Івана Федорова* і *Петра Мстиславця* як перших відомих нам російських друкарів.

Першу друкарню для Москви з верстатом, шрифтами було закуплено в 1553 р. в Копенгагені. Першими друкованими книжками були «*Апостол*» і «*Часовник*». В 60-ті роки Іван Федоров і Петро Мстиславець переїхали за литовський рубіж. Тут, у маєтку Григорія Ходкевича в Заблудові, вони знайшли друкарню, з якої вийшли «*Євангеліє учительное*» і «*Псалтир*».

Початок книгодрукування у Львові внаслідок старання російського друкаря Івана Федорова слід вважати величезною подією в історії культури українського народу. Друкування книг на Україні відкрило нову важливу сторінку в дальшому розвитку українського письменства. Воно також було одним з діючих ідейних зряддів у боротьбі з польсько-шляхетським пануванням та наступом католицької реакції на Україні. У 1574 р. Іван Федоров надрукував відомий львівський «*Апостол*», оформлений візерунками, орнаментом, гербом міста Львова та гербом Федорова.

Поряд з надрукуванням «Апостола» Іван Федоров запровадив освітню діяльність щодо складання і друкування «начальних книг-граматик», зразком яких був буквар. Він складався з двох частин – азбуки і матеріалу для читання та вивчення напам'ять граматичних прикладів на підставі уривків з священних книг, головним чином, з псалтиря як поширеної для свого часу книги для читання.

Через несприятливі умови друкування у Львові Іван Федоров на запрошення князя К.К.Острозького переїхав до Острога, де діяла його відома Острозька школа. У 1580 р. Іван Федоров надрукував в Острозі «Новий Завіт», а через рік вийшла з друку відома Острозька біблія, над перекладом якої працювало сімдесят два перекладача з єврейської і давньої грецької мови. Острозька біблія за технікою друку є однією з визначних пам'яток вітчизняної стародавньої книжкової продукції. В Острозі Іван Федоров надрукував також невелику «Хронологію» у віршах. Цим російський першодрукар закінчив свою діяльність. Після його смерті Острозька друкарня продовжувала видавничу діяльність протягом останніх двох десятиліть. До її видань належать твори Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», «Острозька книжиця», відомий викривальний і наступальний твір «Апокрисис» Христофора Філалета, спрямований проти католицизму.

Острозьке видання наслідувало Львівське братство, яке після смерті Івана Федорова придбало частину його друкарського інвентаря. У друкарні Львівського братства було надруковано книгу «Адельфотес» - підручник граматики грецької мови для братських шкіл. У 90-х роках Львівське братство надрукувало книжку «Просфоніма» («Привіт»), що являє собою першу в історії української літератури збірку віршів, складену учнями Львівської братської школи. Друкування книжок на Україні було могутнім поштовхом для розвитку письменства, освіти і всіх галузей культури України.

Образотворче мистецтво

Високого рівня розвитку в Україні в XV–XVI ст. досяг живопис. Поряд з фресками дедалі більшого розповсюдження набувають ікони, намальовані на дошках. Визначним твором живопису кінця XIII – початку XIV ст. є ікона «Волинської Божої Матері», величний образ якої вражає своєю емоційною наповненістю та духовністю.

Серед настінного живопису поширені *цикли пристрастей (пасій)* та про Богородицю, що спонукали до роздумів про соціальну несправедливість.

Образотворче мистецтво жилося здебільшого народними мотивами. Кращими взірцями тогочасного малярства є сюжети композиції «Різдва Христова» й «Успіння Богородиці» стінопису Кирилівської церкви у Києві, розписів Онуфріївської церкви в с. Лаврові, вірменського собору у Львові.

В іконописі відбилися риси величного мистецтва, хоча все більше утверджувався реалізм, тяжіння до загальнонародного зображення. Святі все більше нагадували простих людей, а не аскетів-мучеників, набували певних індивідуальних рис.

У релігійних сюжетах помітніше відтворюються сцени реального життя з конкретними побутовими деталями. По-новому зображуються образи святих: рухи їх вільні, постать струнка, вираз обличчя умиротворений.

Духовна глибина, душевність, людяність найповніше виражені в живописі XV ст. «Спасі Нерукотворному», де в світлому образі Спаса передано новий канон духовної краси. Образ Спаса був втіленням прагнення до істини, знань, духовного визволення народу.

Високим рівнем художньої майстерності пронизана творчість маляра-іконописця *Петра Ратенського* з Волині, автора ікони «Богородиця» у Володимир-Волинському соборі.

В українському живописі героїчна лінія перепліталася з темою материнства. Поширення набуває образ Божої Матері, Богородиці як заступниці та захисниці від усього ворожого й нечистого. Типовою є ікона «Богородиця-Одигітрія», в якій відчувається вплив естетики ренесансу.

Простому народу близькими були також образи св. Миколая, св. Параскеви П'ятниці, діяння яких були прикладом для наслідування. Доблесне воїнство символізувало зображення архангела Михайла, а також св. Георгія.

В образотворчому мистецтві XV – кінця XVI ст. мали місце тематична різьба по дереву та камені, скульптурні портрети, багатофігурні вівтарі, розписи фасадів храмів і каплиць. Мистецтво різьблення добре виражено в обрамленні ікон, іконостасів. Головними мотивами різьб'ярства були рослинний орнамент, грона фруктів, вінок з лаврового листа, вазони квітів та нитки перлів тощо.

Наприкінці XVI ст. формується тип нового художника, особистості культурної, освіченої та всебічно обдарованої. До них належать митці *Федір Сенькович* і *Микола Петрахович*, творчість яких пов'язана з розписом іконостасів П'ятницької та Успенської церков у Львові.

Поряд з традиційним іконописом в ці часи в українському образотворчому мистецтві розвивається *портретний живопис*. Саме в цьому жанрі концентруються вироблені ренесансним світоглядом нові потенціальні

сили, покликані активно впливати на особистість, вносити в її життя гармонію і красу. Визначним є портрет Костянтина Корнякта живописця *М.Петраховича*.

Значно доповнило зміст живопису *графічне мистецтво*. Книговидавництво збагатило *мистецтво ілюстрації*, де глибоко відбито актуальні проблеми часу, тодішні суспільні відносини. Особливо гостро соціальний підтекст виражено в ілюстрації до притч «Євангелія учительного». *Мистецтво гравюри* досягає високого професійного рівня.

Естетичні смаки та уявлення українського народу знайшли відображення і в *декоративно-прикладному мистецтві* цього часу – *вишивці, килимарстві, гончарстві* тощо. Утворювалися своєрідні витвори, що мали виразне місцеве, національне забарвлення. Цьому сприяли розвиток цехового виробництва, праця народних майстрів.

Таким чином, упродовж усього часу в українській духовній та художній культурі розвиваються і вдосконалюються традиції культури Київської Русі, трансформуються ідеї Ренесансу та Реформації, посилюється увага до емоційної сфери, психології людини, її душевного стану. Особливо це активізувалося в XVI ст., коли братства розгорнули культурницьку та просвітницьку діяльність. Набуток культури українського народу XIV – XVI ст. засвідчив її самобутність та сприяв подальшому поступу.

Логічним продовженням тематики розділу слугують історичні матеріали з першої просторої «Історії української культури», виданої Іваном Тиктором в 1937 році. Головний редактор видання, доктор Іван Крип'якевич у зшитку «Доба перемін» сповіщає про культурну будову в освіті, про мережу середніх шкіл у вигляді перших гімназій та академії.

Зшиток «Середня доба. Століття XIV-XVI» розповідає про образотворче мистецтво часів польсько-литовського панування; описуються такі витвори української образотворчості, як: «Пересопницька Євангелія», Загорівський Апостол, Євангелія Києво-Печерської лаври тощо.

Своєрідним додатком до духовної культури XIV-XVI ст. є стаття Івана Крип'якевича про громадянство Польсько-Литовського князівства – шляхту та князів, їх звичаї й пересуди, участь української шляхти у козаччині.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Іван Крип'якевич

Доба перемін. Нове шкільництво

(з «Історії української культури» за виданням І.Тиктора)

Перші гімназії

На переломі XVI-XVII ст. у нашому шкільництві приходять основні зміни. Під впливом західних течій – гуманізму, реформації й єзуїтської школи, розбуджується охота до вищої освіти, потреба підняти рівень знання. Коли тодішні люди роздумували над причинами занепаду української культури й держави, то початок лиха бачили в тому, що не було добрих шкіл. Невідомий автор «Перестроги», може львівський міщанин Юрій Рогатинець, пише: *«Це незвичайно зашкодити руській державі, що не змогли шкільні науки звичайних поширити й їх не засновувати, бо коли б науки мали, тоді за невідомістю своєю не прийшли б до такої погібелі. Як читаєш польські хроніки, знайдеш про те докладно, як поляки пообсідали руські держави, поприятелювавши з ними, свої царські доньки дали за русинів та через них свої оздобні звичаї та науки поширили. І так Русь, заприятелювавши з ними, позавиділа їх обичаям, їх мові й наукам, а, не маючи своїх наук, у науки римські свої діти давати почали, і ці з науками привикли до їх віри. І так помалу науками своїми все руське панство до римської віри привели, що потомки руських князів з православної віри на римську вихрестилися і назвиська та імена собі позмінjali, щоб не було пізнати, що вони потомки благочестивих прадідів своїх»...*

Ці міркування викликали живий освітній рух і дали початок середнім школам, що засновуються при церковних братствах по всіх більших містах. Найстаріша з них і найкраще уладжена була греко-словянська школа або гімназія при Успенському братстві у Львові. Заснували її 1586. р. серед незвичайного настрою. По цілій Галичині зорганізовано збірки на школу, а єпископ Гедеон Балабан зазивав у своїм посланні: *«Розкрийте ваші душевні очі, зверніть увагу на не достаток освіти й умилосердіться над собою»*. На нижчому відділі школи головним предметом навчання була словянська мова. Вчили її на трьох ступнях: *«У школі діти діляться на трое: одні, що будуть учитися слова пізнавати і складати; другі, що будуть учитися читати і на пам'ять многих речей; треті будуть, читаючи, викладати, роздумувати і розуміти»*. Для початкової науки львівське братство видало «Буквар язика словенського» 1612. р. і дешеві «часовнички шкільні».

Середня школа обіймала науку грецької й латинської мови та вищі ступені літературної освіти: поетику й риторику. До грецької мови прикладали особливу увагу, бо вона лучила Україну з грецькою церквою, а також у торгових зв'язках із Царгородом її знання було необхідне. Братство поставило греччину на високому рівні: дидаскалем (учителем) був єпископ Арсеній, уродженець Тесалії. Він невдовзі видав першу грецьку граматику, *Адельфотес*, складену за допомогою своїх учнів. В 1622. р. гетьман Петро Конашевич Сагайдачний утворив окрему фундацію на утримання учителів грецької мови. У школі звертали велику увагу на те, щоб ученики вживали чужої мови в щоденній розмові: *«щоб діти один другого питали по грецьки і щоб йому відповідав по словенськи; також питаються по словенськи і щоб їм відповідали у простій мові; і не мають з собою говорити простою мовою, тільки словенською і грецькою»*.

На вищому ступні науки учень мав добути також загальну літературну освіту: *«Повинен буде дидаскал учити і на письмі їм подавати науки з святого євангелія, з книг апостольських. з пророків усіх, з отців святих, з філософів, поетів, істориків і инше»*. І тут учні мали виказувати практично своє знання. Складали промови, вірші на честь визначних осіб, святочні привітання, панегірики, а далше також шкільні драми й веселі різдвяні та великодні вірші. Крім цього, по школах учили ще трохи рахунків, основ астрономії, щоб уміти обчислювати календар, музики, співу, рисунків.

На початку XVII. в. мережа середніх шкіл стала дуже густа, особливо на західних землях. Перемишль, Рогатин, Галич, Городок, Комарно, Замость, Холм, Люблин, Бересть, Пинськ, Луцьк, Камянець на Поділлі – всі ці міста кинулися закладати в себе «грецько-словянські» школи. І хоч не всі вони показалися життєздатні й довговічні, то все-таки підняли високо рівень нашого культурного життя: з них вийшла перша українська інтелігенція.

Пізніше середні школи звалися колегіями. При кінці XVII. в. особливо чисельні були уніатські колегії під управою василіан.

Академія

Буйний розвиток середньої школи заохочував тодішніх діячів сягати ще вище й завершити культурну будову найвищим типом школи – академією. Перші спроби в цьому напрямі поробив князь Костянтин Острозький ще в ті часи, коли почали було засновуватися перші гімназії. Він робив спроби в своєму Острозі зібрати найвизначніших учених, і наших, і чужинців, і створити з них гурт, що взяв би в свої руки весь провід культурної праці. За науковими силами він вдавався до Греції й до Риму і йому повелося приєднати кількох значніших дослідників, як греки Лукаріс, Никифор, Мосхопул,

Палеолог, краківський математик і астроном Іван Лятос і наші книжники: Герасим Смотрицький, невідомий з прізвища Василь, другий анонім «клирик острозький», Демян Наливайко та інші. Великим їх ділом було перше видання повної Біблії та складення різних церковно-полемічних трактатів. Але сама острозька школа, хоч і прибирала горді назви «триязычного ліцея», «колегії» й «академії», в дійсності не перейшла поза обсяг тодішньої середньої школи й була звичайною гімназією.

Рівень високої школи добула щойно Київська Академія. Вона творилася поволі, продовж кількох десятиліть. В 1615 р. при церкві Богоявлення повсталася братська школа «наук єлино-словенського і латино-польського письма». Розвиток її опирався на багаті фундації Гальшки Гулевичівної-Лозничої, що записала на братство свій дім і майдан у Києві. Засоби школи збільшив також гетьман Сагайдачний своїм щедрим записом. Першими ректорами були галичани Борецький і Сакович, що завели в школі навчання за львівськими зразками. Але по 15 роках успішного розвитку братська школа опинилася у критичному стані. Амбітний печерський ігумен Петро Могила, невдоволений із занадто великої самостійності братства, рішився заснувати при печерській Лаврі свою власну школу під назвою колегії. Це могло привести до розбиття київського шкільництва на два ворожі, конкурційні осередки. Тоді впливові представники громадянства вдалися до обох розгарячених сторін і допровадили справу до компромісу. Могила зрікся своєї колегії, а богоявленське братство віддало йому за те провід своєї школи. Звідси пішла назва Могилянської Академії.

Могила перевів основну реформу школи. Перш за все, як мову навчання, завів латинську мову. Чому це треба було зробити, він вияснював такими словами: «Латинська мова нам на те потрібна, щоб бідної Руси не називали глупою Руссю. Обманець говорить: вчіться по-грецьки, не по латині. Це добра рада, але корисна в Греції, не у Польщі, де латинська мова має найбільший успіх. Поїде бідака русин на трибунал, на сойм, на соймик, у гродський або земський суд – без латини платить вини (судові карі) . Без неї нема ні судді, ні возного, ні ума, ні посла, - тільки дивиться то на цього, то на того, вилупивши очі, як каня. Не треба нас підганяти до науки греки, стараємося за неї при латині так, що, дасть Бог, грека буде для свята, латина для життя ».

В науці прийняв він організацію єзуїтських шкіл, що тоді стояли найвище в Європі. Навчання відбувалося в сімох клясах: 1. інфіма, 2. граматика, 3. синтаксис, 4. піїтика, 5. риторика, 6. і 7. філософія. У трьох нижчих клясах учили основ латинської мови, на основі граматичних правил і лектури найвизначніших латинських письменників. Дві середні кляси, піїтика й риторика, мали навчати учнів свobodно володіти латиною, особливо укладати

промови й вірші. Найвищі класи філософії мали вже університетський характер: тут викладали різні відділи схоластичної філософії, як логіка, фізика, метафізика, етика, а також дещо математики й географії. Це було завершення світських наук. Богословські студії в академії спочатку трактували тільки принагідно, нероз'яснюючи третій рік філософії. Щойно в 1690-их роках зорганізовано систематичні богословські студії й цим способом академія набула характер університету.

Те, що академія прийняла західні зразки, значно облегшило її педагогічну працю, бо можна було користуватися готовими програмами й навіть підручниками у різних ділянках знання. Але воно рівночасно вплинуло відємно на наукову ініціативу наших учених. Замість самим шукати нових шляхів і самим будувати основи своєї культури, наші професори задовольнялися тим, що живцем переносили до нас здобутки заходу, не входячи навіть в те, чи вони для нас відповідні й корисні. Академія відкрила широко ворота західним, латинським впливам, але рівночасно не континуувала давніх зв'язків України із сходом, з Візантією. Навіть грецької мови з кожним десятиліттям учили менше. Через це українська культура почала затрачувати свою всесторонність, якою визначалася в давніх часах, свою оригінальність і окремішність, а дісталася під непереможний вплив західньої Європи, яку в нас репрезентувала Польща. І хоч київська академія була живим огнищем культури для цілого сходу, хоч вплинули до неї учні навіть із балканських країн, для самої України вона дала менше, ніж могла дати.

Середня доба. Століття XIV-XV

Ілюміновані рукописи й друки XVI.в.

До творів, що в поважній мірі зтяжили над розвитком української образотворчості, належить у першу чергу славна Пересопницька Євангелія – ілюмінований рукопис, що початий 1556.р. у дворецькому монастирі св. Трійці, був закінчений в 1561. р. у Пересопниці на Волині. Писав його та ілюмінував Михайло Васильович зі Сянока в Галичині. Пересопницька Євангелія була справді «доброю новиною» для української образотворчості, що починала вже задихатися в могильній стухлині візантійського традиціоналізму, такого вже нежиттєздатного в XVI. віці. Мініатури євангелістів цього рукопису видержані

ще в стилі старої традиції, хоча не без намагань наблизитися до реалізму, але декоративні рамки довкола них мають уже різко ренесансовий характер.

Близько до Пересопницької Євангелії стоїть Загорівський Апостол з 1554. р. Він незвичайно обильно орнаментований заставками з матово-білого золота й безлічю плетінкових ініціалів. Та особливо характеристична перша карта Апостольських Діянй, де серед типового для ренесансу акантового орнаменту бачимо безкрилого «путта».

Скромніше вивінуваною, але теж не без ренесансних натяків, є Євангелія Київо-Печерської Лаври з 1528. р. А всі ті ілюміновані рукописи, - це свідoctва проникання ренесансової культури в ґрунт української образотворчості.

Українська ритовина (дереворит і гравюра) – це один з найбільш заслужених чинників у поширенні на Україні стилістичних новинок західно-європейського мистецтва. Роллю, що її супроти українського малярства сповнили ілюміновані рукописи XVI. в., переймає в нас з появою друку – ритовина й сповняє її куди успішніше й у куди ширших межах, як це могли зробити мало доступні й льокально обмежені рукописи.

Не зриваючи, яко мога, з старою іконописною традицією, українська ритовина модернізує спрoвoдa її усвячені зразки й вводить стилістичні новинки зразу в орнаментику наших першодруків, а згодом і в сам їх ілюстраційний матеріал, з природи речі, найбільш відпорний на іновації хочби тому, що походили вони з неправославного, а за тим постійно запідозреного в канонічних «єресях» світа. Бачимо це на ритовинах найстарішого українського першодруку – львівського «Апостола» (1573-4 рр.), де зображення ап. Луки видержане ще в українсько-візантійському характері, але обрамування вже в смаку німецького ренесансу. Помітно це особливо на ритовинах видань Київо-Печерської Лаври.

Подібно, як малярство, так і стара наша ритовина дуже рідко виходила поза межі церковщини й релігійного культу. Графіка «Віршів на жалосний погреб зацного рицера П.К.Сагайдачного», виданий в 1622.р., де находимо кінний портрет гетьмана, герб запорозького війська й вид Кафи, яку воював Сагайдачний, це справжній білий крук нецерковної української ритовини протягом цілого XVII. в. Поза межі церковщини виходять у нащій старій ритовині хіба ті герби «ктиторів і благодітелів» різних видань, поміщуваних на відворотах заголовних листів, та кімнатні паперові тапети, звані «колтринами», що їх масово компонували й продукували наші маляри й ритівники Львова й Києва, находячи збут для них навіть поза межами краю, напр. у Молдавії. Та подібно, як це було в малярстві, так і в ритовині дуже часто релігійна тематика служить для ритівника тільки претекстом для відтворенням в ній сцен з окружаючого його життя. З того погляду українська релігійна ритовина має для

нас вартість, як документарний матеріал до історії нашої архітектури, костюмольогії, краєзнавства та побуту. Зрештою українська ритовина, так під технічним, як формальним і тематичним оглядом, ніколи не стояла на місці й не закріплювалася. а навпаки, намагалася йти в ногу з ритовиною європейського заходу, переймаючи відтіля й по своєму інтерпретуючи західно-європейську орнаментику. архітектуру. костюм, чи навіть живцем переносючи на свої дошки твори західно-європейського малярства, з якого картини – Дірера, Альдсгравера й Рафаеля тішаться в нас особливою популярністю. Особливо сприяє цьому поширенню західно-європейських зразків започаткована митр. Могилою при бібліотеці Києво-Печерської Лаври збірка західно-європейської ритовини, спеціально добирає й систематизована для вжитку малярів та ритівників.

Переклади св. Письма

Нові впливи й нові обставини життя, зокрема свіжі зацікавлення релігійними справами та питаннями, виявилися в ряді перекладів книг св. Письма на мову, зближену до народньої, чи т.зв. «посполиту». До найцінніших перекладів належить Пересопницька Євангеліє з 1556-1561. рр. Назва її походить від монастиря в Пересопниці на Волині. Перекладу dokonав Михайло Василевич, син сянницького протопopa, за допомогою архімандрита Григорія та за доручення княгині Анастазії Заславської, «для лепшого виразумлення люду християнського посполитого». Пересопницька Євангелія, від якої не вагається дехто розпочинати другу, чи середню добу в розвитку українського письменства – це пам'ятник великої ціни, не тільки з погляду на мову, дуже близьку до тогочасної народньої мови, але також із погляду на її мистецькі цінності у викінченні, на заставки, ініціали, мініятури. Шкода тільки, що оригінал затратився, а збереглися тільки відписи. Крім Пересопницької Євангелії, в якій помітні чеські впливи, були ще переклади євангелії Валентина Негалевського й білорусина Василя Тяпинського та ряд євангелій з поясненнями, або «учительних».

Зразок мови з Пересопницької Євангелії (в сьогodнішньому правописі):

...А коли вхожали до някого села, стрітили его десят мужей (трудоватих), которіи то здалека стоячи, голосом великим закричавши, рекли: Ісусе учителю, змилуйся над нами. Которих то он уздрів, рекл їм: пойдіте а укажітеся священником. А коли они шли, сталося, іже сут очищені. Але един з них, коли узрїл, іже есть очищен, вернулся, з великим голосом хвалячи Бога, і пал на лиці своем недалеко от ног его і дяковал ему. А то бил самарянин. Отто видїл Ісус і рекл: А чи не десять їх очистилось? А де ж есть їх девять?

Завіщання Загоровського

Нові думки й нові кличі, що приходили на Україну із західної Європи, не відразу приймалися. Тільки звільна, з трудом усували заперу давніх традицій та навичок. Дехто намагався погодити давнину з новиною, давні, вкорінені навички з новими вимогами життя. Такою людиною був волинський вельможа, брацлавський каштелян Василь Загоровський, що в 1576. р., в часи нападу татарів на Волинь, став із ними до боротьби й дістався в їх полон. Коли втратив надію на визволення, написав у полоні заповіт для своїх дітей. Заповіт дуже цікавий. Загоровський бажав, щоб його діти не кидали батьківської віри, все ж таки рад був їм дати кращу, західноєвропейську освіту. В тім напрямі подав у своєму завіщанні ряд вказівок для своєї дядини, яка мала зайнятися вихованням двох його синів.

У завіщанні прохає дядину, коли його сини матимуть по сім літ, дати їм розумного й чесного дяка, щоб їх учив «рускої науки в писме светом». Потім, «коли їм Бог милосердний дасть в своєму язичу руском в писме светом науку досконалою», велить їм дати бакаляра, що навчив би їх латинської мови. Потім радить їх віддати на службу в такі місця, де заправлялися у чеснотах. Також бажає, «аби не помітували своїм українським письмом і говорінням українськими словами й обичаям чесними й покірними українськими, а найбільше своєю вірою, до якої їх Бог призвав в ній сотворив їх для цього світу»...Каже молитися, поститися, стерегтися ересі. Вкінці, коли схотять женитися, радить їм не глядіти ні на красу суджених, ні на славу чийогось вельможного дому, ні на маєток, тільки на релігійність та характерність майбутніх жінок.

Громадянство

Князі і шляхта

Громадянство того часу поділялося на суспільні кляси, строго від себе відмежовані. Поділ на верстви існував вже в княжих часах: були бояри, міщани, церковні люди, різні категорії селян. Але між різними клясами не було замкнутості й непрохідних меж: хто добував більш маєтності, доходив більшого значення чи впливу, без труду міг перейти до вищого стану. Але ця

суспільна свобода занепала від часу, коли українські землі дісталися під владу Польщі. В польській державі здавна вже утривалився західний поділ на тісно від себе відділені кляси, і цей порядок запанував також на Україні.

На самому версі суспільної ерархії стояли князі й «пани», тобто магнати. Це була могутня земельна аристократія, що виводила себе з давніх княжих родів. Головні гнізда її були на Волині. Князі Острозькі уважали себе за нащадків турівських князів, Четвертинські виводили себе від Святополка Ізяславовича, Збараські й Вишневецькі – від князя Федька Несвизького, Чорторийські, Слуцькі, Сангушки, Корецькі й інші з литовської династії Гедеміновичів. Ці княжі роди займали усі вищі уряди, засідали в раді великого князя, у воєнні походи йшли під власними корогвами свого роду. По давній традиції громадянство уважало їх за своїх князів, проводирів і протекторів, - і вони приймали цю роллю. Литовську державу уважали за продовження давньої київської і до кінця боронили самостійности Литви. Навіть на Люблінському соймі 1569. р., коли вже унія з Польщею була прийнята, найвизначніші українські магнати до кінця відмовлялися від присяги, мовляв, «ми є народ такий благородний, що не дамо першенства ніякому іншому народові на світі» - так заявив князь Костантин Вишневецький...

Нижче від князів-панів, але вище від усієї решти населення, стояла шляхта-лицарство. Основною її значіння були станові привілеї: необмежена земельна власність, влада над селянами, звільнення від податків, Участь у соймах і соймках, виключне право до державних урядів, власне судівництво. Ці «вольности» єднали шляхетський стан у сконсолідовану, замкнену клясу, що заздрісно берегла своїх прав.

Шляхта українських земель у значній частині походила з давнього боярства. Але мало котрий шляхетський рід заховав свої українські традиції. Рідко коли стрічались такі люди, як воєвода Адам Кисіль, сучасник Хмельницького, що його предок із зброєю в руці боронив Київ перед наїздом Болеслава Хороброго. Тільки в остаточному разі, коли котрому українському панові заперечували шляхетство, він шукав за давніми документами й старався доставити дійсну чи підроблену грамоту князя Льва на доказ своїх прав на землі. Імя князя, основника Львова – це було єдине княже імя, що перетривало довгі століття в пам'яті боярських нащадків.

До половини XVII. в. шляхта залишилася вірна своєму народові, брала живу участь у культурному русі, помагала засновувати школи по містах, цікавилася церковними справами, навіть пристакала до збройних виступів, звернутих проти Польщі, як, нпр., у повстанні Мухи 1490. р. та у молдавських війнах 1509. і 1530. р. Сильно зазначилась участь шляхти у козаччині: найвизначніші козацькі гетьмани, Сагайдачний, Хмельницький. Виговський,

Мазепа, були шляхетського роду, а таксамо багато полковників й інших старшин. Але пізніше, як прийшов занепад козацької держави, шляхта затратила свою відпорність і почала польщитися, таксамо як магнати.

Життя шляхти

Хоч уся шляхта перед законом була рівна, але в дійсності існували великі різниці між убогим, «загоновим» чи «ходачковим» шляхтичем, та багатим вельможею. Різниця проявлялася перш за все в титулі. Звичайного шляхтича титуловано просто «шляхетний», шляхтич на уряді був шляхетно уроджений або (в скорочені) уроджений, вищих урядовців і сенаторів називали вельможними. Щоб піднятися понад сірий загал, амбітні шляхтичі старалися добути який-небудь титулярний уряд: стольника, чашника, мечника, ловчого, скарбника, з якими приходив уже вищий титул. Такого почесного урядовця називали вже не по імені, а його урядовим титулом. Хто б цього не памятав, того уважали за неосвіченого й зле вихованого.

Про шляхетські звичаї і пересуди широко розписується папський нунцій Руджієрі коло 1560. р.

«Правдивим шляхтичем є той, хто уродився з батьків шляхетського стану, але діти, що походять від батька шляхтича, а матері шляхтанки, не втрачають шляхетства, так, як і в Німеччині. Шляхетство втрачає той, хто допустився злочину, або якби хто кинув шляхетський стан і взявся до якого підлого ремесла. Шляхта не займається нічим іншим, як тільки хліборобством і годівлею худоби і це в них не вважають за ганьбу; таксамо не ганьбить шляхтанки прядсти лен або вовну, купувати й продавати речі, що належать до домашнього господарства, - але це не личить жінці або доньці сенатора. Шляхта має велику вищість над нешляхтою; на цілому світі нема шляхти, що була б вільніша й мала більші владу, як польська шляхта. Окрім того, що вони є самовладними панами в своїх добрах, мають багато привілеїв, кожний їх боїться і низько їм кланяється. Не один шляхтич виступить проти права, допуститься насильства, не тільки на селі, але й у місті, бо й міста до них належать, а нема нікого, хто заступився б за кривду слабшого і посмів утерти носа шляхтичеві. Шляхті дають всі уряди, з неї виходять на єпископів, сенаторів, на усіх двірських урядовців; а також військового ступня рідко дослужиться не шляхтич, хіба дуже визначиться на війні.

Шляхта живе розкішно, любить тримати багато слуг і коней, так, що не один шляхтич має їх сто і більше; в дорозі слуги їдуть за ним верхи, в місті їдуть за ним пішки. Сенаторів попереджують дворяни, за ними щойно юрба слуг».

Кожний магнат тримав на своїм дворі по кількадесять різних «дворян» і слуг. Були там маршалки, секретарі, капеляни, резиденти, коморники, пивничні, шафарі, конюші, машталіри, музиканти, співаки, камердинери, лакеї, гайдуки, швайцари, стрільці, пажі, - різнорідна служба для різних доручень, що мала додавати панському дворові світлості й блеску. Вельмож наслідувала й дрібніша шляхта і по своїх домах тримала усяких дармоїдів. щоб тільки показати, що її стати на панське життя.

Шляхетська пиха виявлялася найбільш при всяких публичних виступах – на соймах, соймках, судових зїздах, переглядах війська, різних святах і маніфестаціях. Тоді шляхтич не жалував гроша й труду, щоб свою «братію» перевищити одягом, зброєю, кіньми, повозами, числом слуг, бенкетами й прийомами. «Заставитися, але поставитися», - це було шляхетське гасло. Коли хто образив шляхтича, то обиду треба було змазати шаблею. «При щедрім почастунку приходять у них часто до бійки, при чому шабля добре виблискує. Цею шаблею тнуть і рубають один одного по руках, лиці й де тільки можуть і це вважається в них за почесну річ, як хто назначений тут і там, особливо на лиці, гарними ранами й шрамами. Так цілий спосіб життя польського народу є дуже суворий й майже варварський». Так осуджує шляхетські обичаї нунцій Руджієрі.

Українська шляхта у багатьому наслідувала поляків, але ніколи не доходила до такої розвезености. Наш шляхтич жив на селі, на невеликій земельці, не був дуже багатий і своїм побутом не відрізнявся занадто від своїх сусідів селян. Хоч у свято він згадував «гонори і сплендори» свого роду, то убудень працював як звичайний хлібороб. Також у місті не міг показувати своїх «фумів» міщанинові, бо міщани були і багатіші і культурні від нього. У національних справах шляхта нероз піддавалася під провід міщан. Так було у Львові, - шляхтичі записувалися до міщанських братств, а шляхетські діти училися у братській школі. Через те у побуті нашої шляхти не було такої аристократичної пихи, як у її польських «братів». Пізніше українська шляхта легко порозумілася з козаччиною й у великому числі увійшла до запорозького війська.

СЛОВАРЬ ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ ДО РОЗДІЛУ

Азбука – (від перших слов'янських слів «аз» і «буки»), 1) алфавіт; 2) буквар.

Академія – навчальний заклад, який бере своє начало від назви місцевості поблизу Афін, що походить від міфічного героя Академа. Первісна назва філософської школи, заснованої Платоном у 385 р. до н.е.

Братства – національно-релігійні та громадсько-культурні організації в Україні, які почали виникати в кінці XVI ст., відстоювали права українського народу, ставали на захист його віри, насаджували освіту.

Гравюра – (від фр. - «вирізати, висікати»), 1) друкований відбиток на папері (чи на подібному матеріалі) з пластин (дошки), на яку нанесено малюнок; 2) техніка графіки, що охоплює різноманітні способи ручної обробки дошок (друкарських форм) і друкування з них відбитків. Характерні засоби виразності на гравюрі – лінія, штрих, пляма, тон, іноді колір. Особливість – можливість тиражування.

Графіка – (від гр. «пишу, малюю»), вид образотворчого мистецтва, в основу якого покладено малюнок і створені на його основі друківані художні зображення. Термін «графіка» початково вживався лише стосовно письма і каліграфії. Нове значення дістав наприкінці XIX – на поч. XX ст.

Портрет – в образотворчому мистецтві – зображення конкретної людини або групи людей; жанр образотворчого і кіномистецтва.

Притча – малий алегоричний літературний жанр, який містить моральне або релігійне повчання.

Псалтир – одна з книг Біблії. У середні століття була головною навчальною книгою для оволодіння грамотою.

Теологія – (від гр. – «Бог» і «слово»), 1) богослов'я, філософська основа релігії; 2) сукупність релігійних доктрин, що стосується існування та діянь Бога.

Шляхта – найменування світських феодалів, що порівнювалося із дворянством в деяких державах Центральної Європи, а також на Україні в часи польсько-литовського панування.

Питання до самоконтролю

1. Яка писемна культурна пам'ятка найяскравіше розповідає про історичні події в часи існування Галицько-Волинського князівства?
2. Чому зародки нового явища не переросли в розвинену культуру Ренесансу на Україні?
3. Які установи залишалися поширювачами освіти у XIV-XVI ст.?
4. Надайте пояснення терміну «церковнопарафіяльні» школи.
5. Назвіть освітянські поняття, що існували на Україні в період польсько-литовського панування і збереглися до наших днів.
6. Яку назву мали католицькі школи?
7. В чому полягає особливість протестантського шкільного навчання?
8. Що Вам відомо про викладачів та випускників Острозької академії?
9. Які науки склали систему «вільних наук»?
10. Які функції за своїм статутом виконували українські братства?
11. Хто був першим російським друкарем? Що Вам відомо про його діяльність?
12. Назвіть кращі взірці образотворчого мистецтва доби Річі Посполитої.
13. Образ якої християнської святої знайшов своє відображення в давньоруському живопису?
14. Які тематичні лінії перепліталися в українському живопису XIV-XVI ст.?
15. Надайте імена митців образотворчого мистецтва, що належали до типу нового художника.
16. Назвіть провідні живописні жанри.
17. Які види образотворчого мистецтва, крім живопису, були поширені на ті часи в Україні?
18. Що таке декоративно-прикладне мистецтво?
19. Якими різновидами було представлено декоративно-прикладне мистецтво на Україні в XIV-XVI ст.?

V РОЗДІЛ

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ II ПОЛ. XVII - XVIII СТ.

Українська національна революція 1648-1676 рр. привела до створення української держави. Частина її Лівобережної території (Гетьманщина) на правах автономії проіснувала у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст. Революція, яку очолив Б.Хмельницький, сприяла розвитку усної народної творчості, історичної науки, художньої літератури тощо.

То були часи, коли представники всіх верств населення прагнули звільнення від утисків, бажали жити незалежно. Стійкість, завзятість, впертість характеризували українців, коли йшлося про волю та незалежність. Таке непоборне бажання бути вільними існувало разом з любов'ю до рідної землі, до вітчизни.

Культура другої половини XVII-XVIII ст. була пов'язана, насамперед, з культурними орієнтирами Київської Русі. Головними соціальними верствами, що забезпечували тоді національно-культурний розвиток, виступали міщани, духовенство, козацтво. Завдяки їм продовжувалась діяльність братств як головних осередків культурного життя. Духовенство зуміло поєднати боротьбу за віру з боротьбою за волю й національні інтереси. Воно ж породило таке явище в Україні, як «мандрівні учителі», у ролі яких виступали дяки. Вони переходили з місця на місце та навчали дітей. Часто посада дяка при церкві була поєднана з посадою шкільного учителя. Учні церковних шкіл нерідко самі робилися дяками-учителями.

Іншим осередком збереження національно-культурних основ було Запорізьке військо. У цій народній армії, яка складалася з представників різних верств населення, була сформована військова школа. Вона була покликана формувати у людині такі якості, як стійкість, мужність, відданість, вірність тощо. Козацьке середовище намагалось існувати за лицарськими принципами, головними з яких були стриманість, терплячість, хоробрість, сміливість, здатність до самопожертви. При цьому всі козаки вважали себе товаришами та братами, мали рівні права, підкорялися волі громади, суворій дисципліні та авторитету обраної влади. Такі порядки визначали характер козацького життя не тільки на Запоріжжі, а й на всіх контрольованих козаками територіях.

Усе це сприяло духовному піднесенню народу, яке яскраво віддзеркалилося у подальшому розвитку науки, освіти, мистецтва.

Києво-Могилянська академія

Після переходу Східної України під верховенство Москви визначним культурним центром залишається Київ, в якому виникає ціла мережа церковно-приходських шкіл та ліцеїв. Одним із провідних вищих навчальних закладів була Києво-Могилянська академія, створена у 1632 р. за ініціативою Петра Могили як колегіум і перетворена у 1701 році за сприянням гетьмана Івана Мазепи в академію. Вона стала центром вітчизняної освіти, науки і культури, духовним центром України впродовж майже двох століть, її порівнюють з такими національними святинями й світочами знань, як Оксфорд у англійців, Сорбона у французів, Карлів університет у чехів, Ягеллонський університет у поляків.

У цьому культурно-освітньому осередку вивчалися чотири мови – слов'янська, латинська, грецька і польська. Крім того, тут викладали арифметику, геометрію, музику, риторику, граматику, філософію. Пріоритет у навчанні віддавався гуманітарним наукам.

Спочатку науки викладалися майже виключно латинською мовою, а польська й українська були допоміжними, але згодом слов'яно-руський напрямок зміцнюється, що було пов'язано з формуванням української національної держави, а потім входженням України під протекторат Росії.

На початку XVIII ст. в академії навчалось дві тисячі студентів, серед яких були вихідці із різних верств українського суспільства, а також студенти із інших православних країн – Болгарії, Сербії, Чорногорії, Греції. Навчання ґрунтувалося на ідеях християнського гуманізму і просвітництва, які передбачали піднесення ролі освіти в прогресі суспільства. Академічний курс навчання передбачав 8 ординарних класів і тривав 12 років. Навчалися діти усіх станів, починаючи від аристократів до дітей простих козаків та селян. Місця в класі вони займали відповідно до своєї успішності.

Із середовища викладачів і випускників академії вийшли відомі церковні і суспільні діячі: *І.Галятовський, Д.Туптало, Ф.Прокопович, Р.Конисський, С.Полоцький, Г.Грабянка, І.Гізель, М.Березовський, Д.Бортнянський* та ін. З Києво-Могилянською академією пов'язане ім'я видатного філософа та письменника того часу *Г.С.Сковороди*. Саме тут розвивалася українська літературна мова і традиція, створювався професійний театр.

Академія сприяла поширенню наукових знань і культурних надбань. У середовищі її викладачів та вихованців формувалися на національному ґрунті духовні цінності. Тут виник центр розвитку української суспільно-політичної та філософської думки. У теоретичних курсах, які читалися в академії, знаходили

прояв і розвиток гуманістичні і раціоналістичні ідеї, які мали значний вплив на гуманістичну спрямованість всієї української культури цього періоду.

До середини XVIII ст. академія була вищою школою і для духовної, і для світської української інтелігенції. Найбільшого процвітання цей учбовий заклад зазнав за часів гетьмана І.Мазепи. За зразком Києво-Могилянської академії у містах Чернігові, Переяславі, Белгороді, Харкові були засновані колегіуми та семінарії.

Києво-Могилянська академія користувалася заслуженою славою. Але поступово становище змінилося. Вона перетворюється в духовний заклад. Слід відзначити, що протягом усього XVIII ст. у Києво-Могилянській академії церковно-богословський напрямок залишався важливим у навчанні. Реальних практичних знань студенти отримували мало, це вже не відповідало розвитку загальноєвропейської освіти і науки у другій половині XVIII століття. Все більше світської молоді охолоджується до академії і переходить до інших навчальних закладів.

Через 175 років вимушеної перерви, у 1992 році академія відродилась, почала нове, друге життя під назвою міжнародний університет «Києво-Могилянська академія». Це – перша недержавна вища школа в Україні, яка в навчальному процесі орієнтується на світовий рівень.

Феофан Прокопович

Феофан Прокопович – найвизначніший вчений-енциклопедист тогочасної України, філософ, літератор, публіцист, історик, математик, астроном. Пройшов довгий життєвий шлях від вихованця до професора і ректора Києво-Могилянської академії.

Яскравий представник просвітницької філософії в Україні та Росії, Ф.Прокопович спирався на досягнення західноєвропейської суспільної думки і був прихильником теорії «просвіченого абсолютизму», згідно з яким вбачав рушійною силою розвитку суспільства боротьбу освіченості з неучтвом. Вчений виступив за пріоритетність розуму і практичних досягнень над теологією, догматами церкви, засуджував сліпу віру в авторитети. Ф.Прокопович першим в Україні почав пропагувати філософські теорії Декарта, Локка, Бекона; знайомив слухачів академії із вченнями Коперника та Галілея. Філософська концепція Ф.Прокоповича не повторювала ні візантійських, ні західноєвропейських учень. Вона викладена в творах філософа «Правда воли монаршей...», «Слово в неделю цветную о власти й чести

царской» та ін. На думку автора, монарх – батько для своїх підданих, державна влада має божественне походження. Церква має бути підпорядкована монарху, необмежені права якого охоплюють світські й церковні справи.

Велика й різноманітна літературна і наукова спадщина Ф Прокоповича. Він писав численні «слова» і проповіді, був автором курсів поетики, риторики, логіки, натурфілософії, математики, написав чимало віршів українською, російською та латинською мовами. Багато його творів було видано за кордоном англійською, німецькою, французькою, шведською мовами.

Поетична спадщина Ф.Прокоповича позначена новими для тогочасного літературного процесу жанрами – сатирами, одами, зразками любовної лірики.

Ф.Прокопович займався розробкою етичного вчення. Ідеалом для нього була добра «природна» людина. У суспільстві, на думку вченого, відбувається боротьба добра і зла – негативних рис, які концентруються в людині, й кращих рис, що існують в її душі. Зло філософ порівнював з убозтвом, а добро – з багатством. Отже, зміст етичного вчення Ф.Прокоповича відповідав ідеалам просвітництва й сприяв їх розповсюдженню в Україні.

Філософські погляди Г.С.Сковороди

Гуманістичні традиції знайшли відображення в творчості визначного українського мислителя Григорія Савича Сковороди, передусім в його вченні про «сродну» працю, концепція якої полягала в суспільній користі і ствердженні прав кожної людини на своє щастя відповідно до природних здібностей. Теорія «сродної» праці, праці за покликанням, за якої все потрібне – не важке, а все важке – не потрібне, проголошує працю великим сенсом життя, джерелом духовної насолоди, «радість душевної», щастя. Як відомо, Сковорода мало не перший із філософів Нового часу висунув ідею перетворення праці зі засобу до життя в найпершу життєву потребу і найвищу насолоду. Проте не всяка праця приносить людині щастя та насолоду. Такою є лише «сродна» праця. Згідно із Сковородою, у людини закладені здібності до певних видів трудової діяльності. В процесі виховання ці здібності мають стати розвиненими, перетворитися в сутність людської особистості. Через «сродну» працю розкривається природа людини, закладені в ній добрі начала. «Сродна » праця є ідеалом людського щастя. І навпаки, «несродна» праця, праця не за покликанням, робить людину глибоко нещасною.

Суттєвим моментом на шляху досягнення «сродної» праці, справжньому стану людського щастя, є самопізнання та самовдосконалення людської

особистості. За допомогою самопізнання особистість пізнає в собі «справжню людину», своє покликання, а одночасно і свій шлях до «сродної» праці та щасливого життя. Найвищою цінністю людських взаємовідносин Сковорода вважав дружбу між людьми.

Аналіз творчості Сковороди свідчить про те, що твори філософа акцентують увагу на проблемі боротьби проти зла, що панує у суспільстві. На його думку, єдиний шлях боротьби проти цього зла – це протиставлення йому добрих начал, закладених у природі людини. Ці добрі начала, з погляду Сковороди, необхідно всіляко розвивати. Найдієвішою формою розвитку цих начал є поширення освіти з метою пізнання людини.

Значний вплив на формування світогляду українського мислителя справили прогресивні ідеї західноєвропейських просвітителів, зокрема ідеї Ж.-Ж. Руссо. Проте у своїй основі світогляд Сковороди формувався на вітчизняному ґрунті під впливом просвітительських ідей України та Росії.

Питання, пов'язані з формуванням у людини добрих начал шляхом виховання та навчання, Сковорода розглядав у таких творах, як «Благодійний Евродій», «Убогий Жайворонок» та ін. На його думку, формування у людини добрих начал несумісне з прагненням до збагачення. Щастя людини в праці, і якщо людина не працює, вона позбавлена можливості пережити ті почуття, які виникають у неї в процесі праці. Заслуговує на увагу, що проблему формування в людині моральних якостей український мислитель значною мірою ставив у залежність від праці.

Гуманістичний характер творчості Сковороди сприяв розвитку прогресивних традицій в українській культурі ХІХ ст. Так, вплив творчості Сковороди відчувається в художніх творах Є.Гребінки, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітки-Основ'яненка. Гуманістичні традиції Сковороди розвивали Т.Г.Шевченка та І.Я.Франко, котрі в нову історичну епоху, спираючись на спадщину свого великого попередника, підняли на якісно новий рівень духовну культуру українського народу.

Особливості українського бароко

Художня культура II пол. XVII – XVIII ст. увійшла в історію культури України під загальною назвою *бароко*. Це пояснюється тим, що загальноновизнані ознаки барокового стилю, такі як динамічність, деяка незавершеність, стрімкість і інші були притаманні різноманітним художнім творам.

У європейській культурі взагалі бароко (від італ. – химерний, вибагливий; буквально: «перлина неправильної форми») виступає як окремий стиль, окрема епоха, що з'являється після духовної кризи Реформації і намагається повернутися до середньовічної культурної традиції. Бароко переймає від Ренесансу відкриття античності, але поруч з індивідом знову починають цінувати церковні і суспільні авторитети. В українському культурному контексті стиль бароко складався та еволюціонував у складній і суперечливій взаємодії із попередніми – середньовічними ідеалами і паростками раціоналістичних принципів, притаманних добі Просвітництва. Крім того в Україні ще залишаються актуальні ідеї Ренесансу. Відбувається синтезування двох систем, при цьому барочні елементи переважають.

Українське бароко за своїми формами поділяється на так зване «високе», «середнє» та «низьке». Високе бароко створювалося та розповсюджувалося представниками аристократії й духовенства, середнє та низьке – міщанством, козацтвом, селянством. Твори бароко сповнені театральності, ілюзійності, в них відчувається захоплення митців емблематикою і алегоризмом, прихильності до складних метафор та порівнянь. В художніх процесах доби бароко можна побачити поєднання язичницьких образів із образами християнськими, риторичного раціоналізму з екзальтацією тощо.

Усі ці риси відбивають загальну специфіку світовідчуття і світобачення тогочасної людини, характер усвідомлення нею своїх стосунків з Богом і оточуючим світом.

Не випадково увесь «верхній поверх» барочної української культури сповнений символами, а «середній» та «нижній» - чуттєвістю і справжнім ліризмом.

Українське бароко мало самобутній національний характер. Воно формувалося в добу злетів та падінь, боротьби за волю й незалежність. Саме такі складні умови збагатили українську культуру невмирущими цінностями, які увійшли в скарбницю світової культури.

Архітектура

Виразні ознаки барокового стилю найяскравіше втілює українська архітектура. Діяльність українських, білорусько-литовських та західноєвропейських будівничих була спрямована на спорудження храмів, монастирських ансамблів, гетьманських, полкових, сотенних канцелярій,

ратуш, шкіл, ринків, господарчих та виробничих будинків. Розвивалося мармуроване монументальне будівництво й дерев'яна архітектура.

Фундаторами видатних будов були відомі політичні та суспільні діячі того часу. Завдяки їх клопотам, фінансуванню була зведено багато споруд: так, за добу *Петра Могили*, наприклад, відбудовано Софійський, Успенський собори, Десятинна й Васильківська церкви в Києві, розбудована Києво-Могилянська академія.

Після народно-визвольної війни 1648 р. розгортається будівництво храмів у містах Переяславі, Чигирині, Чернігові, які стають першими зразками архітектури українського бароко. Могутні форми цих будівель чудово відобразили характерні риси тієї доби, суворої та невибагливої, хоч не позбавленої стриманої величі та монументальності.

Яскраво розквітає архітектура в епоху гетьмана *Івана Мазепи*. За 32 роки його гетьманування було споруджено більше 50 величних комплексів і значних об'єктів культового і світського призначення. В їх числі – найвидатніші пам'ятки українського бароко, такі як перебудована Кирилівська церква у Києві, Покровський собор у Харкові, Святодухівський у Ромнах, Хрестовоздвиженський у Полтаві, Воскресенська в Сумах тощо. До цього треба додати дзвіниці, ряд фортець, колегіуми, палаци й урядові будинки.

Фундаторство гетьмана не було тоді поодиноким та винятковим прикладом. Йому слідували інші старшини, хоча і менш заможні люди робили свій внесок у цю справу. В ролі фундаторів будівництва виступали й запорожці, завдяки чому на запорізьких землях було споруджено 44 церкви та 13 каплиць.

Подальший розвиток архітектури пов'язаний з видатними історичними подіями, які певною мірою відкинули її назад. У добу гетьмана *Івана Скоропадського* було вже зведено значно менше споруд. Політична обстановка тих років заважала розгортанню будівництва, хоча воно й не припинялося. До цієї доби належать твори видатних зодчих *С.Ковніра*, *І Григоровича-Барського*, *Г.Шеделя*, *В.Растреллі*, *А.Квасова*, *Б.Маретіні-Мердерера*.

Визначним фундатором будівництва був останній кошовий отаман Запорозької Січі – *Петро Калнишевський*, який своїми коштами збудував декілька дерев'яних церков та храмів.

Багато цікавих житлових *будинків-кам'яниць* в стилі бароко було побудовано в Києві, Львові, Чернігові, Козельці. У більшості з них виявилось національне розуміння краси в архітектурі з її тяжінням до правдивості, стриманої мальовничості та пластики форм.

Цікавою й різноманітною була в цю добу картина розвитку образотворчого мистецтва України, в якому теж панував стиль бароко. Живопис цього періоду характеризується розширенням жанрового діапазону і все активніше набуває світських рис. На іконах зображують постаті гетьманів та старшин. Ці твори часом наближаються до портретного малярства, відбивають особливості українського краєвиду та одягу. Серед іконописців виділяються майстерністю *Іван Руткевич* та *Іов Кондзелевич*. Іконописні композиції помітно відхиляються від візантійських канонів, використовуються колористичні та світлові ефекти, вражаючи своєю мальовничістю.

Подібні прийоми використовуються і в народному малярстві. Улюбленим образом народного живопису козацької доби став образ *козака-бандуриста* – захисника батьківщини. Часто твори народного малярства тієї доби просякнуті гумором, відзначаються сатиричною спрямованістю.

Друга половина XVII-XVIII ст. – час активного розвитку *станкового живопису*. У самостійні жанри поступово почали виділятися *історична й побутова картина, світські портрети*. Розширяється тематика художніх робіт, насичених реалістичними тенденціями, поглибленим психологізмом, широким використанням елементів фольклору. Видатні пам'ятки живопису залишили такі відомі українські майстри як *Л.Тарасевич, Д.Левицький, В.Боровиковський, А.Лосенко, І.Саблуков* та ін.

Схожі процеси відбувалися у *графіці*, насамперед, книжковій. Це почалося з ілюстративного циклу із сорока сюжетів до видання Печерського патерика 1702 р. *Л.Тарасевича*. Поряд з книжковою ілюстрацією розвивалася *станкова графіка*, продукувалися народні картини на історичні, батальні, побутові сюжети, розповсюджувалися *гравіровані портрети*.

У II половині XVII ст. виняткової краси в Україні досягло *різьблення по дереву*. Стиль бароко з його пишними орнаментами вимагав досконалості майстрів. Вікна, двері храмів та житлових будинків прикрашалися складними «рушниковими» та «килимовими» орнаментами з каменю та глини. Досягає розквіту мистецтво різьблених іконостасів на кілька поверхів. Прикладами можуть слугувати такі іконостаси: Богородчанський у Галичині, Софійського і Миколаївського соборів – у Києві, Межигірського і Видубицького монастирів тощо. Художня різьба також поширюється у декорі світської архітектури.

Разом з різьбленням і живописом єдине образне і естетичне середовище створювала скульптура, ліплення, металопластика. Синтез цих різновидів мистецтва досяг у кращих творах органічної єдності.

В українській художній культурі другої половини XVII-XVIII ст. значне місце належить музиці. Це був час розвитку пісенних та танцювальних жанрів народної музики. Творці народної музики одночасно виступали її виконавцями та розповсюджувачами. Безліч *кобзарів, лірників, сопіляків, скрипалів, цимбалістів* ходили по містах та селах, співали *пісні та думи*, виконували народні мелодії. Характерною постаттю став козак-бандурист – віршотворець і співак, який втілював ідеал незалежності, вільності співучої України. В музичному житті народу того часу виникали й розповсюджувалися ансамблі, зокрема – *«троїста музика»*, яка стала своєрідним символом української фольклорної традиції.

У 30-х роках головним центром української музичної освіти була Києво-Могилянська академія. Кожен учень тут набував ґрунтові музичної підготовки, академія готувала досвідчених *регентів*, учителів співу, виконавців, сприяла формуванню композиторів, займалася підготовкою педагогів-теоретиків. Тут існував хор і оркестр, завдяки яким розповсюджувалися цінності музичної культури. Із стін академії вийшли такі відомі постаті в музиці як композитори *М.Березовський, А.Ведель*, регенти і педагоги *Й.Мохов, В.Сербжицький, Г.Баранович*. Поряд з Києво-Могилянською академією значну роль у розвитку музичної освіти відігравала музична школа в Глухові, яка готувала співаків для придворної співацької капели в Петербурзі, а також музикантів-інструменталістів. Глухівська музична школа подарувала світу таких видатних композиторів як *М.Березовський і Д.Бортнянський*.

У другій половині XVII-XVIII ст. професійна українська музика існувала і розвивалась у двох напрямках: як *духовна*, або *культова*, та як музика *світська*, головною ознакою якої був тісний зв'язок зі стилістикою народнопісенної культури. Найяскравіше такий зв'язок проявився у творчості *М.Березовського, Д.Бортнянського, А.Веделя*.

Духовна релігійна музика головним чином розвивалася у хорових формах без інструментального супроводу. Серед музичних церковних жанрів слід зазначити: *канти, псалми, партесний концерт* – всі вони представляли в українській музиці стиль бароко.

Світська музика розквітає у жанрах *побутової міської пісні, інструментальної та театральної музики*. Світська тематика закріпилася в урочистих хорах, у хорових обробках народних пісень. Виникають перші *опери, камерно-інструментальні ансамблі, симфонії*, невеликі *п'єси* для різних інструментів. З'являються професійні музичні цехи, які супроводжували весілля, народні забави, брали участь у різних урочистостях. В основі їх

репертуару були танці, марші, п'єси для слухання. Подібні функції виконували й військові оркестри.

Багато музичних колективів існувало в ті часи у поміщицьких садибах. Управляли ними здебільшого музики-чужоземці, але хористами, інструменталістами, співаками, танцівниками були кріпаки. Основу їх репертуару складали твори видатних західноєвропейських і дуже рідко вітчизняних композиторів.

Таким чином, в українській музиці другої половини XVII-XVIII ст. склалися основні музичні жанри, естетика й мистецькі принципи яких базувалися на досягненнях західноєвропейської і вітчизняної культури, визначалися певні виконавські традиції (зокрема, в хоровій галузі).

Театральне мистецтво

Художнє життя України другої половини XVII-XVIII ст. не можна уявити без театального мистецтва. Воно розвивалося тоді у трьох головних проявах: як *народний театр*, як *шкільний театр* та як професійний, на той час *кріпацький театр*.

Народний театр козацької доби та гетьманщини існував у формі *вертепу*, *балагана* та *райка*. Самобутнім і цікавим явищем театального мистецтва визнається вертеп – народний ляльковий театр. Вертепні вистави демонстрували під час свят, ярмарок, торгів; ними захоплювалися всі верстви населення. Провідними персонажами вертепних п'єс були Дід, Баба, Жид, Циган, Москаль, а також Христос, Богородиця, волхви та ін. Вистава з ляльками відбувалася у великій двоповерховій скрині. Вертепник водив на дротиках ляльок і розмовляв та співав за дійових осіб. Зміст вертепних п'єс поділялися на дві частини: релігійну, повчальну (відбувалася дія на другому поверсі) та народно-побутову, комічну (на першому поверсі). Все це свідчить про те, що вертепні п'єси, як явище культури бароко, поєднували «високі» майстерні сюжети різдвяного змісту і «низькі» інтермедійні сцени, народжені фольклорно-побутовим сюжетом.

У другій половині XVIII ст. народний театр знайшов нову форму – *балаганний театр*, який поєднував у собі елементи лицедійства, народної драми та шкільних вистав.

Репертуар *театру лицедіїв* складався з комедійних сцен, веселих розповідей, гумористичних, сатиричних монологів, пісень тощо. Лицедії виступали в селянських садибах, на ярмарках. У 60-ті роки невеликі театральні

компанії з 2-3 мандрівних лицедіїв виступали в балаганах – закритих, тимчасових дощатих приміщеннях. Творцем балаганів була молодь з числа постійних мешканців міста. Це були ремісники, різночинці, колишні студенти Київської академії та семінарії, письменні дворові люди і заїжджі лицедії.

Вистави розпочиналися після закінчення відправи в церквах і тривали протягом всього дня. Платня за вхід була низька, аудиторія збиралася велика. Ставилися інтермедії, п'єси, твори російських, польських та інших авторів.

У 70-х роках ХІХ ст. театр балаган сходить нанівець. Його місце на ярмаркових видовищах займає цирк.

Наприкінці ХVІІІ ст. на українських ярмарках з'являється нова форма народного театру – райок (від власників «райків»). Райок – невеличка, барвисто розмальована скринька з двома барабанчиками, на які намотувалась довга стрічка зі склеєних кольорових літографованих картинок. Через збільшене скло в центрі райка можна було бачити різні краєвиди, баталії, жанрові сценки. Раєшник, перемотуючи стрічку, коментував зміст малюнків, пересипаючи коментар приказками й віршованими жартами. Ця нова форма «механізованого» видовища – своєрідний попередник кінематографа.

Поряд з народним театром розвивається шкільний театр, головним осередком якого була Києво-Могилянська академія, а також різні шкільні заклади. Звичайно шкільна драматургія створювалася викладачами з навчальною та виховною метою. Виконавцями дійств на Різдво, Великдень, під час зустрічі видатних людей, іспитів, свят, відпочинку були студенти-хлопці, які грали всі ролі. Зі шкільними виставами гастролювали не тільки по Україні, а й по Білорусі та Росії.

З кінця ХVІІІ ст. в Україні з'явилися кріпацький та професійний театр. Домашній театр тоді був модною розвагою, українське панство влаштовувало в своїх маєтках кріпацькі хори та театри на зразок придворних. Спектаклі домашніх кріпацьких театрів відбувалися для місцевого високого начальства – губернаторів та генерал-губернаторів. Поряд з цим існував і *кріпацький цирк*, доступний для глядачів на ярмарках.

Репертуар кріпацьких театрів складався з вистав вертепу, а також опер, балетів, п'єс на міфологічні сюжети, *трагедій*, *водевілів* та *комедій*. Вистави йшли переважно російською мовою, але іноді і українською.

Професійні трупи почали з'являтися в Україні з кінця ХVІІІ ст. Сприяла цьому перевізна торгівля, завдяки якій стали розвиватися міста, куди приїжджали купці, де відкривалися різні адміністративні установи, куди на зиму з'їздилися зі своїх маєтків поміщики. Суто українських труп не було, тільки польські або російські, а в складі їх – багато українців.

Перший український театр був заснований в Галичині, але розвиток його виявився занадто складним. Історичні умови призвели до культурного занепаду і ополяченню краю.

Розповідь про особливості доби козаччини доповнюється поетичними рядками гадяцького полковника Григорія Грабянки з його власного літопису. Автор знайомить читачів з історичними фактами перейменування малоросійського народу на козаків, з найдавнішими подіями, що пов'язані з назвою їх племені та роду.

Логічним продовженням огляду культурних процесів XVII-XVIII ст. є праця відомого церковного і культурного діяча, мовознавця, історика культури й церкви, міністра освіти в уряді УНР, міністра віросповідань Івана Огієнка. Свої роздуми про українську культуру автор надає в праці «Українська культура»; акцентується увага на розвиток книгодрукування, а також таких наук, як: історіографія, філософія, філологія.

Специфічним додатком до тематичних матеріалів «Особливості українського бароко» може слугувати уривок з науково-популярного видання «Нариси з історії нашої культури» найактивнішого поета української еміграції 20-60-х років XX ст. Євгена Маланюка. В ствердженнях автора ми бачимо рішучий протест проти мовного дуалізму доби Бароко, так як існування мов літературної («високого стилю») та людової («низького стилю») довело до розриву мовно-культурної традиції «високого стилю».

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки

Вірші на герб Малоросійський

Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини ладен край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.

У повсталих сила полягає в тому,
Що боронять волю батьківського дому.
В першу-ліпшу хвилю стануть проти злого,
Щоб не зріть в неволі нікого живого.
Бо відомо здавна – справа пастуха
Від отари гнати хижого вовка.

Перше ніж розпочати розповідь про походи та битви козацькі, хоч і немає на те пильної потреби у передмові широко розповідати про прабатьків народу того козацького, все ж я, заради кращого розуміння, постараюся детальніше оповісти, звідки пішла назва козаків, від якого племені-народу, та як їхні, козаків, прабатьки – хозари – ще з часу прабатька їхнього Гомера, онука Ноєвого, мандруючи стійбищами з однієї землі в іншу, отак як калмики, утворювали різні союзи та мови, і набравши сили, утворили були свої царства, і як, після того, коли знекровилися в битвах, перетворилися з хазарів на козаків; про це все далі у передньому слові буде сказано, як що читач, не страхаючись розмірів, не полінується його прочитати. Переднє слово збудить охоту і до розуміння розповіді розум підготує: бо хто чинно справу починає. той на повну силу к ділу приступає.

Про зачатки перейменування на козаків та звідки їхня назва походить. від якого племені та роду; а водночас коротко і про найдавніші події, з ними пов'язані.

Народ малоросійський, прозваний козаками, має щонайдавніше походження від скіфського роду, - котрий, як кажуть, жив аж біля гір Алянські Аляни, біля річки, що протікає через Бухарську землю в Хвалинське море, - від хозарів, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера. Після того як ці найдавніші Гомери чи Кимери чи Цимброви рушили від Азовського (Кимерійського) моря на північ і на захід, після того вони перетворилися на Литву, на Жмудь, на Гофів, Швенів та інші народи, вони осіли в тих краях, оці Аляно-хозари – це можна зрозуміти з того, що й народ слов'янський від прабатька Яфета походить. Через деякий, немалий час розмножилися і розселилися на обох берегах Дону, річки, що відділяє Європу від Азії, а потім і в Європі не одну землю під руку свою забрали – поселилися в Таврії (нині Кримом прозивається), звідти попрямували до Дніпра, вийшли за Дніпром до земель, що лежать понад Чорним морем, де стоять нині Очаків та Белгород, дійшли навіть до Паної і там дали початок іншим народам, які тоді

прозивалися аварами, гунами тощо. А ті ж, що залишилися в Азії, ті теж розселилися аж за Волгу і далі, за Яїк, за Якубу та Козар-річку; ті ж, що залишилися і далі поблизу Хвалинського моря перебрали собі назву Болгар і, кликані своєю неборимою мужністю, через деякий час улуси заволзьких татар підкорили, а потім, оскільки татари кривавою платою відплатили їм за неволю, попрямували до Дунаю і десь року 666 болгарами прозивалися.

Побоюючись їхнього сусідства, греко-римський кесарь Костянтин-великий (уже четвертий, що носив це ім'я) рушив війною на болгар, але вони його розбили і з землі своєї погнали так, що він ледве-ледве встиг сховатися в Константинополі... Отак болгар, відразу ж після приходу, переможно на нових землях життя почали, а закріпившись в тих краях, ще не раз і опісля ходили походами супроти греко-римських кесарів і бувало, що перемагали, а траплялося, що й самі переможені бували, і так аж доти, доки над ними не розсіяло (ще за часів патріархів царгородських Фотія та Михайла Керуларія та пап римських Льва третього, а опісля Сергія) світло православної віри...

(уришок з літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки)

Іван Огієнко.

Українська культура

Українська наука в XVII-XVIII ст. досягла великої міри. На Україні написано було багато книжок, що стали науковими підвалинами не тільки в самій Україні, але й по всьому слов'янському світові. «Синопис» 1674 р. Інокентія Гізеля перейшов і на Москву, мав великий вплив на історіографію XVII та XVIII віку і був там підручною шкільною книжкою до самого XIX віку і мав силу видань аж до 60-х років минулого століття.

Українці здавна любили філологію і кохалися в мовознавстві. Перші граматики нашою мовою з'явилися дуже давно – це були віленська граMATика 1585 р. та львівський «Адельфотес» 1591 р. А р. 1596 вийшли українською мовою граMATика та словник Лаврентія Зизанія; того ж року і того ж автора була надрукована і найперша наша Азбука.

Року 1619 вийшла в Евю славна граMATика Мелетія Смотрицького, придбала славу своєму авторові, була перекладена майже на всі слов'янські мови і витримали силу видань. Багато раз друкували її на Москві, і вона стала там за підвалину філологічного знання аж до 1755 року, коли її почала заступати граMATика Ломоносова. Ломоносов звав граMATику Смотрицького «вратами учености», і вона дуже одбилась і на його граMATиці. Із середини

XVII віку на Москві запанував правопис український і тримається там вже майже три століття, і оце тільки тепер Москва скасовує старий правопис, що найбільше дав їм українець Смотрицький.

Московська граматична термінологія значною мірою належить таки Смотрицькому; вона залилася аж до нашого часу, не дивлячись на деякі зміни Ломоносова.

Мушу згадати ще «Лексикон Славенороскій», 1627 р. лаврського друкаря Памви Беринди. Це один з перших великих і значних словників, писаних українською мовою. Словник цей мав великий вплив. і його друкують майже по всіх слов'янських землях.

Словників за старі часи було у нас чимало, деякі з них не були надруковані і збереглися до нашого часу в рукописах; скажімо, в архіві Печерської Лаври маємо гарний повний рукописний словник «Синоніма Славеноросская».

От ці твори Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Памви Беринди свідчать про велику філологічну освіту їх авторів.

...Україна знає і своїх видатних філософів. Нагадаю тут наших філософів XVIII-XIX віку: славного нашого Григорія Савича Сковороду (1722-1794), що пішки пройшов всю Європу і увесь час мандрував по Україні, навчаючи народ. Згадаю Данила Михайловича Велланського (1774-1847), фізіолога, що ширив по Росії філософію Шеллінга; добре відомий Панфіл Данилович Юркевич (1827-1874), філософ; останні двоє писали по-московському.

...На Україні в віки XVI та XVII була сила друкарень, і вони книжками своїми вкрили увесь наш край. Друкарні були в Києві, Львові, Острозі, Дермані, Чернігові, Новгород-сіверському, Почаєві, Кременці і в багатьох інших місцях. Коло друкарської справи тоді ходили такі освічені люди, як Тарас Земка, Єлисей Плетенецький, Захар Копистенський, Памва Беринда та інші.

Коли пішла у нас на Україні боротьба за віру, друкарні багато допомогли в цій справі – вони постачали десятки тисяч книжок, що бадьорили українців і закликали їх кріпко боронити стару свою віру. Друкарні ці випускали і наукові твори, такі книжки, що навчали народ, що розганяли темноту людську.

В історії культурного життя України ці наші перші друкарні мають велику вагу – вони допомогли Україні кріпко звестись на ноги і визнати себе окремим народом. Таке ж значення мають ці друкарні навіть для всього слов'янського світу, бо Україна довго постачала книжки всім православним словнам.

В XVII віці шкіл на Україні зародилося дуже багато – це так звані братські школи, і серед них багато шкіл, де давали велику освіту. Ми бачимо, що протягом кінця XVI та XVII віків у нас складається багато шкільних

підручних книжок, з яких проказували науку не тільки у нас на Україні, але й по всьому словенському світові. У нас вийшло декілька букварів, починаючи з букваря Л Зизанія 1596 р. Були шкільні граматики, починаючи з 1585 р. Року 1591 вийшла граматика грецької мови українською мовою – це відомий «Адельфотес»; у нас були словники, починаючи з Зизанієвого р. 1596. Року 1659 Іоанникій Галятовський дав свою «Науку албо способ зложення казанія» - це перша гомілетика серед всього словенського світу. А на повні, поважні курси богословія нам навіть поталанило, бо було їх декілька; згадаю хоча б «Православное исповедание веры» Петра Могили з р. 1640, «Мир человека с Богом» 1669 р. Інокентія Гізеля – це курс богословія на зразок теперішнього пастирського богословія; «Камень веры» Ст.Яворського, поважна система богословія, що була надрукована тільки р. 1728. Року 1674 у нас вийшов перший підручник історії – це відомий «Синописис» Гізеля. Десь коло року 1595 з'явився «Катехізіс» Степана Зизанія. Як бачимо, Україна мала всі потрібні шкільні книжки ще XVI та XVII віці.

У нас були в старі віки поважні курси зо всіх боків науки, і науку цю по школах проказували тоді рідною мовою.

Є.Маланюк

Нариси з історії нашої культури

Стиль українського або козацького Барокко є панівним у цілім XVII ст. нашої культури, що, перейшовши традиційно до ст. XVIII і осягнувши своєї вершини в Мазепинім будівництві, залишився найяскравішим феноменом нашої національно-культурної творчості у всіх ділянках її – музики, поезії, малярства, різьби й архітектури на потонні часи.

На румовищах будівництва старокиївської доби, що ними була засіяна ціла наша Батьківщина, а Київ, передусім, - почався пляновий **реставраційний** рух, зв'язаний з центральною постаттю нашої культури доби Барокко – Митрополитом Петром Могилою (1633-1647). Це з його ініціативи почалася відбудова занедбаной й зруйнованой катедри св. Софії та цілого ряду інших пам'яток будівництва. Дорогоцінний **Щоденник Подорожі** архідиякона Петра Алепського подає яскраві дані про церковне будівництво й відновлювання за часів Хмельницького, що обіймало всі ділянки плястичного й архітектурного мистецтва, також і світського характеру (церква й палац в Суботові, портретне мистецтво).

Не маємо тут можливості зупинитися окремо над літературою доби Барокко, відсилаючи читача до спеціальних праць. Одне можна ствердити:

Коли староболгарська в своїй основі літературна мова нашого Середньовіччя українізувалася лише поневолі і більше в своїй фонетиці, аніж в лексиці, то надзвичайно барвиста мова нашого Барокко, увібравши в себе багато латинізмів і полонізмів (а на додаток і латинську синтаксу), довгі літа перед тим будши канцелярійно-державною мовою «Великого князівства Литовського», почала в Козацькій Добі насякати живим українським словництвом досить приспішено, хоч і не тратячи свого барокково-пишного «високого стилю» (публікації Києво-Могилянського центру, гетьманські універсали, відновлена редакція «Александрії» та ін.). «Українізація» цієї літературної мови, одначе, залишилася незавершеною і мова та існуватиме довго, догасаючи ще в творах Сковороди (1722-94) та, подекуди, навіть в «Історії Русів». Існуватиме **поруч** мови «низького стилю», ц. т. живої людової, поруч навіть в обсязі того самого твору (**інтермедії** в багатім репертуарі барокових драм). Пам'ятками цієї людової, живої мови, з доби Барокко маємо т. зв. **шкільну віршу** і, розуміється, козацькі **думи**, що їх **формально** можна б пов'язати з традицією «Слова о Полку». З цієї мови пізніше вийшла «Енеїда» Котляревського.

Опріч творів полемічно-релігійного характеру, проповідей, наукових, переважно богословських, трактатів, маємо доробок Барокко в області історіографії. Це – «козацькі хроніки», «діяріюші», козацькі літописи, між ними – Самовидця (доведений до 1702 р.), Григорія Грабянки (1709) і найширший – Самійла Величка (закінчений по 1720 р.). Не забракло й синтетичного нарису історії Київської Держави пера професора Києво-Могилянської – Інокентія Гізеля під назвою «Синопис» (1674).

Віршована поезія Бароко, допроваджена до значної досконалості, обіймає добу від Сагайдачного (К.Сакович, І Величковський, еромонах Кліментій, св. Дмитрій Туптало) аж до Мазепи, (що був також автором віршів) і Г.Сковороди включно. Так само багато представляється драматургія, що постала з західноєвропейської т.зв. шкільної драми. Серед авторів (св. Дмитрій Туптало, Т. Прокопович, Г. Кониський) треба назвати М.Довгалецького, визначного майстра – саме писаних людовою мовою – інтермедій.

Та отой мовний дуалізм доби Барокко, ц.т. існування (й співіснування) мов літературної («високого стилю») та людової («низького стилю»), - відіграв свою досить трагічну – з погляду культурного процесу – ролю пізніше, а саме: довів до **розриву** мовно-культурної традиції «високого стилю» (травестована «Енеїда» Котляревського – 1798 р.). І лише генієві Т.Шевченка пощастило в ХІХ ст. піднести т.зв. народню мову до височини вповні літературної.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ ДО РОЗДІЛУ

Алегорія – (від гр. – «іносказання»), художнє втілення явища або ідеї в конкретному образі.

Балаган – театральне видовище переважно комічного характеру на ярмарках і народних гуляннях.

Декор – (від лат. – «прикрашаю»), загальна назва художніх елементів, метою створення яких є оздоблення, прикрашання декоративних предметів, речей.

Екзальтація – (від лат. – «підйом»), стан підвищеного збудження.

Емблема – (від гр. – «вставка, рельєфна прикраса»), зображення предметів, тварин тощо, що умовно або символічно виражає певне поняття, ідею.

Канти – (від лат. – «спів, пісня»), вид побутової багатоголосної пісні, розповсюджений в Росії, Україні та Білорусії в XVII-XVIII ст.

Лицей – 1) середній загальноосвітній навчальний заклад; 2) в дореволюційній Росії становий привілейований середній або вищий навчальний заклад для дітей дворян.

Ода – (від гр. – «пісня»), жанр ліричної поезії та музики; урочистий патетичний, прославляючий твір.

Опера – (від італ. – «твір»), музично-театральний твір, який поєднує сольний, ансамблевий, хоровий спів, інструментальну музику, сценічні та декоративні мистецтва. Іноді включає балетні сцени, розмовний діалог, мелодраму.

Партесний спів – стиль російського багатоголосного хорового мистецтва. Перенесено з України в сер. XVII ст., існувало до кінця XVIII ст. Тексти запозичувались з церковних служб.

Псалми – церковні співи, які складають псалтир.

Ратуша – будівля міського самоврядування; звичайно мало залу на другому поверсі та часову межу.

Риторика – наука про ораторське мистецтво.

Регент – (від лат. – «правлячий»), керівник церковного хору.

Сатира – (від лат. – «суміш, усяка всячина»), форма комічного в подіях та явищах громадського чи побутового життя з метою їх викриття і заперечення, в якій піддаються різкому осміюванню негативні риси, вади, вдачі персонажа. Основні ознаки сатири – гіперболізація, підкреслена тенденція, загострення життєвих проблем.

Симфонія – (від гр. – «співзвучність»), музичний твір для симфонічного оркестру.

Питання для самоконтролю

1. Яка політична подія призвела до створення української держави у II пол. XVII ст.?
2. Назвіть головні соціальні верстви, що забезпечували національно-культурний розвиток у II пол. XVII-XVIII ст.
3. Хто такі мандрівні вчителі?
4. Які характерні моральні ознаки притаманні козацькому середовищу?
5. За ініціативою якого видатного громадського діяча була створена Києво-Могилянська академія?
6. Скільки років передбачав академічний курс навчання в академії?
7. З іменами яких церковних і суспільних діячів пов'язана діяльність Києво-Могилянської академії?
8. Чому славнозвісний навчальний заклад у II пол. XVIII ст. перестає відповідати розвитку загальноєвропейської освіти та науки?
9. Які визначні твори Ф Прокоповича спрямовані проти теології та догматів церкви?
10. Що було ідеалом етичного вчення філософа?
11. В чому міститься гуманістична спрямованість «сродної» праці Г.С.Сковороди?
12. Поясніть зміст терміну «бароко». Чим європейське бароко відрізняється від українського?
13. На які форми розпадається українське бароко?
14. Назвіть найяскравіші зразки архітектурного українського бароко.
15. Що Вам відомо про архітектуру доби гетьмана Івана Мазепи?
16. Перелічіть імена видатних архітекторів козацьких часів.
17. Чим характеризується стиль бароко у живопису II пол. XVII-XVIII ст.?
18. Хто був улюбленим образом народного живопису козацької доби?
19. Назвіть самостійні жанри станкового живопису II пол. XVII-XVIII ст.
20. Які види образотворчого мистецтва поширювалися в часи козацтва?
21. Який музичний ансамбль став своєрідним символом української народної традиції?
22. В творчості яких видатних композиторів найяскравіше виявився зв'язок зі стилістикою народнопісенної культури?
23. В яких музичних жанрах закріпилася світська тематика?
24. Охарактеризуйте три головні прояви театрального мистецтва: народний театр, шкільний та професійний.
25. Коли почали з'являтися перші професійні театральні трупи

VI РОЗДІЛ

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX СТ.)

Головним змістом національного Відродження у слов'янських народів, в тому числі українського, став тривалий процес утворення новітньої етносоціальної, культурної і політичної спільноти людей, що має назву *нація*.

Відповідно до періодизації, розробленої чеським дослідником М.Грохом, національне Відродження у слов'ян проходило три основні стадії:

1) *академічну, або антикварну*, в ході якої відбувалося нагромадження знань про минуле і сучасне народу, його історію і фольклор, звичаї, мову і т.п.;

2) *культурницьку*, під час якої національна інтелігенція вела боротьбу за утвердження національної мови в усіх сферах життя суспільства, зокрема, в системі освіти, науки; виникали національна преса і книговидавництво; утворювалися організаційні форми культурно-національного руху;

3) *політичну*, ознаменовану утворенням політичних організацій, партій, об'єднань, метою яких стало здобуття політичної автономії чи незалежності.

Наведена схема відбиває загальні риси процесу національного Відродження, який у різних народах розгортався по-різному.

Особливості українського національного Відродження були зумовлені багатьма обставинами, серед яких:

- належність українців до православно-візантійського культурного ареалу і східнослов'янської етнічної групи народів;

- прикордонне геополітичне становище України на межі православних, католицьких та мусульманських країн;

- територіальну, соціальну, політичну і релігійну дезінтеграцію українського суспільства після занепаду козацької держави.

Із втратою елементів державності було знекровлене і самостійне національне життя взагалі, яке спиралося на тісну взаємодію козацького, духівницького, міщанського та селянського станів. Катастрофічно послаблюється становище національної еліти – *інтелігенції*, яка об'єктивно повинна відігравати роль лідера у процесах національного Відродження, а натомість зазнала русифікації та полонізації.

Українське національне Відродження базувалось на попередніх здобутках українського народу, зокрема, традиціях національної державності, матеріальній та духовній культурі. Соціальним підґрунтям для потенційного Відродження було українське село, яке зберігало головну його цінність – *рідну*

мову. Таким чином, найкращі умови для Відродження України були в Наддніпрянщині, оскільки тут ще збереглися традиції недавнього державного устрою, залишки козацького стану та провідної верстви – козацької старшини.

Істотний вплив на початок українського національного Відродження справила революція у Франції, а також поширення художнього напрямку – *романтизму*.

Таким чином, період XIX – початку XX ст. став часом принципової реорганізації в розвитку української культури. Воно дало людству таких геніїв, як *Т.Г.Шевченко, І.Я.Франко, М.С.Грушевський, М.В.Лисенко* та багато інших. На жаль, їх творчість доходила до широких кіл зі значним запізненням внаслідок несприятливих суспільних умов. XX ст. почалося бурхливо і продовжувалося переважно вороже щодо української національної культури. Але всупереч грандіозним соціально-історичним потрясінням, які принесло XX ст., подальший культурний поступ гідно продовжено.

Українська етнографія та історія

Початок української етнографії поклав *Григорій Калиновський*, який у 1777 р. в Петербурзі видав «*Описание свадебных малороссийских обрядов*». 20 років по тому тут же з'являється перша енциклопедія українознавства «*Записки о Малоросси*» *Якова Маркевича*, де стисло викладалися відомості про Україну. Але ще більше значення мала видана в тому ж році «*Енеїда*» *Котляревського*, з виходом якої пов'язують початок українського Відродження.

У 1819 році князь *Микола Цертелєв* опублікував у Петербурзі «*Попытку собрания старых малороссийских песен*» - збірку українських історичних дум.

Повніше і систематичніше дослідження української етнографії під назвою «*Малороссийские народные песни*» склав у 1827 році *Михайло Максимович* – майбутній перший ректор Київського університету. Його справу продовжив *Ізмаїл Срезневський*, якому належить збірка народних пісень і оригінальних поезій під назвою «*Український альманах*».

Український професор Московського університету – *Осип Бодянський* присвятив свою магістерську дисертацію порівнянню російських та українських народних пісень.

Пізніше у галузі етнографії та фольклористики плідно працюють *Т.Рильський, Д.Гнатюк, П.Житецький, М.Сумцов, П.Чубинський, М.Драгоманов, Б.Грінченко* та багато інших фахівців і аматорів на всіх заселених українцями землях – від Карпат до Воронежчини і Кубані.

Етнографів цікавили усі аспекти народного життя в усіх його проявах – від особливостей одягу та устрою житла в різних регіонах до назв предметів народного побуту.

Протягом усього XVIII ст. серед нащадків козацької еліти Лівобережжя не згасла зацікавленість історією, особливо історією козаччини. Це відбилось у працях нащадків старшинських родів, які опрацьовували козацькі літописи. У світ виходять *«Історія русів» Г.Полетики*, історичні роботи *Степана Лукомського* і *Петра Симоновського*, але найбільшої уваги заслуговують праці *Василя Рубана «Короткая летопись малороссийская»* та *«Черниговского наместничества топографическое описание» Опанаса Шафонського*. Крім інтересу до старовини та місцевого патріотизму, для занять історією був інший мотив. У досить широких колах пошук історичних документів і загальна зацікавленість історією посилилася у зв'язку з необхідністю підтвердити своє шляхетське відношення, яке повинна засвідчити спеціальна комісія в Петербурзі – так звана «Геральдія». Чимало переслідували суто прагматичні цілі, але якась частина не могла залишитися байдужою до драматичних подій минулого.

Першою узагальнюючою працею з історії України була 4-х томна *«Історія Малої Росії» Д.Бантинш-Каменського*. Головна увага концентрується на діяльності історичних осіб та зовнішньополітичних подіях.

Визначним прогресивним ученим, який зробив помітний внесок у розвиток історичної думки, був *Михайло Максимович*. Він виступив проти *норманської теорії* походження Русі, показав, що українське козацтво було не прийшлим народом, а особливим станом українського суспільства.

Одним з найвидатніших істориків XIX ст. був *Микола Костомаров*. Більшість праць Костомарова видані у зібранні його творів *«Історичні монографії та дослідження»*. Головною заслугою історика є те, що він уперше застосував наукові методи аналізу широких масових рухів, а не тільки спирався на історичну роль лише видатних осіб.

Відомий історик *В.Антонович* написав понад 300 праць, створив так звану «документальну» школу українських істориків, в якій є фактичний матеріал та посилання на джерела видатних науковців *М.Грушевського*, *Д.Багалія*, *О.Єфименка* та їх численних учнів.

Особливе місце у розвитку історіографії посів *Михайло Драгоманов*, який критикував народницьку школу. Домінантну аксіому народників – «інтерес трудового народу» - він вважав суб'єктивним і ненауковим. Найбільшою вартістю всякого історичного процесу він вважав духовно-моральний, економічний та політичний розвиток краю, а справедливими визнавав лише ті рухи в Україні, які сприяли такому розвитку.

Освіта та наука

Весь освітній процес цього часу був спрямований на *денаціоналізацію українського населення*, що дало невтішні наслідки. Однак всупереч урядовим настановам українське культурно-національне Відродження в освітній сфері залишило досить яскравий слід.

У 1803 році Міністерство освіти провело систематизацію навчальних закладів. Було затверджено чотири групи шкіл: *парафіяльні, повітові, губернські (гімназії), університети*. Проміжне становище між гімназіями та університетами займали *ліцеї*, яких на Україні було три: Рішельєвський в Одесі, Крем'янецький та Ніжинський.

Поряд із загальноосвітніми діяли й *професійні навчальні заклади*. У *кадетських корпусах* у Полтаві і Києві з дітей дворян виховували офіцерів. У Єлисаветграді продовжувала працювати *медична школа*, у Києві – *фельдшерська*, в Миколаєві – *артилерійське і штурманське училища*, у Севастополі – *морська школа*. Біля Харкова відкрилися *землеробська школа*, яка готувала агрономів.

Характерними рисами освіти у першій половині XIX ст. були: превалювання релігійного виховання дітей, політика «обрусенія», рутинні засоби навчання. Київська академія в ті часи втратила своє значення і перетворилася на духовний навчальний заклад.

Історичним успіхом у розвитку освіти на початку XIX ст. стало заснування на східноукраїнських землях університетів, що стало можливим завдяки ліберальній політиці в національному питанні Олександра I та його урядовців. Університети швидко почали відігравати велику та провідну роль в культурному житті, в розвитку науки.

У 1863 році було введено Статут університетів, який надав їм досить широку автономію: право обирати свою адміністрацію, участь професорів в управлінні. Запроваджувався контроль над студентами, вводилась уніформа. Цей статут діяв до 1917 року. Всього на цей час діяло три університети: в Харкові, Києві, Одесі.

Потреби економічного та культурного розвитку зумовили виникнення в Україні й інших навчальних закладів. Так, створюється Глухівський учительський інститут, Ніжинський історико-філологічний інститут, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі.

На Західній Україні університети працювали у Львові та в Чернівцях, але з німецькою мовою викладання. Згодом вводять кафедру історії України та кафедру української мови і літератури.

У 1864 році було проведено реформу освіти, згідно з якою всі типи шкіл оголошувались *загальноосвітніми* й діставали назву *початкових народних училищ*. За уніфікацією навчання діти здобували елементарні знання: вчилися читати, писати, вивчали арифметику та закон божий.

Середніми освітніми закладами вважалися *гімназії*, які були двох типів: *класичні і реальні*. Дівчата навчалися окремо в *інститутах шляхетних дівчат*, в гімназіях та *епархіальних училищах* (для дівчат духовного звання).

Наприкінці XIX ст. в українських губерніях Російської імперії було 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ, 17 тис. початкових шкіл усіх видів. Проте ці імперські заклади могли охопити навчанням лише 30 % дітей. Порівняно з періодом гетьманської автономії кількісні показники свідчать про загальне зниження рівня грамотності.

У XIX ст. відбувається бурхливий розвиток науки, центрами якої були університети. Всебічно обдарованим і феноменально працездатним був перший ректор Київського університету *М.Максимович*, він написав понад 100 праць з історії, ботаніки, зоології, фізики, хімії.

У розвиток філософських та філологічних наук суттєвий внесок зробили перший ректор Харківського університету *І.Рижський*, засновник вітчизняного слов'янознавства – професор Харківського університету *І.Срезневський*. Праця *Т.Осиповського* «курс математики» довгий час була основним підручником для студентів усієї імперії.

Певний внесок у розвиток філософської думки зробив фундатор Харківського університету *В.Каразін*. Освіту він називав важливим чинником суспільного прогресу, а серед наук виділяв філософію – теоретичну основу інших галузей знань. Каразін вказував на необхідність поєднання науки з практичною діяльністю.

Серед видатних науковців слід зазначити засновника школи фізичної хімії *М.М.Бекетова*, (його брат *О.М.Бекетов* – ботанік, син *М.М.Бекетов* – відомий харківський архітектор), відомого зоолога *О.О.Ковалевського*, випускника Харківського університету, лауреата Нобелівської премії, мікробіолога *І.І.Мечникова*.

В напрямку наукового вивчення мови, як втілення «національного духу» народу, працювали дослідники-науковці *О.Потебня* та *Ф.Вовк*.

Заслуговують на увагу філософські ідеї *П.Д.Юркевича*, професора Київської духовної семінарії. Його філософія була альтернативою атеїстичному позитивізму. П.Юркевич прагнув урівноважити однобічний, на його думку, раціоналізм науки цілісним, синтетичним світоглядом, в якому надається перевага «серцю», а не «голові».

Значний вплив на розвиток духовної культури України справила діяльність *Кирило-Мефодіївське братства*, який був організований у Києві 1845 року. В його діяльності знайшла свій вияв боротьба двох ідейно-політичних спрямувань з питання звільнення від рабства слов'янських народів шляхом створення всеслов'янської спілки вільних народів. Одні з членів товариства, на чолі з Т.Шевченком (а також О.Навроцький, М.Гулак, І.Посяда, М.Савич, Г.Андрузький) обстоювали революційний шлях ліквідації кріпацтва і об'єднання слов'ян в єдиній державі, інші (М.Костомаров, М.Маркевич, В.Белозерський, П.Куліш, О.Тулуб, Д.Пильчиков) – шлях пропаганди, просвітницької діяльності та реформ, що здатні забезпечити успіх політичних і соціальних перетворень.

У своєму літературному маніфесті *«Книзі буття українського народу»* члени цієї організації стверджували, що Україна посяде провідне місце в об'єднанні всіх слов'янських народів на засадах рівності, свободи та толеранства.

На зустрічах проводилися наукові диспути, обговорювалися програмні документи, а також велися приватні бесіди з молоддю, інтелігенцією та дрібним чиновництвом.

Хоча ідеї про волю братчиків були більш романтичними та ліберальними, ніж революційно-демократичними, однак і в такому вигляді вони не сподобалися російському урядові. У 1847 році членів Кирило-Мефодіївського братства було заарештовано, більшість з них вислані до різних регіонів Росії, дехто потрапив у в'язницю. Т.Г.Шевченка віддали в солдати на 10 років без права писати й малювати. Усіх репресованих членів товариства було амністовано у 1856 році.

З другої половини 50-х років демократичні ідеї знову набирають сили, зокрема через скасування кріпацтва. Національний рух стає продовженням традицій Кирило-Мефодіївського товариства і надихається спадщиною Т.Г.Шевченка.

Художнє життя XIX ст.

В контексті духовного життя України XIX ст. відбувалася еволюція її художньої культури. У цей час розвивається як народна, так і професійна художня творчість. Народна художня творчість продовжує розвивати національні та самобутні основи, що виявлялось у святкових явищах, у фольклорі, народному малярстві тощо. У професійній художній творчості

особливо яскраво проявлялися взаємовпливи української художньої культури, яка спиралася на народні та європейські зразки творчості. Цьому сприяла та обставина, що багато українських митців здобувала свою освіту за кордоном, і навпаки, художники Західної Європи жили і працювали в Україні. У професійній творчості на той час існували однакові зі світовим мистецтвом художні течії – *класицизм, романтизм, сентименталізм, реалізм* тощо. Тут був сформований тип митця, який втручається в соціальні процеси, живе проблемами свого народу, намагається поліпшити його становище.

Література

З кінця XVIII ст. (після виходу «Енеїди» І.Котляревського) починається новий етап у розвитку літератури, який характеризується переважанням світської тематики, зверненням до реальних фактів життя і переходом на народну розмовну українську мову.

Літературний процес в Україні тієї доби характеризується формуванням системи літературних стилів – *романтизму, сентименталізму, просвітительського та критичного реалізму*.

Сентименталізм на українському ґрунті представлений творами *Г.Квітки-Основ'яненко* («Маруся», «Сердешна Оксана», «Щира любов», «Божі діти», «Добре роби, добре й буде»).

Ідеї просвітительського реалізму вперше знайшли відтворення у видатному творі *І.Котляревського* «Енеїда», в його п'єсах «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник». Письменник виступив новатором у напрямку ствердження сміху як повноцінного об'єкту зображення народного героя. Котляревський поєднав традиції класицизму, у його *бурлескно-травестійному* варіанті, з новими ідеями просвітительського реалізму. В подальшому ці ідеї знаходять своє продовження у творах *П.П.Гулака-Артемівського* – «Справжня добрість», «Пан та Собака» та ін.

Розвиток романтизму на українському ґрунті йшов у боротьбі проти традицій бурлеску. Романтики заперечують думку про те, що українською мовою можна писати лише бурлескні твори. Вони проголошують основним естетичним принципом народність і під впливом фольклору захоплюються художньою розробкою спогадів про героїчне минуле, казок та легенд.

Митці-романтики *П.Куліш, М.Костомаров, Л.Боровиковський, А.Метлинський, В.Забіла, М.Максимович* стверджують у своїй творчості жанри

ліро-епічної поеми, балади, медитації, елегії, романтичного оповідання, історичного роману.

Взагалі, українська література XIX ст. виразно реалістична. З виходом у 1848 р. «Кобзаря» Т.Шевченка пов'язане зародження в українській літературі критичного реалізму, принципами якого були правдивість, увага до соціальної природи людини. І якщо Шевченко починав свою творчість як романтик (балади «Причина», «Тополя», «Русалка», «Лілея» тощо), то пізніше в усіх його творах звучить гнівний протест проти поневолення, смілива критика панівного державного устрою (поеми «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим, і ненародженим...» та ін.).

Слід за Т.Шевченко принципи критичного реалізму розвивають у своїй творчості *Л.Глібов, С.Руданський, Ю.Федькович, Марко Вовчок, І.Нечуй-Левицький, П.Мирний, І. Франко* та ін.

Саме на той час у літературі утверджується тип нової людини, яка не хоче покірливо зносити всі злигодні життя, а вступає в конфлікт з обставинами і бореться проти них.

Критичний реалізм розширив не тільки тематичні обрії української літератури, а й збагатив її новими жанрами. Провідними стають жанри *громадської лірики, політичної сатиричної поеми, соціальної повісті й романа.*

Формується нова генерація письменників, провідну роль в якій відіграють *М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська, М.Черемшина.* Вони своєю творчістю закріплювали переорієнтацію літератури на новітні форми й засоби зображення, відбивали еволюцію основних типів мислення (від описового натуралізму до імпресіонізму й психологічного неореалізму).

Під впливом ідей революційного народництва розвивається наприкінці XIX ст. українська поезія, найяскравішими представниками якої були *Павло Грабовський та Леся Українка.* Провідними мотивами їх творів є свобода народу й особистості та громадське призначення творчості письменника.

Таким чином, література XIX ст. відіграла значну роль у культурному житті України, була визначальним чинником у процесі національного відродження.

Театр

Національне театральне мистецтво на початку XIX ст. представлене у формі *кріпацького та аматорського.*

Нову епоху мистецької української драми започаткував І.Котляревський п'єсами «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник». У Полтаві 1815 р. на

кошти князя Лобанова-Ростовського було засновано аматорський театр, директором якого став І.Котляревський. В репертуарі театру значилися п'єси І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Я.Кухаренка, Т.Шевченка, М.Костомарова.

Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства український театр занепадає і відроджується тільки у другій половині ХІХ ст. завдяки творчій діяльності таких талановитих митців, як *М.Кропивницький*, *М.Старицький* та *Карпенко-Карий(Тобілевич)*, які започаткували професійний театр в Україні.

Видатними акторами того часу були *М.Садовський*, *П.Саксаганський*, *М.Заньковецька*, *А.Максимович*, *М.Садовська-Барілотті*, *Д.Мова*, *О.Маркова*, *О.Вірина*, *Л.Ліпницька*.

Кращі традиції перших українських професійних колективів продовжили великі трупи, сформовані наприкінці століття. Їх керівниками були: *М.Садовський*, *М.Кропивницький*, *П.Саксаганський* та *І.Карпенко-Карий*.

У Галичині виникають три українські театральні сцени: Львів, Коломия, Перемишль, в яких працювали *І.Вітошинський*, *Й.Левицький*, *М.Полянський*, *С.Петрушевський* та ін.

У Львові був створений перший український театр з постійною трупю «*Руська бесіда*», яку очолив *Омеян Бачинський*. Згодом тут існували і плідно працювали трупи *Т.Романовича*, *І.Біберовича* та *І.Гриневецького*.

Слід відзначити, що український театр того часу був музично-драматичний, міцно пов'язаний з усною народною творчістю; він підносив побутову оповідь про характерні події народного життя до рівня яскравого, небуденного явища, тобто робив «правду життя» елементом театрального дійства.

Музика

У ХІХ ст. відбувається становлення професійної музичної творчості, яка спиралася в основному на вокальні жанри. У 1862 р. *С.Гулак-Артемівський* створив першу українську оперу «*Запорожець за Дунаєм*» за лібрето, написаним ним разом із *М.Костомаровим*. У цьому творі композитор реалістично змалював українські народні типи, передав багатство народних мелодій, яскраво зобразив колоритні побутові сцени. На українській сцені опера вперше була поставлена *М.Кропивницьким* у трупі *М.Старицького*. Згодом вона йшла у Великому театрі в Москві.

Крім названого твору, С.Гулак-Артемівський написав вокально-хореографічний дивертисмент «Українське весілля», поставив власний водевіль «Ніч напередодні Івана Купала», де виконував пісню «Гуде вітер вельми в полі» (на музику М.Глинки).

У 1875 р. до Шевченкового «Назара Стодолі» П.І.Ніщинський пише музичну виставу «Вечорниці» із відомою піснею «Закувала та сива зозуля».

Основоположником української музичної класики вважається М.Лисенко – автор опер, романсів, пісень, інструментальних творів, збирач і дослідник музичного фольклору.

Унікальні монументальні твори М.Лисенка – цикл «Музика до Кобзаря», кантати «Радуйся, ниво», «На вічну пам'ять Котляревському», хорова поема «Іван Гус», опери «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», дитячі опери «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна». Всі вони становлять золотий фонд української класичної музики.

XIX століття – це доба введення народної пісні в професійну музичну культуру. Композитори зверталися до фольклору як цілісної системи, що увібрала багатотисячолітній досвід народу. З'явилися перші нотні збірки народних пісень: «Голоси українських пісень», виданих М.Максимовичем, «Українські мелодії» М.Маркевича, «Пісні польські й руські галицького народу» В.Залеського та ін.

Величезне значення для музичної культури мала хорова творчість. У творах М.Вербицького, А.Вахнянина, І.Лаврівського, С.Воробкевича розвивалася спадщина, що завершується версією Шевченкового «Заповіту» М.Вербицького в дусі класицизму. М.Лисенко створює свій варіант «Заповіту», який виконується сьогодні. М.Вербицький написав також музику до вірша-гімну П.Чубинського «Ще не вмерла Україна».

У піднесенні музичної культури України важливу роль відіграє театр. У 1809 р. в Одесі відкривається перший постійний оперний театр, які згодом з'являються в Києві та Харкові. З II пол. XIX ст. починають функціонувати музичні школи.

Помітно зростала суспільна роль співаків і виконавців. Про безперервність піснетворчості, високий рівень виконання народних майстрів свідчила творчість кобзарів – О.Вересая, П.Братиці, М.Кравченка. Талановиті співаки України С.Гулак-Артемівський, Й.Петров, О.Мишуга, С.Крушельницька, виступаючи на сценах оперних театрів, стверджували високі традиції вокального мистецтва.

З народним життям та національною тематикою пов'язаний і розвиток живопису на Україні XIX ст. Діяльність *Товариства пересувних художників* зумовили підйом та демократичну спрямованість малярського життя на Україні. Істотні зміни відбулися в галузі малярської освіти. Засновуються рисувальні школи в Одесі, Харкові, Києві, в яких працюють талановиті просвітителі *М.Раєвська-Іванова* (Харків), *М.Мурашко* (Київ). Пізніше ці школи були перетворені на міські художні училища, які працювали під керівництвом і за підтримки *Петербурзької академії мистецтва*.

Українська тема стає у цей час популярною в мистецтві як Росії, так і Європи в цілому. Яскраве втілення вона знайшла у творах українських та російських художників. Так, видатний художник, уродженець м. Чугуєва *І.Рєпін*, присвятив їй багато картин і портретів: «Українка», «Українська селянка», портрет Т.Шевченка, М.Мурашка, С.Драгомирової в українському костюмі, композиція «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Чорноморська вольниця» та ін.

Поетичну красу українського пейзажу відобразили у своїй творчості *І.Айвазовський, М.Ге, А.Куїнджі, І.Крамської, С.Васильківський*.

Зростав інтерес до української історії, зокрема до теми українського козацтва: *О.Мурашко* «Похорон кошового», *О.Сластіон* «Проводи на Січ», *М.Івасюк* «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва».

Під впливом французьких імпресіоністів і постімпресіоністів в українському мистецтві підвищується інтерес до передачі мінливого стану природи, до використання фактурної виразності живопису.

Подальший розвиток отримав і жанр *живописного портрета*. Образною яскравістю, глибиною психологічних характеристик відзначені портрети пера М.Мурашка, І.Крамського, М.Ге, І.Рєпіна, Т.Шевченка.

Посилення визвольного руху в духовному житті Західної України сприяло інтересу художників до життя і побуту народу. Цю тему розробляли в своїй творчості *П.Копистенський, К.Устинович, Т.Романчик, І.Труш*.

Розвиток української професійної *графіки* дещо уповільнився в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. Оновлення та поживлення цього процесу почалося з відкриття перших *літографських майстерень* у Львові і в Одесі, де створювалися призначені для тиражування в друкові пейзажі, портрети, жанрові сцени. У них друкувалися види українських міст – Одеси, Полтави, Харкова, Житомира, Києва та ін.

З початку XIX ст. розвивалося *мистецтво офорту*, одним з яскравіших представників якого був *Т.Шевченко*. Його серія офортів «Живописна

Україна», гравюрні копії з творів західноєвропейських і російських художників, власні композиції «Українські дівчата», «Старець на кладовищі», «Автопортрет із свічкою» переконливо свідчать про значні успіхи Т.Шевченка в мистецтві офорту та *акватинти*.

Активно стала розвиватися станкова скульптура. Серед майстрів виділяються *П.Забіла, Б.Едуардс, Ф.Балавенський*. Історичному минулому українського народу присвячені скульптурні композиції *Л.Позена* «Кобзар», «Переселенці», «Запорожець у розвідці».

Містобудування

Значні зміни відбулися в ХІХ ст. в плануванні й забудові великих міст. На центральних майданах і вулицях споруджувалися багатоповерхові будинки, у парках створювалися монументи.

Серед кращих досягнень містобудування цього періоду – майдан Богдана Хмельницького в Києві, Адама Міцкевича у Львові, Театральна в Станіславі (нині Івано-Франківськ), забудування вулиць Дерibasівської і Пушкінської в Одесі, Сумської і Пушкінської в Харкові.

Забудова міст сприяла розвитку міського транспорту. З'являється перший електричний трамвай. Розробляються нові типи споруд, характерні для капіталістичного суспільства – великі фабричні корпуси, залізничне депо, вокзали, електростанції, приміщення торговельних фірм, банків, бірж тощо.

У цей період для забудови міст характерним стало виявлення основних тенденцій класицистичного стилю. Мистецтво класицизму у своїх кращих зразках містило естетичні функції, сприяло переборенню стихійності й різнобою в забудові населених пунктів, у проектуванні нових міст. При всій схожості з російським стилем, в Україні формується власна архітектурна школа класицистичного напрямку. Відомі її представники: *А.Меленський, П.Дубровський* – київські архітектори, *П.Ярославський, Є.Васильєв, А.Тон* – харківські архітектори, *М.Амвросимов та А.А.Карташевський* – архітектори з Полтавської і Чернігівської губерній та ін.

В Україні були створені й зразки класицистичного садово-паркового мистецтва – Софіївський парковий комплекс в Умані, Олександрія в Білій Церкві, Михайлівський, Немировський парки на Поділлі, Нікітський ботанічний сад у Криму, Краснокутський дендропарк на Харківщині та ін.

З середини ХІХ ст. в Україні стверджуються національні форми в архітектурі, що в першу чергу позначилося на будові культових споруд

(Володимирський собор у Києві). Характерними спорудами національного стилю стали панські маєтки в с. Безбахівці на Чернігівщині, Лебедин на Полтавщині.

Наприкінці століття починається доба розвитку *еклектики* як провідного напрямку в декоративно-пластичному оформленні архітектури. Основні принципи еkleктики надавали змогу вільно використовувати архітектурні стилі та декоративні елементи, які склалися в будівельній практиці різних часів і народів. Головну роль відігравало раціональне планування, а вибір стилю внутрішнього та зовнішнього оформлення залежав від смаку замовника, від призначення будівлі. В архітектурі використовувалися композиційні прийоми Ренесансу, бароко, рококо, класицизму. Характерним прикладом еkleктичної архітектури є творчість академіка архітектури *В.Ніколаєва* (будинок колишнього Купецького зібрання, нині Київська державна філармонія) та творчість харківського академіка архітектури *О.Бекетова* (будинок колишнього комерційного училища, нині Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого).

Вагомим доповненням до розділу можна вважати уривок із літературного маніфесту Кирило-Мефодіївського братства «Закон Божий» (Книга буття українського народу) та відозву «Брати українці!». Обидва документи належать керівнику організації М. Костомарову, який у традиційній формі (формі Священного писма) розповідає про історію козацтва та висловлює думку про об'єднання слов'ян.

Роздуми про місце письменника в національній спадщині містяться у статті видатного творця літературного мистецтва XIX ст. І.Франка. В праці «Дещо про себе самого» великої поваги заслуговують розмірковування про те, що сам письменник зараховує себе до звичайних робітників письменницького ремесла, які «...змушені перейматися стражданнями і радостями других людей...». Відвертими в статті є ствердження про нелюбов до русинів, до історії Русі, її природи, руських ідеалів й цінностей. Подібному відношенню протиставляється ставлення до України: «...Варто працювати для свого народу і ніяка чесна праця не піде марно...».

Літературну тему продовжує публіцистична стаття В.Б.Антоновича про історичну правду творчості видатного письменника Т.Г.Шевченка. Як приклади, наводиться фактичний матеріал поем «Гайдамаки» і «Гамалія»,

«Іван Підкова», «Тарас Трясила», «Невільник», «Вибір гетьмана», «Чернець», «Розповідь покійника», «Швачка», «Здача Дорошенка».

Про зразок архітектурного мистецтва ми можемо довідатись із публікації А.Яковліва «Пам'ятник Магдебурзького права в Києві». Цю незвичайну споруду довгий час київське населення називало «малий Володимирів пам'ятник» або «пам'ятник охрещення Русі». Але за парадоксом долі споруда не пов'язана ані з великим князем Владимиром, ані з хрещенням русів. Він – свідок останніх років життя Києва як міста магдебурзького права.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

М.І.Костомаров

«Закон Божий»

(книга буття українського народу)

(уривок)

...76. І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибиралися на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не біло між козаками.

77. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: «татьби (крадіжка) же і блуд ніже іменуються у них».

78. І постановило козацтво: віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим-то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за ближніх і служили Богу, а не ідолу золотому. А Сагайдашний ходив Кафу руйнувати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

79. І багато лицарів таке робило, що не записано і в книгах мира сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, котрих вони визволяли з неволі.

80. І день ото дня росло, умножалось козацтво і незабаром були б на Вкраїні усі козаки вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана.

опріч Бога єдиного, і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях.

81. Бо не хотіла Україна ітти услід язиков, а держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителів.

82. А коли папи та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб українці-християне повірили, бутсім справді усе так і єсть, що папа каже, тоді на Україні заявилися братства, такі, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра і що там не було ідолів, тим там і ересі жодної не з'явилось.

83. Але панство побачило, що козацтво росте і всі люде скоро стануть козаками, єсть-то вільними, наказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки, а хотіли забить народ простий як скотину, так, щоб йому не було ні чутствія, ні розуму, і почали обдирати своїх крепаков, отдали їх жидам на таку муку, що подобную творили тільки над первими християнами, драли з їх, живих, шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудями годувати.

84. І хотіли пани зробити з народа дерево або камінь, і стали їх не пускати навіть в церков, хрестить дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ утеряв навіть постать чоловічу.

85. І козацтво стали мучить і неволить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

86. Але це так зробилося, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ, вибили і прогнали панів, і стала Україна землі козацька, вольна, бо всі були рівні і вільні, але ненадовго.

87. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи, не розділимо і несмісимо, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатися свого панства.

88. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський с слов'янським не розділимо і несмісимо, на образ іпостасі божої не розділимої і несмісимої, як колись поєднуються усі народи між собою.

89. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

90. І одбилась Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилити голову.

91. Бо любила вона і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський, а ті два с третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі не

розділимо і несмісимо по образу Тройци Божой нероздільной і несмісимою між собою усі народі слов'янські.

92. Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі. І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпр її розполовинив, лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік – польським панам на поталу.

93. І билась Україна літ п'ятнадцять, і єсть то найсвятіша і славніша война за свободу. яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії.

94. І вибилась з сил Україна і вигнали ляхи козацтво з правого боку Дніпрового і запанували пани над бідним остатком вольного народу.

95. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало в неключиму неволю московському цареві, а потім петербурзькому імператорові, бо останній цар московський і перший імператор петербурзький положив сотні тисяч в канавах і на костях збудував собі столицю.

96. А німка цариця Катерина, курва всевітня, убійниця мужа свого, востаннє доконала козацтво і волю, бо одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панамі, а других невольниками.

97. І пропала Україна. Але так здається.

Документи Кирило-Мефодіївського братства

Відозва «Брати українці!», написана М.Костомаровим, вилучена у М.Гулака під час обшуку в Олексіївському равеліні 2 квітня 1847 р.

Брати українці!

От сю розказу полагаючи перед ваші очі, даєм вам уважити, чи добре воно так буде.

1. Ми приймаємо, що усі слов'яни повинні з собою приєднатися.

2. Але так, щоб кожен народ зкомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісимо з другими, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такії народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгари.

3. Щоб був один сейм або рада Слов'янська, де б сходилися депутати всіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого Союзу слов'янського.

4. Щоб в кожній Речі Посполитій свій правитель, вибраний на года, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на года.

5. Щоб в кожній Речі Посполитій була рівність і свобода і станів не було овсі.

6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщеності народним вибором.

7. До того, щоб віра Христова була основою закону і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій.

Отсе вам, братіє українці обох сторін Дніпра, подаєм на увагу, прочитайте пильно і нехай кожен думає, як до сього дійти, і як би лучше воно було. Як багато голов, то багато розумів, кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам Господь Бог дарує смисл і уразуме́ніє.

Іван Франко
Дещо про себе самого

Є письменники, що їх життєпис є цікавіший, як їх твори, що їх твори є лише додатком до їх характеристики, частиною їх життєпису. Це генії, вибранці долі, великі оригінальні в добрім і злім, в щастю і стражданню. Це корифеї літератури, творці нових напрямків, їх можна назвати викладачами того часу. в якому жили, а їх життєпис в кожному разі, в більшій чи меншій мірі, буде глибоким вникненням в тайни духа їхньої епохи, бо в них немов знаходить свій зміст і утворюється цей дух, знаходить свій найсильніший вислів. Мені здається. що тільки такі письменники заслуговують на докладні і з цілим апаратом джерел опрацьовані біографії, бо їх життя, само через себе, є таким же архітвором, як їх твори, а навіть невміло розказане збагачує скарбницю людського духа.

За невеличким гуртом цих велетнів іде велика юрба письменників – робітників і ремісників, менше чи більше талановитих, працьовитих, впливових, шанованих і заслужених, що одначе не доростають до міри тих майстрів.

Печуть вони – як говорив Крашевський – щоденний хліб для умового споживання, розбивають на дрібну монету ці груди ідеального золота, що їх

видобули майстри з таємних глибин натхнення, заповнюють своєю працею створені через них рами. В цих людей звичайно бібліографія їх творів вистачає за життєпис, людина немов зникає після того, що зробила. Такі письменники не знаходять біографів: вони є ті робітники, що помагають будувати будинок цивілізації, але їх прізвищ не вписують на фронтоні цього будинку.

Як один з цих робітників, що докладають цеглу до цеглі до цієї будови, ніколи сильніше не відчував я того свого характеру, як в хвили, коли з обов'язку чемності маю представитися польській суспільності, якій до рук подаю збірник своїх новелістичних образків. Що маю про себе сказати? Що я вродився? Але цей не дуже визначний випадок трапився кожному з нас, шановні читачі. Що я дечого вчився? Що я любив і страждав? Але ж і фарисеї роблять те саме, говорячи словами «святого письма».

А поза тим нічого нема в моїм житті гідного уваги, крім цієї сверблячки до писання, крім нахилу до обсервування людського життя в його найрізномірніших проявах, крім цієї не заспокоєної ніколи і нічим горячки, що змушує мене перейматися стражданнями і радостями, думками і мріями других людей. Але й ті всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене; це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

...Передовсім признаюсь до гріха, що мені його багато патріотів вважає за смертельний: не люблю русинів. Побіч цієї гарячої любові, що бризка є для «братнього племені» зі шпальт польських реакційних газет, моє признання може видатися дивним. Але що ж робити, коли воно є правдиве? Не є я в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І через те повторюю не люблю русинів. Там мало серед них знайшов я правдивих характерів, а так багато дрібничковості, тісної глупоти, дволичності і зарозумілості, що, дійсно, не знаю, за що міг би я їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони мені часом з найкращою думкою вбивали під шкіру. Розуміється, знаю між русинами декілька особистостей чистих і гідних всякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян). але ці винятки, на жаль, лише стверджують загальний висновок.

Признаюсь до ще більшого гріха: навіть Русі нашої не люблю, так і в такій мірі, як це роблять, або вдають що роблять, патентовані патріоти. Що я в ній маю любити? Щоб її любити як географічне положення, для цього я є занадто великим ворогом порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоб твердити, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для того досить добре її я знаю, дуже гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства і волі, щоб я не міг почувати, як мало в історії Русі прикладів правдивої посвятості, правдивої любові. Чи може маю любити Русь

як расу, - цю рясу отяжілу, незграбну, сентиментальну. що позбавлена гарту і сили волі, так мало здібну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномроднішого гатунку? Чи може маю любити світлу будучність цієї Русі, якої не знаю, для якої світлості не бачу ніяких підстав?

Коли мимо цього почуваю себе русином, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної натури. Примушує мене до цього передовсім почуття собачого обов'язку. Як син українського народу, що викормився чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю себе до обов'язку панщиною цілого життя відробити ці шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатися на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють людські ідеали. Мій український патріотизм, то не сентимент, не національна гордість, то важче ярмо, як доля положила на мої плечі... Другої батьківщини шукати не можу, бо тоді б я став підлим відносно власного сумління. І коли що полегшує мені двигати це ярмо, так це те, що бачу український народ, як він, хоть гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоть і нині бідний, слабкий і безпорадний, але все таки помалу підноситься, чує в щораз ширших масах зажду світла, правди і справедливості і шукає шляхів до них. Отже варто працювати для цього народу і ніяка чесна праця не піде марне...

В.Б.Антонович

Мої спогади

Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события

В деятельности Т.Г.Шевченка несомненно болем всего интересна для Исторического общества Нестора-летописца та часть его произведений, которая представляет воспроизведение исторических событий.

С этими произведениями случилось то же, что бывает с историческими произведениями всех талантливых писателей и поэтов, избравших темою своих сочинений исторические сюжеты. Публика образованная, но не занимавшаяся специально исторической наукой, увлекаясь художественным воспроизведением минувшей жизни, чувствуя верность обрисовки исторической эпохи, воспроизведенной художником, принимала его произведения как исторический материал и, под влиянием общей исторической

картины быта, считала и подробности быта, и подробности образов исторически верными, не заботилась о критической проверке отдельных более или менее крупных фактов. Такое отношение публики тем естественнее, что поэт нередко воспроизводил эпизоды не только в его время, но и поныне почти не разработанные наукой. Я не сомневаюсь, что большинство интеллигентной публики, читавшей произведения Шевченка, уверено в том, что например, Гонга казнил собственных детей, что Палий кончил жизнь в Межигорском монастыре, что Подкова и Гамалия ходили походами на Царьград и Скутари и т.п. И не только читающая публика, не занимавшаяся специально исторической наукой, готова была видеть в поэтических творениях Шевченка точное фактическое воспроизведение событий: по временам, даже исторические писатели разделяли взгляды публики (например, Мордовцев в истории гайдамачины).

Конечно, с точки зрения старого критического анализа фактов, такая оценка трудов Шевченка является по большей части ошибочной. Виновен был в этом случае, конечно, не поэт, художественно воспроизводивший народную жизнь, но ошибка весьма, впрочем, естественная, зависела от самих читателей. Нельзя отождествлять поэта с историком; поэт – художник, и не его дело путем критики и продолжительного кропотливого труда восстанавливать отдельные факты минувшей жизни и потом обобщать эти факты историко-философской синтезой. Поддавшись такого рода работе, поэт-художник утратил бы значительную долю своего таланта и создал бы, вероятно, лишь весьма посредственное историко-критическое произведение. Известно, например, что Гоголь пытался стать историком, но не удачно. Поэтому данные художнику от природы дарования указывают его деятельности иной путь, не менее плодотворный в восстановлении бытовой истории народа соединением черт в высокой степени существенных, но не доступных историку и критику и истекающих лишь из чуткой наблюдательности и могучего творчества самого поэта. Поэт воспроизводит живой и цельный образ эпохи, оживляет и выводит перед взором читателя отдельные лица целые поколения; в творчестве его воскресают эпохи и народы с их телом и душой, с их чувствами и помышлениями. Словом, для художника безразлична фактическая точность подробностей, лишь бы они были возможны на фоне изображаемой эпохи.

Применяя все сказанное к литературной деятельности Шевченка, к историческим произведениям его, необходимо выделить в них великое художественное воспроизведение изображаемых эпох, характер которых всегда верно угадан поэтом. Исторические исследования лишь подтверждают его картины; многое также они подтверждают без сомнения, в будущем. Ввиду этого не имеют значения многочисленные фактические ошибки и неточности в

подробностях. Чтобы убедиться в этом, рассмотрим произведения Шевченка исторического содержания. Их много: две поэмы «Гайдамаки» и «Гамалия» и несколько мелких рапсодий и эпизодов: *Иван Подкова*, *Тарас Трясила*, *Невольник*, *Выбор гетмана*, *Чернецъ*, *Рассказ покойника*, *Швачка*, *Сдача Дорошенка*.

В каждой почти поэме встречаем мелкие фактические ошибки. Это объясняется тем, что у поэта было немного исторического материала. По большей части приходилось пользоваться апокрифической «Историєю Русов», приписывавшейся Конисскому, или сочинениями Маркевича, Батыш-Каменского да несколькими фрагментами неполных летописей вроде летописи Рубана. Вот весь исторический материал, бывший под руками у Шевченка, и не удивительны потому замечаемые у него фактические ошибки. Я укажу на несколько таких ошибок. Подкова и Гамалия, если существовали, то не предпринимали походов на Царьград и Скутари. Есть неверности в описании выбора гетманов Лободы и Наливайка: поэт рисует картину передачи гетманского достоинства старым гетманом более молодому и приписывает это Лободе и Наливайку. В действительности истории нечто подобное встречаем 30-40 лет спустя в истории Павлюка и Томиленка. Поэма «Чернецъ» целиком построена на фабуле, что Палий умер в Межигорья, чего не было; но в ней находим исторически верный факт прощания запорожца. Точно также немало ошибок в частностях поэмы «Гайдамаки». Смерть титаря, например, событие, имевшее место в действительности, но совершалось оно в ином виде. Описываемые в «Гайдамаках» события занимают почти год времени; на деле же они продолжались не более двух месяцев.

Указывая на эти мелкие факты, я имел в виду предупредить, что от поэта излишне требовать точности их и что произведения его должно оценивать с иной точки зрения, – художник нередко предугадывает то, что будет установлено исторической критикой много лет спустя.

...Скажу теперь несколько слов о самой значительной по объему поэме – о «Гайдамаках». В ней поэт имел дело с недалекой эпохой. Он сам упоминает, что о многом слышал от 90-летнего деда. Теперь мы можем рассматривать поэму, как чисто историческое произведение. В ней верно поняты и обрисованы все истинно-трагические обстоятельства нашего края во второй половине XVIII века. Народом, выработавшим известные идеалы и воззрения, владела небольшая группа дворян, чуждая ему и по идеалам, и по экономическим потребностям. Посредствовавшей группой являлись евреи. Таким образом, в крае было три чуждых одна другой группы. По общему историческому закону, несмотря на разнородность интересов, такие отдельные группы могут выработать взаимное уважение, известный *modus Vivendi*, но это

возможно лишь тогда, когда господствующая группа обладает умом, сознает, что с одной эксплуатацией далеко не уйти, и готова сделать некоторые уступки. Польская шляхта не обладала таким тактом; менее к этому были способны евреи. В результате получилась печальная постановка отношений, разразившаяся трагедией во второй половине XVIII века. Поэт прекрасно понял это положение трех групп населения в то время и обрисовал отношения крестьян к дворянству и евреям, вывел тип еврея в отношении к казаку и шляхте. Дворянство представлено в поэме всемогущим сословием, не умеющим благоразумно пользоваться властью, своевольным, не уважающим личности. Мы видим толпу конфедератов, лоящих еврея, издевающихся над ним, вламывающихся в дом почтенного человека – титаря, с корыстной целью, замучивающих его. Вторую группу составляют евреи. Они кланяются шляхте, но презирают ее с полной уверенностью, что они умнее. Имеем в поэме и крестьянские типы, – типы людей, лишенных просвещения, но чувствующих свою правоту, долгое угнетение которых довело до ожесточения, прорывающейся нечеловеческой ненавистью. Крестьянский тип лучше всего оттенен автором, как родной, и на стороне которого была попорана правда. Наряду с типами Железняк и Гонты, обнаруживающего крайнее самопожертвование в сцене убивания сыновей ради общего блага, ложно, впрочем, понятого, – встречаем более глубокие образы, например, образ, благочинного, освящающего народную правду сознательным словом. Тип благочинного списан с Мелхиседека Яворского. Автора упрекали в том, что он, по-видимому, с сочувствием относится к изображаемым им жестокостям. Это несправедливо. Дважды встречаем перерыв в поэме и среди рассказа читаем трогательные лирические строфы о том, как можно было бы ужиться в этом благодатном крае, если бы отношения не были проникнуты такой исключительностью. Дважды высказывается поэт, и нельзя с ним не согласиться.

Андрій Яковлів
Пам'ятник Магдебурзького права в Києві

У столиці України Києві, саме на тому місці, де наверху гористого берега Дніпра стоїть на високому п'єдесталі монументальна фігура великого князя Київського Володимира, який року 988 офіційно прийняв з киянами й цілою землею Руською християнську віру східного обряду, у підніжжі цієї гори, між

столітніми яворами, стоїть менший пам'ятник у формі білої колони, увінчаний позолоченим хрестом.

Історія цього пам'ятника, що довгий час серед київського населення мав назву «малого Володимирового пам'ятника», або й «пам'ятника охрещення Русі», не зв'язаний ані з великим князем Володимиром, ні тим більше з охрещенням русів, давніх предків українського народу. Цей пам'ятник тісно пов'язаний з останніми роками життя Києва як міста магдебурзького права.

Київ – одно із найстаріших українських міських поселень на правому гористому березі Дніпра (про його існування, як великого міста, маються відомості з VI-VII ст.), дістав привілеї на магдебурзьке право, як гадають деякі українські історики, від великого князя Литовського Олександра з року 1494 сказано: «пожалували ми міщан київських по давньому, як було при Витовті». Отже, від початку XV ст. аж до 30-их років XIX ст. (магдебурзьке право було відібрано від Києва року 1835), тобто більш, як 400 років, Київ жив і правував магдебурзьким правом. За цей час він дістав від великих князів Литовських, пізніше, коли Київську землю було прилучено до Польщі, від королів польських, а з р. 1654, коли Українська козацька держава перейшла під протекторат московського царя, від московських і російських царів багато основних і додаткових привілеїв та грамот, що підтверджували місту магдебурзьке право і зв'язані з ним права та привілеї для московського населення автономну міську управу-магістрат з війтом на чолі, суди – війтовський, лавничий і магістратський, цеховий устрій, монополію торгу в місті й звільнення від мита за його межами, значні земельні маєтки, ліси, острови, озера і т. п.

Перший тяжкий удар автономній управі Києва на магдебурзькому праві завдала цариця Катерина II, що замісто магдебурзького устрою завела російську міську «думу» на підставі закону 1785 р. Цим була перервана майже 400-літня традиція магдебурзького управління, і, хоч Павло I грамотою з р. 1797 знов повернув Києві магдебурзьке право, однак ця, хоч і недовга перерва тяжко відбилася на житті Києва (підірвавши довір я міщан до царського слова та до недоторканості автономного устрою). Надії киян на краще будуче зміцніли лише на початку XIX ст., коли новий цар Олександр I грамотою з місяця лютого 1802 року знов підтвердив Києві магдебурзьке право зо всіма зв'язаними з ним правами й привілеями.

Яка то велика й радісна була подія для киян, коли вони одержали бажану їм грамоту, видно з тих урочистостей, що влаштувало місто з приводу офіційного вручення й оголошення царської грамоти з власноручним підписом Олександра I. В неділю, 15 лютого 1802 року, царську грамоту з Київського магістрату з урочистою церемонією перенесено до міського собору. Від

будинку міської ратуші аж до собору по обох боках шпалерами стали міщани, члени товариства «Золотої Корогви» в парадному вбранні з голими шаблями, по три в ряд. Царську грамоту на оздобленій золотими шнурами й китицями подушці несли київський вїт Георгій (Юрій) Рибальський з двома асистентами. За ними йшли городничих з поліційними урядниками, магістратські урядними й почесні міщани. В соборі службу Божу відправив Київський митрополит Гариїл в присутності військового й цивільного губернаторів, генералів та інших почесних гостей. Після служби Божої міський писар пан Оробієвич, голосно зачитав царську грамоту. В цей час дзвонили в церквах дзвони й салютували гармати. З собору з такою ж церемонією грамоту було віднесено до магістрату і там покладено в спеціальну скриню, де зберігалися інші королівські й царські грамоти. Увечері було влаштовано великий банкет, запалено ілюмінацію й гриміли гармати. Урочисте святкування тривало три дні.

Але цим кияни не обмежились: зібрали поміж себе 10000 рублів (для того часу велику суму) на збудування міського шпиталю для хворих, калік і вбогих, а крім цього, вирішили збудувати під Владимировою горою, де протікав так званий «Хрещатицький струмень», пам'ятник, що нагадував би завше про дарування Києву магдебурзького права. Того ж року такий пам'ятник було збудовано на призначеному місці, причому під високою колоною пам'ятника було вміщено невеликий басейн, куди проведено воду з Хрещатицького струменя.

На пам'ятнику було вміщено мармурову дошку з таким надписом в офіційній російській мові: «Усердием киевского гражданства за утверждение прав древней сей столицы Всероссийским императором Александром I 1802 года сентября 15 дня».

На початку ХХ століття міська управа збудувала гарні кам'яні сходи з балюстрадою з Олександрівської площі, що на кінці головної київської вулиці – Хрещатика, вниз до самого пам'ятника. За більшовицької влади пам'ятник прийшов до запущення.

Така історія київського пам'ятника. Як історія його, так і документальний напис на таблиці стверджують, що цей пам'ятник дійсно є пам'ятником магдебурзького права, яка назва за ним тепер остаточно закріпилась (історичні дані про пам'ятник взято у проф. В.Щербини. Документи до історії Києва 1494-1835// Український Археографічний Збірник Укр. Академії Наук. Том 1.Київ.1929).

Л.Кауфман
Семен Гулак-Артемівський

(уривок із збірки «Творчі портрети українських композиторів»)

Україну з давніх часів називають квітучою, але вона не лише квітуча, а й співуча. Послухайте спів хлопців і дівчат літнього вечора на околиці села, і ви, мимоволі згадаєте слова великого знавця української пісні Миколи Васильовича Гоголя: «Ніщо не може бути сильнішим від народної музики... Пісні для України – все: і поезія, і історія, і батьківська могила... Всі вони милозвучні, запашні, різноманітні надзвичайно».

Невипадково Україна з давніх давен була постачальницею співацьких голосів, що ними поповнювались і придворна капела, і імператорські оперні трупи Петербурга та Москви. Багато видатних оперних співаків, що завжди прикрашали і нині прикрашають оперну сцену, - вихідці з України: Йосип Петров та Іван Алчевський, Марія Дейша-Сіоніцька та Ксенія Держинська, Олександр Мишуга та Модест Менцинський, Оксана Петрусенко та Ірина Масленникова і безліч інших. Серед найкращих з них – видатний оперний співак і талановитий композитор Семен Степанович Гулак-Артемівський, який був типовим представником вітчизняної вокальної школи.

За три кілометри від містечка Городище нинішньої Черкаської області розкинувся невеличкий хутір Гулаківщина. Тут в родині священника місцевої Покровської церкви Степана Петровича Гулака-Артемівського 4 (16) лютого 1813 року народився син Семен, який згодом став видатним оперним співаком, талановитим композитором, автором першої популярної української опери «Запорожець за Дунаєм».

Важко сказати, коли саме оселилися Гулаки-Артемівські в Городищі. Рід цей старого козацького походження.

Один з представників цього роду – Патрикій Гулак-Артемівський вже у XVIII столітті володів хутором Гулаківщина, що його згодом успадкував його син Петро Патрикійович, священник городищенської Покровської церкви.

З трьох синів Петра Патрикійовича двоє – Василь та Степан – за сімейною традицією прийняли духовний сан, а молодший – Петро Петрович став відомим українським байкарем і професором Харківського університету.

Потяг до мистецтва був характерним для багатьох представників роду Гулаків-Артемівських. Відомо, що двоюрідний брат С.С.Гулака-Артемівського Єгор Васильович був здібним скрипалем. Активний учасник гуртка петрашевців, він часто в 1847 році виступав на вечорах, що їх влаштовував цей гурток. Талановитим скрипалем-віртуозом, учнем славетного

В'єтана, а також композитором був син байкаря П.П.Гулака-Артемівського Клеоник Петрович, голова з'їзду мирових суддів у Кишиневі; він переказав велику суму грошей на розвиток музично-громадської діяльності в Бессарабії. Онук байкаря П.П.Гулака-Артемівського Яків Петрович Гулак-Артемівський був аматором театру й музики, непогано володів фортепіано, захоплювався хором і співом і, зокрема, працював з М.В.Лисенко у київському студентському хорі. Двоюрідний племінник С.С.Гулака-Артемівського київський лікар Олексій Львович Гулак-Артемівський був активним збирачем українських народних пісень, які він випускав окремими збірками.

...У наші дні опера «Запорожець за Дунаєм» є одним з найулюбленіших народом творів. Вона здобула всесвітню славу. Вистави її не сходять зі сцени в усіх республіках колишнього Радянського Союзу, вона йде й за рубежем – у Болгарії, Польщі, Чехословаччині, Румунії, Кореї, а також у Франції, Канаді, США та інших країнах. Відроджена на українській сцені 11 червня 1881 року в постановці видатного українського діяча М.Кропивницького, вона почала свою тріумфальну ходу. В 1915 році постановку опери було поновлено на сцені московського Великого театру за участю таких визначних митців, як П.Цесевич (Карась), К.Держинська (Одарка), Н.Калиновська (Оксана), І.Алчевський (Андрій).

В наш час опера «Запорожець за Дунаєм» міцно зайняла належне місце в репертуарі музичних театрів. Було зроблено кілька спроб переробити її для великої оперної сцени. Нагадаємо тут редакції В.Йориша та С.Людкевича. Але в основі всіх цих намагань лежало помилкове прагнення перетворити цю типову комічну оперу на так звану велику оперу з заміною прозаїчних діалогів вставними вокальними номерами, написаними до того ж без врахування музичної мови Гулака-Артемівського, стилю, епохи, характеру твору.

Тепер від цих штучних нашарувань театри рішуче відмовились. Зараз постановка здійснюється за первісною авторизованою партитурою, за якою опера ставилась ще за життя її автора в Маріїнському театрі.

Закінчуючи цей невеличкий нарис про життя і творчість С.С.Гулака-Артемівського, не можна не згадати слова його сучасника, видатного музичного критика О.Серова, який говорив: «Над справді прекрасним час безсилий». Опера «Запорожець за Дунаєм» витримала іспит часом і нині входить у золотий фонд української музичної класики.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ ДО РОЗДІЛУ

акватинта – метод гравірування.

аматор – любитель мистецтва.

бурлескно-травестійний жанр – (від іт. – «жартівливий»), різновид героїко-комічної поезії класицизму: зображення «високих» предметів «низьким» стилем на відміну від травестії – зображення «низьких» предметів «високим стилем».

балада – (від фр. – «танцювати»), у літературі Середньовіччя ліричний жанр, якому притаманний похмурий, таємничий колорит. Романтична балада – сюжетний лірико-епічний вірш, побудований на фантастичному, фольклорному, легендарно-історичному, героїчному, побутовому матеріалі.

гімназія – державний навчально-виховний заклад у стародавніх Афінах та на елліністичному Сході. На Україні гімназія ототожнювалася з губернськими школами, в яких навчалися діти дворян.

дивертисмент – (від фр. – «розвага»), 1) вставні вокально-хореографічні номери в драматичних, оперних та балетних виставах; 2) в XIX ст. жанр салонної музики близький до попури.

думи – жанр (вид) суто речитативного народного епосу, який виконували співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній та Лівобережній Україні під акомпанемент кобзи, бандури або ліри.

еклектика – в мистецтві формальне, механічне поєднання різних стилів.

елегія – (від лат. – «жалібний спів флейти»), жанр лірики, опис сумного, задумливого або мрійного настрою.

імпресіонізм – (від фр. – «враження»), напрям у мистецтві й літературі останньої третини XIX – поч. XX ст. Метод імпресіонізму проголошував витончене відтворення суб'єктивних вражень і спостережень, мінливих відчуттів і переживань художника.

інтелігенція – (від лат. – «розумний, розуміючий»), соціальна група людей, яка професійно займається розумовою працею і має для цього спеціальну освіту.

історіографія – наука, яка вивчає розвиток історичних знань; іноді – сама історична наука.

кантата – (від іт. – «співати»), музичний твір урочистого або лірико-епічного характеру, який складається з декілька завершених номерів у виконанні співців-солістів, а також хору, у супроводі оркестру.

класицизм – (від лат. – «взірцевий»), напрям у європейській культурі XVII – поч. XVIII ст., пов'язаний з Просвітництвом та його ідеями раціоналізму, гармонії, порядку, розумної закономірності

кобзарі – українські народні співці і музиканти, творці і виконавці пісень і дум, які супроводжують спів грою на кобзі (бандурі).

лібрето – (від іт. – «книжечка»), 1) словесний текст музично-драматичного твору (опери, оперети); сценарій балетної вистави; 2) стисле викладення змісту опери, балету, оперети .

неореалізм – (від. грец. – «молодий, новий» та «суттєвий»), напрям в італійському кіно і літературі 40-50-х рр. XX ст. Визначальні риси – наявність документальної основи твору, увага до життя пересічної людини.

офорт – (від фр. – «міцна вода, азотна кислота»), вид гравірування на металі, обробленому спеціальним способом кислотою, на основі чого робляться численні відбитки на папері.

повість – прозаїчний жанр, заснований на хронікальному сюжеті та композиції, сконцентрований навколо головного героя, доля якого розкривається в межах небагатьох подій – епізодів.

позитивізм – (від фр. – «умовний, позитивний»), 1) філософська течія XIX ст., що була заснована О.Контом; 2) методологічна позиція у суспільних науках, що впливає з розуміння суспільства та його закономірностей за аналогією з природою.

постімпресіонізм – (від фр. – «після та імпресіонізм»), загальна назва течій у французькому живопису кінця XIX – початку XX ст., що виникли як реакція на імпресіонізм з його інтересом до випадкового та швидкоплинного.

реалізм – (від лат. – «суттєвий, предметний, дійсний»), художній метод, що полягає в об'єктивному, правдивому зображенні дійсності в мистецтві різними засобами залежно від специфіки видів художньої творчості.

романтизм – художній метод, що склався наприкінці XVIII – поч. XIX ст. у європейській та американській культурі. Характерна ознака – зображення героїв із сильним характером у незвичайних обставинах.

рококо – (від фр. – «орнаментальний мотив рокайль»), стиль, що розвинувся в європейському образотворчому мистецтві першої пол. XVIII ст. Виник у Франції. Характерні ознаки – химерність і фантастичність орнаментальних мотивів, вигадливість форм. Від стилю бароко відрізняється переважно дрібнішими та складнішими формами, вигнутими і переплетеними лініями.

сентименталізм – (від фр. – «почуття»), стиль у європейській та американській літературі й мистецтві другої пол. XVIII – поч. XIX ст. Характерна ознака – надмірна чуттєвість.

слов'янознавство – сукупність наукових дисциплін про мову, літературу, фольклор, історію, матеріальну та духовну культуру слов'янських народів.

труппа – колектив артистів театру або цирку.

університет – (від лат – «сукупність»), вищий науково-навчальний заклад, який об'єднує у своєму складі декілька факультетів, представлених сукупністю різних дисциплін, які складають основу наукового знання.

Питання до самоконтролю

1. Перелічіть три основні стадії (за М.Грохом), які проходило національне Відродження у слов'ян.
2. Якими обставинами були зумовлені особливості українського національного Відродження?
3. Назвіть зразки української етнографії та історіографії XIX ст.
4. Хто створив так звану «документальну» школу українських істориків?
5. В чому полягає принцип систематизації навчальних закладів на початку XIX ст.?
6. Заснування яких навчальних осередків стало історичним успіхом у розвитку освіти на поч. XIX ст.?
7. Назвіть видатних науковців XIX ст.
8. Виконання якого головного завдання передбачала діяльність Кирило-Мефодіївського братства?
9. Які художні течії західноєвропейського мистецтва сприяли розвитку професійної творчості України в XIX ст.?
10. З якого видатного твору І.Котляревського розпочинається перехід до народної розмовної української мови?
11. Хто вважається зачинателем критичного реалізму в українській літературі?
12. Які твори української поезії Вам відомі?
13. Назвіть талановитих митців театрального мистецтва.
14. Що означають поняття «аматорський театр» та термін «трупа»?
15. Яка опера є першою національною українською оперою?
16. Хто вважається основоположником української музичної класики?
17. Перелічіть нотні збірки народних пісень.
18. Імена яких кобзарів Вам відомі?
19. Хто з видатних просвітителів працював в Харкові?
20. В яких живописних полотнах втілена українська тема?
21. Поясніть сутність термінів «графіка та «офорт».

22. Які вулиці Харкова відносяться до кращих досягнень містобудування XIX ст.?
23. Назвіть відомих представників архітектурної школи класицистичного напрямку.
24. Що стає зразком національного стилю з середини XIX ст.?
25. Чим характеризується доба еkleктики як провідного напрямку в декоративно-пластичному оформленні архітектури?

VII РОЗДІЛ

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА У XX НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

XX ст. дуже насичене різноманітними історичними подіями, що характеризуються різкою зміною політичних режимів, соціально-економічної ситуації. Звідси різні умови, в яких розвивалася українська культура. Цей новітній період розвитку української культури можна розподілити на декілька етапів:

- коротка *доба відновлення української державності* (1917-1920 рр.), коли було створено принципово нові умови для розвитку української національної культури, але поступ культури відбувався в період гострого військово-політичного протистояння, громадської війни та іноземної інтервенції;
- *радянський етап* (1921-1991 рр.), який включає в себе і добу злету 20-х років покоління «розстріляного відродження», і добу «відлиги» з рухом так званих «шестидесятників», і період подальшої русифікації та утисків української культури;
- *етап розбудови незалежної України і відродження національної культури*, який триває й досі і знаменує початок її нового поступу.

Отже, розвиток української культури XX ст. характеризується як період її національно-державного відродження, започаткований демократичними перетвореннями з 1917 р. Духовне життя українців стало помітно пожвавлюватися під впливом революційно-визвольного руху, зростання національної самосвідомості передусім у середовищі інтелігенції.

Особливої активності духовне життя в Україні досягло за часів Української Народної Республіки. Цей короткий трагічний період виявився потужним каталізатором суспільно-громадського і духовного потенціалу республіки, який достатньо ефективно був реалізований у 20-ті роки. Загальні проблеми державного і культурного будівництва вимагали кваліфікованих працівників, серед яких слід зазначити В.Винниченка, М.Грушевського, І.Стешенка, О.Олеся, О.Мурашка, Г.Нарбута, А.Кримського, С.Єфремова, І.Огієнка, К.Стеценка, Я.Степового, М.Леонтовича та багато інших. Ініціативна частина громадянства була залучена до пошуку нових форм інфраструктури, апробували новації в українських освітніх закладах.

Потреби відновлення моральних засад життя народу, освоєння усіх сфер культури в нових історичних умовах спонукали творчу інтелігенцію приділити пильну увагу відродженню української церкви. Інтенсивно працювала Українська церковна рада і спеціальна комісія, створюючи, зокрема, переклади

«Служб божих». Перший Всеукраїнський православний собор висвятив перших українських єпископів та обрав митрополита.

20-ті роки визначаються як роки сподівань і відкриттів в українській культурі. В Україні почала здійснюватися *політика українізації*, яка торкнулася різних галузей культури. Поширення україномовної освіти створило українській культурі таке широке підґрунтя, яке давало змогу розраховувати на підтримку з боку держави.

Головним чинником українських культурних процесів відродження були наслідки революції. Відчутною втратою для розвитку культури стала еміграція значної частини старої інтелігенції, проте поява великої плеяди нових талантів компенсувала її. Перед українською інтелігенцією поставали складні питання про напрямки розвитку культури, про її естетичні, моральні орієнтири. Все це сприяло виникненню відчуття власної культурницької місії у молоді, зростанню зацікавленості мистецтвом аудиторії й атмосфери захопленого створення нового культурного всесвіту.

Друга світова війна наклала на Україну та її населення страшний відбиток. Це був найтрагічніший у багатомісячній історії української культури період. Але ця війна мала не лише нищівні наслідки – Україна, як складова Радянського Союзу, стала однією з переможниць у війні. Розширювалися її кордони, зростала політична й економічна вага в СРСР.

Повоєнної відбудови зазнали всі сфери життя в Україні: йшов процес реставрації та будівництва загальноосвітніх шкіл, вищих навчальних закладів, гуртожитків для студентів, поновлювалася робота багатьох університетів, Академії наук.

З другої половини 50-х років почала формуватися *нова соціокультурна реальність*, яка була досить складною й суперечливою. Властивими її рисами виступали: повільний демонтаж тоталітарної системи, реабілітація жертв терору, реформи багатьох сфер суспільного життя тощо. В культурному житті СРСР це стало початком *відлиги*.

В Україні цей період відзначався своїми особливостями. Національна мова не була державною, і сфери її використання обмежувалися. Фактична втрата національної мови послабила зв'язки із національними культурними традиціями, зробило зайвим спілкування із давніми звичаями та обрядами.

В Україні активно пропагується радянський спосіб життя й побуту, що не сприяло збереженню унікальних рис національної культури та її розвитку.

З другої половини 60-х і до 80-х років почали зростати кризові явища майже у всіх сферах суспільного життя, активізувався національно-визвольний рух серед інтелігенції, спрямований на досягнення справжньої незалежності України.

Процеси перебудови в Україні надали сучасному духовному життю нових рис, нової якості. Розпочалась переоцінка суспільних ідеалів, історичних явищ. Діячі культури почали відмовлятися від існуючих ідеологічних норм, формували нові соціально-духовні потреби, нові естетичні смаки. Значно посилюється роль і статус релігії, активно зростає її вплив на мораль, поширюється релігізація багатьох верств населення.

Разом зі стратегією оновлення починається нове відродження духовного життя, що проявилось, насамперед, у пошуках «істин», відродження історичних пам'яток народу. З цією метою широко розгорнувся процес звернення до минулого як прагнення віднайти невідоме і побудувати певну «систему» народної культури.

У новій незалежній Україні активізується процес повернення до загальнолюдських цінностей у духовному житті та їх осмислення, однак величезна маса населення, яка опинилася в скрутному економічному становищі, залишається байдужою до національно-культурних проблем.

Українська література ХХ століття

Найактивнішу роль у розповсюдженні художніх процесів відіграла література.

Широке розгортання визвольного руху позначилося на творчій праці письменників та поетів. Видатними представниками українських митців новаторів на початку ХХ ст. стали *О.Кобилянська, В.Стефаник, О.Олесь, М.Яцків*. Особливе місце в літературній галузі належить *В.Винниченку*, який в своїх творах концентрує увагу на темі рабства і влади.

Особливістю літературного процесу 20-х років ХХ ст. стало розмаїття літературних напрямків та ідеологічна боротьба між ними. Спочатку домінував «Пролеткульт» - літературно-художня та просвітницька організація, для якої характерним було негативне ставлення до культури минулого. Згодом «пролетарські» письменники об'єдналися у спілку «Гарт», куди входили *В.Еллан-Блакитний, М.Хвильовий, В.Сосюра, А.Головко, П.Панч*.

Крім них існували також групи закоханих у світову й національну культурну спадщину неокласиків (*М.Зеров, М.Рильський, Ю.Клен*), неосимволістів (*П.Тичина, Д.Загул, Д.Фальківський*) панфутуристів (*М.Семенко, Г.Шкрупій, М.Бажан, Ю.Янковський*) тощо. Молодого Тичину називають головним представником українського поетичного «необароко».

У 1925 р. після розпаду «Гарту» виникла так звана «Вільна академія пролетарської літератури». До неї увійшли письменники: П.Тичина, М.Бажан, В.Сосюра, Ю.Смолич, Ю.Янковський. Всі вони, колишні члени «Гарту», були стурбовані тим, що просвітянський характер попередніх літературних організацій поглиблює український провінціалізм, який не ставить перед українським письменством вимогу літературної та художньої довершеності. «Академісти» закликали до орієнтації на джерела світової культури, до культурницької повноцінності, а не до провінційного «позадництва» за термінологією М.Хвильового.

У 1927 році було створено прорадянську організацію «ВУСПП» (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) для боротьби з поширенням «націоналістичної ідеї» і в той же час посилено «контроль» за художньою діяльністю з боку комуністичної партії.

Саме у розпал цих подій з'являються літературні твори високо рівня. Письменники та поети шукали своє місце у суспільному житті, збагачували українську літературу новими змістом, формами та різножанровими творами.

Патріотична хвиля, спричинена боротьбою проти фашизму в 1941-1945 рр., була закріплена в українській літературі. Найголовнішою темою у воєнні часи стала тема Батьківщини. Справжньою зброєю було друковане й усне письменницьке слово – і публіцистичне, і поетичне, і художня проза, і дошкульний сміх, і гумор. Поряд з публіцистикою, нарисами, агітаційною поезією, фронтовою сатирою з'являються великі поетичні та прозові твори – цикли, поеми, романи.

В повоєнні роки на літературній ниві плідно працюють *Н.Рибак, О.Гончар, А.Малишко, Ю.Смолич* та інші.

«Відлига», десталінізація суспільства після XX з'їзду КПРС створили сприятливі умови для літературно-художньої творчості. Нові грані давно визнаного таланту показали метри поетичного слова – В.Сосюра, П.Тичина, М.Бажан, М.Рильський, М.Стельмах, П.Загребельний. Формувалася генерація молодих українських письменників, поетів, публіцистів, критиків, які увійшли в історію як «шістдесятники», серед них – *І.Драч, В.Симоненко, І.Дзюба, Л.Костенко, А.Горська* та багато інших. Вони прагнули відновити втрачену національну традицію, боролися проти тоталітарної системи.

Літературне життя «періоду застою» (70-ті рр.) розвивалося досить інтенсивно і суперечливо у несприятливих умовах: активно працювала політика заборон і обмежень. Проте і в цих рамках кращі літературні твори піднімали екологічні проблеми, ставили питання про майбутнє людства, яке знаходиться під загрозою ядерної війни. Філософське осмислювання ролі сучасника в цьому

світі спостерігаємо в «Тронці», «Твоїй зорі» О. Гончара, романах П. Загребельного, «Рубіж» Ю. Мушкетика, «Жорна» Р. Федоріва та інших.

В умовах незалежності ще більш зросла роль літературного мистецтва, в якому все активніше стверджується плюралізм. Він передбачає відмову від притаманного тоталітарній системі однотипного художнього відтворення суспільних явищ і процесів. У цьому плані принциповою є відмова від соціалістичного реалізму як єдиного, що має право на існування. Опубліковано твори ще донедавна заборонених письменників – В. Винниченка, Є. Плужника, О. Олеся, Б. Грінченка, Б. Лепкого, М. Зерова та інших. В літературній творчості розширюється тематичний діапазон прозових, поетичних та драматичних творів, урізноманітнюються їх стильові форми.

Українське кіномистецтво

Ще до революції була створена матеріально-технічна база українського кіновиробництва та кінопрокату. Так, перші дожовтневі роки позначені проголошенням різних декларацій, маніфестів, закликів до експериментаторства, пошуками нового. На характер дискусій навколо проблем українського кіно мали вплив літературні і мистецькі угруповання. Кіномитці встановлюють творчі контакти з літературною організацією «Гарт», що була тоді провідною в творчому житті і впливала на становлення сучасної проблематики в кіно.

Українське радянське кіно починалося з *хроніки*. Тому особлива роль тут належала *хронікально-документальним стрічкам*.

Починаючи з 1922 р. і надалі збільшилася кількість стрічок, знятих на різних кінофабриках країни. Зросла увага кіномайстрів до проблеми нової моралі, з'явилися фільми про сучасність, історико-революційні, пригодницькі стрічки, кінокомедії.

В українському кіно особливо виділялися *О. Довженко, П. Чардинін, І. Кавалерідзе*. Значна роль у становленні українського кіно належала О. Довженко. Він почав працювати кінорежисером на Одеській кіностудії з 1928 р. В історії українського й світового кіно почесне місце посідають його фільми «Звенигород», «Арсенал», «Земля», які передають багатоплановість їх сюжетної побудови, філософію життя, романтичну спрямованість. Під безпосереднім враженням баченого і пережитого в перші місяці Великої Вітчизняної війни О. Довженко написав сценарій фільму «Україна в огні», створив документальні фільми «Битва за нашу Радянську Україну» та «Перемога на Правобережній

Україні». В останні роки життя в кіноповісті «Зачарована Десна» і в «Поемі про море» О.Довженко спромігся відобразити своє оригінальне сприйняття минулого, природи та побуту України.

З початком 30-х років кіномистецтво України вступило у новий етап розвитку, пов'язаний з виникненням звукового кіно. Першими звуковими фільмами в Україні стали документальна стрічка «Симфонія Донбасу» Д.Вертова і художні фільми «Фронт» О.Соловйова та «Іван» О.Довженка. Наступними роками на екран вийшли «Коліївщина», «Перекоп», «Злива» кінорежисера І.Кавалерідзе, який після цих фільмів екранізував перлини української оперної класики – «Наталку-Полтавку» та «Запорожець за Дунаєм».

Широкий суспільний резонанс отримали стрічки кінокомедій «Багата наречена» і «Трактористи», поставлені І.Пир'євим на Київській кіностудії. В довоєнні роки виходять історичні фільми «Щорс» О.Довженка, «Прометей» і «Григорій Сковорода» І.Кавалерідзе, «Кармалюк» Г.Тасіна, «Богдан Хмельницький» І.Савченка та інші.

Під час Вітчизняної війни українські кіномитці працювали переважно над створенням хронікально-документальних фільмів. Популярності набула документальна стрічка «Битва за нашу Радянську Україну», створена під керівництвом О.Довженка.

У післявоєнні роки українські кіномитці продовжували свою діяльність.

В часи відлиги виникає українське поетичне кіно – унікальне культурне явище, яке привернуло увагу творчістю С.Параджанова, Ю.Ільєнка, Л.Осики, І.Миколайчука. Завдяки цьому українська інтелігенція змогла об'єднати свої творчі зусилля. Широке визнання громадськості отримав фільм С.Параджанова «Тіні забутих предків» за однойменним твором М.Коцюбинського. Лінію поетичного кіно – імпресіоністичного кінозмальовування реалій життя – продовжив кінорежисер Ю.Ілленко в стрічках «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон ХХ». Збагатили український кінематограф роботи режисерів Л.Бикова «В бій ідуть тільки «старики» та «Ати-бати йшли солдати» і Л.Осики «Тривожний місяць вересень» та «Камінний хрест».

В умовах національного відродження зростає роль художньої творчості. Поступово відроджується українське кіно. Однак на екранах України сьогодні на 90 відсотків – американські стрічки. Українські фільми становлять 0,3 відсотка і займають вони всього один відсоток кіновідеотелеекранного часу. Пропаганда жорстокості та насильства, еротичних сцен та низькопробних фільмів західного виробництва негативно впливає на психіку людей, деформує їх свідомість та шкалу моральних цінностей, сприяє розвитку агресивності в суспільстві.

Розвиток національної освіти у ХХ столітті

Народна освіта періоду відновлення української державності (1917-1920 рр.)

В період Української Народної Республіки були спроби створити власну систему освіти, яка базувалася на принципі націоналізації, відповідно до якого кожна нація мала право навчати своїх дітей рідною мовою.

Відмітною ознакою того часу стало відкриття українських шкіл, вивчення в яких української мови, літератури та історії було обов'язковим.

З українською демократичною революцією зв'язане велике відродження просвіт на Наддніпрянщині. «Просвіта» мала широку мережу читалень, театральних труп, хорових колективів, оркестрів, бібліотек, народних будинків. Засновниками товариств «Просвіта» були відомі українські митці та письменники: *Є.Вороний* (голова товариства), *А.Кащенко*, *Д.Маркевич*, *М.Куліш*, *П.Зайцев*, *Б.Грінченко* та інші. «Просвіти» можна вважати ядром національно-культурного відродження в провінції.

Відкриваються на державних засадах вищі навчальні заклади: Київський український народний університет, народний університет в Кам'янець-Подільському, Українська академія мистецтв та Педагогічна академія в Києві, Український університет в Полтаві. Для підготовки до вступу у вищі навчальні заклади вихідців із робітничого класу та селянської бідноти при інститутах народної освіти почали діяти робітничі факультети. На кінець 1920 року у вузах України навчалось 57 тисяч студентів.

Подальшого розвитку українська освіта набула при гетьмані П.Скороподаському. На ці часи припадає процес *українізації народної освіти*, створення національної школи, який започаткувала Центральна Рада. Перша українська гімназія відкрилася у Києві 18 березня 1917 р. Її директором став відомий український педагог *П.Холодний*. Для незаможних дітей гімназій затверджувалися стипендії – імені Г.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка та інших письменників та діячів культури.

На час гетьманату припадає створення *Української Академії наук*. Видатний вклад у справу створення Академії вніс славетний нащадок запорізьких козаків, мислитель, визначний вчений-природознавець, засновник геохімії, біохімії *В.І.Вернадський*. Він був обраний першим президентом УАН. За статутом до складу академіків увійшли 12 чоловік: по відділу історико-філологічних наук – *Д.І.Багалій*, *А.Ю.Кримський*, *М.І.Петров*, *С.Смаль-Стоцький*; по відділу фізико-математичних наук – *В.І.Вернадський*,

П.А.Тутковський, М.Ф.Кащенко, С.П.Тимошенко; по відділу соціальних наук – М.І.Туган-Барановський, В.А.Косинський, О.І.Левицький та Ф.В.Тарановський.

Перебудова системи народної освіти здійснювалась на підставі закону *про основи шкільництва*: публічні школи оголошувались державними, а вчителі – державними службовцями. За рішенням освітніх органів дозволялось засновувати *приватні школи*. Спеціальним законом націоналізовано українські приватні гімназії і учительські жіночі семінарії. При цьому особлива увага приділялася вивченню української мови, математики, історії, географії України та інших слов'янських земель. За бажанням учнів викладалися також польська, німецька та інші мови. Педагоги слов'янських шкіл зобов'язані були скласти професійну присягу на вірність Українській Народній Республіці.

Освітня справа радянського періоду (1921-1991 рр.)

Завданням молодій державі була підкорена більшовиками освіта. Тут важливим напрямком ставала *ліквідація неписьменності*. У 1921 р. було прийнято постанову Раднаркому УСРС, у якій підкреслювалося, що все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати і писати, зобов'язане навчитися грамоті російською або рідною мовою – за бажанням. У 1923 р. було створено *товариство «Геть неписьменність!»*. За десять пореволюційних років в Україні навчилися грамоті понад 2 мільйони дорослих.

У 1924 р. було поставлене завдання розпочати підготовку до запровадження чотирирічного обов'язкового початкового навчання. У містах це завдання було виконане за кілька років. Проте поза школою ще залишилося 35% дітей шкільного віку. Не вистачало вчителів, які мали вищу та середню освіту. Ця проблема вирішувалась шляхом збільшення кількості педагогічних інститутів та технікумів.

30-ті роки ХХ ст. характеризуються глобальною індустріалізацією, яка вимагала кваліфікованих кадрів. Тому значна увага приділялася розвитку освітніх установ. Активно впроваджувалася технічна та природнича діяльність, тоді як гуманітарні науки викладалися вкрай тенденційно і обмежено, що пізніше болюче відбилося на рівні особистої та суспільної культури широких верств населення.

З 1932 р. встановилося три типи шкіл: *початкова* (4роки), *неповна середня* (7), *середня* (10). Були запроваджені: єдиний день початку навчального року – 1 вересня, тривалість уроку, п'ятибальна система оцінки знань.

Напередодні війни в містах України в цілому сформувалась *система обов'язкової семирічної освіти*.

На початку 30-х рр. було здійснено уніфікацію вищої та середньої освіти. Вищим учбовим закладом став *інститут*, а середнім спеціальним – *технікум*, було скасовано плату за навчання, запроваджено наукові ступені кандидата й доктора наук, вчені звання *професора, доцента*. На кінець 30-х років в Україні в основному було вирішено проблему створення кадрів нової інженерно-технічної інтелігенції. Проте в розвитку освіти були й недоліки: засилля політичних предметів, виробничий ухил за рахунок загальноосвітніх дисциплін, невисока зарплата вчителів.

Під час Другої світової війни всю територію України було окуповано німцями. Радянській владі необхідно було не тільки відбудувати зруйновану промисловість, а й відновити систему освіти. Тому у республіці розгорнувся рух по відбудові й ремонту шкіл. Довоєнна шкільна мережа була повністю відновлена.

За післявоєнне п'ятиріччя відновилась робота і вищих навчальних закладів. На базі вузів при великих промислових підприємствах та в місцях зосередження студентів-заочників було організовано загальнотехнічні та загальнонаукові факультети. Майже половина студентів навчалася на *заочних та вечірніх відділеннях*, що в цілому негативно впливало на рівень фахової підготовки. Недоліком навчально-виховного процесу була його надмірна заідеологізованість.

У 1958 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про зміцнення зв'язку школи із життям», яка відкрила найширші можливості для посилення русифікації. Це призвело до того, що в 60-х роках українські школи становили 28%, а російські – 72%. Значно зменшилася питома вага україномовних газет.

У 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про реформування шкільної освіти. Замість семирічної обов'язкової було організовано *восьмирічну школу*, яка давала учням загальноосвітні та технічні знання.

З 1966 р. почалося впровадження *загальнообов'язкової десятирічної освіти*. Розширювалася мережа вузів. На Україні було відкрито ще 5 університетів, в тому числі у Донецьку, Сімферополі, Запоріжжі. За статистикою, 84% зайнятого населення мали вищу та середню освіти.

У 1984 р. була здійснена спроба реформувати освіту. Посилювалася ідеологізація школи, запроваджувалося навчання з 6 років, 8-річні школи реорганізовувалися в 9-річні, середні – в 11-річні. Характерними рисами освіти в Україні були уніфікація, ідеологізація, жорсткий партійний контроль, заорганізованість навчально-виховного процесу, ігнорування національного

фактору. На початку 80-х рр. стало помітно, що рівень підготовки фахівців відстає від світового.

Початок перебудовчих процесів співпадає з приходом до влади М.С.Горбачова. Суспільство виявилось практично неготовим до швидких, ефективних та всеохопних реформ.

Поступово крига скресала, почалося нове національне відродження України, нерозривно пов'язане з ідеєю здобуття державної незалежності.

У 1989 р., після перших демократичних виборів до Верховної Ради УРСР, було прийнято Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», спрямований на захист національної мови, забезпечення її всебічного розвитку і функціонуванню в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до Закону, українську мову в республіці проголошено державною.

У галузі освіти було взято курс на її гуманізацію, засвоєння учнями та студентами загальнолюдських цінностей. Проте фінансування освітянської сфери було недостатнім.

Народна освіта незалежної України (1991 – по сьогодні)

В умовах, коли Україна стала незалежною державою, набирає сил її національно-культурне відродження, ключовим питанням якого є народна освіта. 23 травня 1991 року Верховною Радою був прийнятий закон України «Про освіту». Він визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави і передбачив кардинальні зміни в її роботі. Освітня система стає більш гнучкою та різноманітною. Поглибленому розвитку здібностей учнів та студентів сприяла поява альтернативних навчальних закладів – *лицей, гімназій, коледжів*. Кабінетом Міністрів затверджена комплексна національно-освітня програма «Освіта» («Україна – XXI століття»), націлена на найближчу та більш віддалену перспективу. Програма ґрунтується на поєднанні освіти, науки і культури, вітчизняного і світового педагогічного досвіду, її метою є піднесення вітчизняної освіти до світового рівня.

Реорганізується вся система вищої та середньої спеціальної освіти. На 1998 р. в Україні нараховувалось 204 навчальні заклади *III-IV рівнів акредитації*, тобто *університетів, академій, інститутів*. В них здійснюється підхід на триступеневу підготовку – випуск бакалаврів, спеціалістів та

магістрів. Крім того, є ще 665 закладів освіти *I-II рівнів акредитації*, тобто *технікумів та коледжів*, що готують молодших спеціалістів.

Тим самим Україна поступово входить у європейський освітній простір. В 1997 р. вона в числі 34 держав підписала Лісабонську угоду про освіту. В цій угоді чітко зафіксовано, що в Україні вводиться ступенева система – проводиться підготовка молодших *спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів та магістрів*.

Відповідно до цієї системи побудовані навчальні плани. Вони дають можливість одержати насамперед базову вищу освіту, тобто рівень бакалавра – студент отримує диплом і має право йти працювати. Але студент може продовжити освіту і отримати диплом спеціаліста чи магістра. Більш глибока практична підготовка притаманна спеціалісту, а магістр має більш ґрунтові наукові знання.

Поряд з державними в Україні засновані вищі навчальні заклади, які називаються ще *недержавними*. В них навчається 6% студентів від загальної їхньої кількості. Основна проблема, яка стоїть перед недержавними вузами, - проведення акредитації, тобто одержання права на видачу диплома державного зразка.

Наприкінці слід підкреслити, що, хоча автентична освітня традиція в Україні і була зруйнована, проте поступово, долаючи численні перешкоди, вона відновилась і поширилась. Аналіз потенціалу сучасної української освіти дозволяє кваліфікувати його як один з найважливіших і перспективних ресурсів нашого суспільства і держави.

Культурні надбання української діаспори

Представники української еміграції після поразки національно-визвольних рухів 1917-1920 рр. осідали у Відні, Парижі, Берліні, Белграді, Софії. Однак найсприятливіші умови для них було створено в Чехословаччині. Центрами української еміграції стали Прага і Подєбради. Завдяки щедрій підтримці уряду Чехословаччини українська інтелектуальна еміграція заснувала тут ряд українських вузів.

У Празі в 1923 р. засновано *Українське історичне-філологічне товариство*, до складу якого входили українські вчені: *Д. Антонович, Д. Дорошенко, О. Колеса, В. Щербаківський* та інші. Члени товариства проводили наукові дослідження у галузі українознавства. В українському науковому інституту в Берліні працював філософ *Д. Чижевський*, літературознавець

Б.Лепкий та інші. У 1930 р. створено Український науковий інститут у Варшаві, до здобутків якого належить повне 13-томне видання творів Т.Шевченка.

Під час Другої світової війни Україну залишили майже 4,5 тисячі вчителів, інженерів, вчених, лікарів, акторів, священників, студентів. Сколихнулося культурне життя українців за кордоном. Зусиллями емігрантів відкриті нові навчальні заклади, засновані наукові установи.

В перші повоєнні роки основні культурні центри української еміграції містилися в Німеччині та Австрії. В 1949-1950 рр. вони поступово перемістилися до США та Канади. У Німеччині відновив свою діяльність *Український технічно-господарський інститут*. Засновані нові вузи – *Українська висока економічна школа, Українська богословська православна академія та греко-католицька духовна семінарія*. Навесні 1947 р. у Мюнхені була відновлена робота *Наукового товариства ім. Т.Шевченка*, а з 1945 р. розгорнула свою діяльність *Українська вільна Академія наук*.

З осені 1945 р. у Мюнхені вчені-емігранти змогли відновити діяльність *Українського вільного університету*, який під час Другої світової війни залишався у Празі. Першим ректором університету став мовознавець та історик літератури *Олександр Колеса*. У 1963 р. кардинал *Йосип Сліпий* створив у Римі *Український католицький університет*, а згодом і *Музей українського мистецтва і книгодрукування*.

Значним був доробок українських літераторів-емігрантів, прозаїків *У.Самчука, І.Багряного, Ю.Косача*, поетів *Т.Осьмачки, Ю.Клена, В.Барки, Яра Славутича, Б.Кравціва*. Славу одного з видатних українських поетів здобув *Олег Ольжич*, який народився у Житомирі. Він був сином іншого українського поета – *Олександра Олеся*.

Тема розділу «Культура української діаспори» продовжується у статті Василя Юричко «Українці за межами України». Автор намагається заповнити ще одну білу пляму нашої історії статистичними даними та розповіддю про життя зарубіжних українців. В статті червоною стрічкою проходить теза: «Історія зарубіжної гілки українського народу не має бути відірвана від своєї праматері».

Тематиці літературного життя присвячений уривок з публікації Віталія Абліцова «Поет-історіограф Олег Ольжич». Ми маємо можливість відчувати красу поетичних рядків літератора-емігранта Олега Ольжича – сина

видатного українського поета Олександра Олеся. Завдяки серйозному захопленню історією, автор запропонованих нами віршів «Ольвієць», «Готи», «Незаномому воякові» не тільки відтворює давні цивілізації, а й «проникає в їхню духовну суть».

Проблеми українського театру сучасності поєднуються в розділі з темою «Українське кіномистецтво». Про становище сучасної української драматургії, яке сповнене парадоксів, сповідує в своїй статті «Сучасна українська драматургія: деструкція міфів та пошук нових територій» мистецтвознавець Надія Мирошниченко.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Передмова та публікація Віталія Абліцова

Поет-історіограф Олег Ольжич

Олег Ольжич – приbrane ім'я сина класика нашої літератури Олександра Олеся (Кандиби). Народився Олег на Житомирщині, дитинство провів у Києві. Після більшовицького перевороту родина Кандиб емігрувала до Австрії, а потім переїхала до Чехо-Словаччини. Освіту Олег Кандиба здобув у Празькому Українському вільному університеті та в Карловому університеті. Перед молодим вченим відкрилася блискуча наукова кар'єра. Як доктор археології його запрошують в Гарвардський університет (США). Але Олег Кандиба обрав інший шлях – вступив до організації націоналістів і з часом очолив ОУН, що діяли на Правобережній Україні. Ця обставина була основною причиною того, що в радянській Україні творчість поета О.Ольжича замовчувалась. Запеклі борці з «українським буржуазним націоналізмом» - В.Чередниченко, К.Дмитрук та ін. – творили міфи про тісну співпрацю Олега Кандиби з фашистами, хоч добре знали, що поета по-звірячому замучили в Заксенхаузені 1944 р. До речі, за Олегом Кандибою полювали не тільки гестаповці та енкаведисти, але й оунівці-бандерівці, оскільки він належав до крила ОУН, яке очолював А.Мельник.

О.Ольжич увійшов літературу як поет-історіограф, який прагнув закласти в основу поетичного осмислення сучасної української історії філософію активної дії, вчинку. Іван Дзюба так визначив оригінальність творчої манери О. Ольжича: «...поет не лише відтворює давні цивілізації, відроджує світ княжої

та козацької доби в історії України, а й «проникає в їхню духовну суть», дає «інтелектуальне осмислення історії культури людства». (Дзюба І. Преодоление остракизма // Дружба народов. – 1989. -№12. –С.248).

Творчість О Ольжича разом з поезією його сучасника О Стефановича і М.Бажана, П.Тичини і Є. Маланюка, М.Зерова і Л.Мосендза, Ю.Липи і Б.-І.Антонича утверджує державотворчу ідею, віру в те, що «шматок між Заходом і Сходом (П.Тичина) створить себе, що Україна відродиться».

Ольвієць

Годі! І ліру кидаю на барсову шкуру.
Серце ледаче давно – як фіал без вина.
Пінявий трунок щасливо допито до дна,
Личить же усміхом стрінуги правду понуру.

В мене над ложем мій меч в піхві, золотом битій.
Зойкнуло лезо й лягло на брунастий колін.
Лезо – свічодо, і в ньому мій вихід один –
Завтрашній похід, зелені простори і скити.

Завтра ступатимеш полем. А стріли, як злива.
Десь кочівник невідомий мою наклада.
В день такий смерть – як цілюща холодна вода.
В день золотий і тяжкий, як оттійська олива.

Готи

Похмурий день зачаївся в тумані.
Над бродом ржуть, полохаючись,
кони.
Мій меч бринить, та чую, що на
грані
Мене не зрадять крицеві долоні.

Учора твердо так, без повороту
Промовив: ні, суворий до останку.
І цілу ніч під бурю і під сльоту
Процілував я оп'янілу бранку.

Василь Юричко
Українці за межами України

Українці за кордоном...тривалий час їхнє життя замовчувалося. А між тим мільйони наших земляків та їх численні нащадки в багатьох країнах зберегли в своєму середовищі національну культуру, звичаї, мову, українську самобутність. Нові часи нарешті визнали аксіому – історія зарубіжної гагілки українського народу не має бути відірвана від своєї праматері. Цю тезу підтверджує величезний інтерес нашої громадськості і вчених до життя зарубіжних українців. Тому «Київська старовина» намагатиметься заповнити іще одну білу пляму нашої історії – друкуватиме матеріали про їхнє життя, буде знайомити з надбаннями в галузі економіки, науки, культури, освіти.

За неповними підрахунками, на сьогодні в різних країнах світу проживає понад п'ять мільйонів українців, хоча деякі дослідники вважають, що ця цифра значно більша.

Країна	Кількість чоловіків	Країна	Кількість чоловіків
Австралія	35 тисяч	Китай	В повоєнний
Австрія	5 тисяч		період понад
Аргентина	150 тисяч		30 тисяч,
Бельгія	4 тисячі		нових даних
Беларусь	291 тисяча		немає
Бразилія	400 тисяч	Киргизстан	108 тисяч
Великобританія	20 тисяч	Латвія	92 тисячі
Венесуела	6 тисяч	Литва	44 тисячі
Голландія (Нідерланди)	1 тисяча	Люксембург	Кілька дес. родин
Греція	Зафіксовано кілька груп емігрантів. точних даних немає	Молдова	600тисяч
Данія	500	Німеччина	25 тисяч
Естонія	48 тисяч	Нова Зеландія	500
Ізраїль	Емігрували сотні тисяч	Норвегія	200
Іран	Емігрували	Парагвай	10 тисяч
		Польща	30 тисяч
		Росія	4, 4 млн.
		Румунія	70 тисяч
		США	2 млн.
		Туреччина	Десятки тисяч

Іспанія	десятки тисяч	Уругвай	15 тисяч
Італія	200	Фінляндія	50
та Ватикан	Сотні чоловік,	Франція	40 тисяч
	переважно	Чехія-Словаччина	110 тисяч
	духовенство	Швейцарія	Сотні
Канада	Майже 1 млн.		українських
Казахстан	896 тис.		родин
		Швеція	2 тисячі
		Югославія	55 тисяч

Основні наукові та культурно-освітні центри

1. Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка (має розгалужену мережу в різних країнах); Асоціація діячів української культури (заснована у 1970 р. в Нью-Йорку); Всесвітня федерація українських лікарських товариств; Українська академія мистецтва та науки (Нью-Йорк, США); Українська вільна академія наук (до керівних органів входять представники української національності різних країн); Український науковий інститут Гарвардського університету (США); Український інститут Америки (Нью-Йорк); Канадський інститут українських студій (Едмонтон); Український католицький університет (Рим); Український вільний університет (Мюнхен, Німеччина) та ін.

2. Об'єднання українських письменників «Слово», земляцькі товариства: «Тернопільщина», «Бойківщина», «Волинь» та ін.

(«Київська старовина», науково-популярний та літературний журнал. №4, 1992)

Надія Мирошниченко

Сучасна українська драматургія: деструкція міфів та пошук нових територій (уривок)

Міф про не існування драматургії.

Життя сучасної української драматургії сповнене парадоксів. Перший із них – міф про її...неіснування. Повторення цього міфу іноді нагадує вислів

гоголівської Коробочки: «Парижа немає...» Достатньо, наприклад, увести в пошукову систему імена «А.Крим, Неда Неждана, В.Тарасов, О.Ірванець...» - й одержите сотні сторінок згадування в Інтернеті – барометрі актуальності. Є щонайменше зо два десятки авторів, які успішно реалізуються. До речі, драматургів завжди мало – в усі часи, бо надто складна й елітарна ця професія. Принаймні для тих, чий п'єси ставлять на сцені не завдяки спонсору, ідеології, «даті» тощо, - а тому, що вони спокушають грати у своїй грі, не дають спокою.

Проте деякі підстави для такого міфу існують. По-перше, тієї реалістичної драматургії в стилі 70-80-х років справді немає. Вона інакша. По-друге, мало публічних проявів драматургії, не кажучи вже про піар чи державну програму підтримки.

Але проблема драматургії – це проблема культури в цілому, її креативності. Адже п'єси можна розглядати як художні проєкції нашого світу, які не просто передають інформацію про наш час наступним поколінням і народам, а можуть входити в іншу культуру як дієві ігрові моделі, впливаючи на свідомість. І від діалогу сучасної драми й театру залежить, чи сприйматиметься наш період як некреативний та вторинний, чи він передасть нащадкам цікаві химери драматичних ігор і нові ідеї про вічний світ.

Але чутки про смерть драми були вочевидь «перебільшені»: за останні роки написано сотні п'єс, десятки надруковано й поставлено, з успіхом йдуть, деякі за кордоном.

Драматургія й театр: потреби реформи.

Другий міф – про несценічність української драми. Звісно, драматургія – фах практичний. Як неможливо навчитися керувати авто за підручником, так і писати п'єсу без театру. Отже, або це автори з театральним досвідом (і таких акторів-режисерів чимало: В.Тарасов, О.Погребинська, Клим, О.Денисенко, О.Вітер...), або треба мати навчальний театр-лабораторію – і таким був Центр експериментальної драматургії А.Дяченка в 90-х роках, який дав старт цілому поколінню: М.Курочкіну, Н.Ворожбит, С.Щученко, Неді Нежданій, О.Ірванцю, О.Погребінській, О.Вітру та іншим. Або театр має бути відкритим до експерименту, не боятися ризикувати... Ясна річ, ці характеристики більше для малих студійних театрів і молодих режисерів, а не консервативних академічних тощо. І далі запитання – а судді драми хто? Український театр на відміну від сусідніх у Польщі, Прибалтиці чи Росії, так і не зазнав реформування. Країни вже немає, ідеології, що породила цю уніфіковану систему, теж, а театр за цією мертвою схемою існує. Бюджетні витрати – великі, а зарплати в театрах (крім Національних) – мізерні й від успіху-неуспіху в публіки не залежні. Постановки

не фінансуються, і деякі театри шукають авторів-«спонсорів». А це вже поза межами професії. Реформування потрібне, по-перше, щоб фінансувати конкретні проекти, а не театр «узагалі». Тоді можна було б проводити якусь культурну політику, як існує в інших країнах. Наприклад, підтримати національну драматургію, дитячі вистави, соціально значущі проекти, творчу молодь тощо. Адже за відсутності національної ідеології святе місце порожнім не буває – впливає іноземна. Та інформаційна війна нами програна без бою. і не лише в театрі. Також при реформуванні директорів і худруків можна було б зробити виборними (як в інших країнах) – із певною програмою на певний термін, створивши умови для здорової конкуренції. Адже нині вони часто стають «пожиттєвими», як «волосні князі». А директори є різні: талановиті, справжні господарі, як-то у Херсоні, Миколаєві, Донецьку, а є...колишні директори ринку чи в'язниці (я не жартую). Уявляєте цю «репертуарну політику»? А в умовах конкуренції й молоді режисери, і продюсери мали б шанс і, закінчивши ВНЗ, не йшли б «у нікуди»...Ще одна нагальна потреба реформи – програма розвитку недержавних театрів, якої просто немає, - вони існують усупереч системі, натомість, як в інших країнах, - становлять більшість. Для прикладу: у Москві 265 театрів, у Парижі – близько 400, а в нас – 100 з хвостиком на всю Україну, у Києві – близько 30, відсоток недержавних – жалюгідний. Як для європейської столиці – це просто соромно. А саме ці маленькі театри та молоді режисери, як показує практика, - і є потенційні споживачі сучасної драми, більш відкриті до нового.

Отже, що ми маємо? З одного боку, які орієнтуються на сучасні процеси в мистецтві, з іншого – театр, що існує за старими схемами, значною мірою консервативний. Звісно, не весь і не всюди – є позитивна динаміка, та все є таки...Наведемо факти: з 30% такого репертуару у 80-му році сучасна українська п'єса в незалежній Україні скоротилася в 10 разів (!), 3% - це приблизний підрахунок за даними театрального сайту Вертеп. Недаремно Я.Стельмах – театральний лідер на рубежі століть, який тонко відчував потреби театру, - замість оригінальних п'єс (70-80-х), писав переважно адаптації на інверсії класики. Чи це не діагноз вторинності, некреативності театру?

Звісно, і театри, і режисери – різні, але ставлення до сучасної п'єси часто змінюється з віком. Старше покоління – здебільшого консервативніше (є й винятки). Середнє покоління – різне. Є ті, які віддають перевагу новим концептам класики. А є ті, які успішно працюють із сучасною п'єсою, як-от театр «Сузір'я», очолюваний О.Кужельним, почасти театр на Подолі (худрук В.Малахов), тетар-студія «МІСТ», де працюють Ю.Гасиліна, О.Мірошніченко та інші. Але найбільшу зацікавленість сучасною п'єсою виявляють молоді режисери, про що свідчить і переважання сучасних текстів на фестивалях

молодіжних та недержавних театрів («Драбина», «Курбалесія», «Театральна сесія» тощо). Загалом за останні роки розрив між театром і драматургією вже меншає, проте ситуація ще далека від гармонійної...

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ ДО РОЗДІЛУ

гуманізм – (від лат – «людський, людяний»), система світоглядних орієнтацій, центром яких є людина, її самість, високе призначення та право на вільну самореалізацію.

діаспора – (від грецьк. – «розсіяння, розпорошення»), розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі батьківщини; уся сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають поза її межами.

державна мова – визнана законом урядова мова в державі, обов'язкова для державної адміністрації, суду і шкільного навчання.

коледж – вищий або середній навчальний заклад, наукова установа в Англії та США та деяких інших країнах; коледжі як вищий навчальний заклад часто входять до складу університету.

лікбез – установи по всеохоплюючому навчанню населення грамоті – вмінню читати та писати.

нарис – в художній літературі одна із форм розповіді, яка відрізняється найбільшою описовістю, торкається переважно соціальних проблем.

неокласицизм – загальна назва художніх течій другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст., які зверталися до традиційної античності, Відродження та класицизму. В своїх творах представники неокласицизму протиставили суперечностям життя вічні «естетичні норми минулого».

плюралізм – ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціального розвитку, що базується на існуванні декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань та розуміння буття; система влади, що ґрунтується на взаємодії та протилежності дій політичних партій та громадсько-політичних організацій. Плюралізм художній творчості – методологічна позиція, що передбачає самостійне існування багатьох окремих культур та їх незведеність до спільних феноменів, відтак – множинність культур та їх наукових інтерпретацій.

просвіти – громадські організації в Україні, які виконували культурно-освітні функції. Існували з другої пол. ХІХ ст. до 40-х років ХХ ст.

публіцистика – (від лат. – «суспільний»), вид творів, присвячених актуальним проблемам та явищам поточного часу суспільства. Властивий класовий та партійний характер; відіграє важливу політичну та ідеологічну роль, впливає на діяльність соціальних інститутів, слугує засобом суспільного виховання, агітації та пропагування, засобом організації та передачі соціальної інформації.

технікум – спеціальні навчальні заклади для підготовки спеціалістів різних галузей народного господарства, охорони здоров'я, культури та освіти.

толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.

уніфікація – раціональне скорочення числа об'єктів однакового функціонування, призначення. Один з методів стандартизації.

хроніка – (від грецьк. – «час»), 1) запис історичних подій в хронологічній послідовності; 2) літературний жанр – оповідний або драматичний твір, який викладає історичні події в їх часовій послідовності; 3) газетно-журнальний жанр – коротке повідомлення про факт.

Питання для самоконтролю

1. На які етапи розподіляється новітній період розвитку української культури?
2. Що таке «розстріляне відродження», «відлига», «шестидесятники», «період застою»?
3. Поясніть сутність явища «українізація».
4. Чим характеризується нова соціокультурна реальність, яка формується з 50-х р. ХХ ст.?
5. В чому міститься сенс пошуків історичних та культурних «істин»?
6. Які функції виконували літературно-художні та просвітницької організації у 20-30-х роках ХХ ст.?
7. Назвіть представників літератури радянського періоду.
8. З якого жанру розпочиналося українське радянське кіно?
9. Які видатні режисери Вам відомі? Назвіть їх кінострічки.
10. Надайте приклади українських поетичних кінострічок.
11. Який вплив мають американські стрічки на формування світогляду української молоді?

12. Назвіть українські вузи, які засновані завдяки українській діаспорі.
13. Що було відміною ознакою освіти періоду Української Народної Республіки?
14. Хто був першим президентом Академії наук України?
15. Які функції виконувало товариство «Геть, неписьменність!»?
16. В чому полягала уніфікація вищої та середньої освіти на поч. 30-х років ХХ ст.?
17. Яке значення мала русифікація в галузі освіти?
18. В якому році було прийнято закон УРСР «Про мови в Українській РСР»?
19. Як Ви розумієте поняття «освіта спрямована на гуманізацію...»?
20. В чому полягає реорганізація вищої та середньої освіти в період незалежності України?

VIII РОЗДІЛ

КУЛЬТУРА СЛОБОЖАНЩИНИ

Самобутній край України – Слобожанщина – це національно-структурне та соціально-економічне поєднання певних українських та російських земель, що утворилося на роздоріжжі дикого степу між кордонами трьох держав – Московської, Речі Посполитої та Кримського ханства. До історичної області Слобідської України, як відомо, входила територія сучасних тепер *Харківської*, східної частини *Сумської*, північних районів *Донецької* і *Луганської* областей нашої країни. Крім того, в склад Слобожанщини входила південно-східна територія теперішніх *Воронезької*, південно-західна частина *Белгородської*, південні райони *Курської* областей Російської Федерації.

Цей край з давніх давен був заселений і освоєний різними народами. На його території в багатьох місцях знайдено залишки матеріальної культури людей, які жили тут з раннього залізного віку. Археологічні знахідки свідчать про існування селищ та укріплених городищ осідлого населення, яке займалося хліборобством і скотарством.

Початок нашого літочислення характеризується досить високим рівнем матеріальної культури, про що яскраво розповідають рештки кераміки і домашнього посуду, знайдені в багатьох місцях регіону. Ці ж керамічні вироби, а особливо римські монети, свідчать про широкі торговельні зв'язки місцевих людей з Причорномор'ям, а також із Середземномор'ям і західноєвропейськими народами.

Численні народи, з'явившись на території Східної Європи, поступово освоюють і землі майбутньої Слобожанщини. Слов'янські племена протягом багатьох тисячоліть стають носіями різнобарвних культур, серед яких слід визначити такі, як: *дніпро-донецька*, культура *ямково-гребінчатої кераміки*, *середньостогівська*, *катакомбна*, *ямна*, *зрубна*, *бондарихівська*, *салтівська* та інші.

Наступний період існування майбутніх слобідських земель пов'язаний із утворенням давньоруської держави – Київська Русь, яка прийняла території нашого регіону до свого складу. Це сприяло подальшому розвитку на майбутній Слобідській Україні землеробства, ремесел, матеріальної та духовної культури.

Однак на заваді цього розвитку стають постійні напади печеніг та половців, які спустошували південно-руські землі і змушували місцеве

населення поступово відсунулися з півдня на північ. Події цих часів оспівані в «Слові о полку Ігоревім» - літописі, який став вершиною літературного мистецтва (к. XII ст.).

В середині XIII ст. на південному сході запанували монголо-татари. Після жорстокої навали і масового знищення вся місцевість разом із суміжними степовими просторами залишилася на довгий час незаселеним краєм і уявляла собою «*дике поле*», що перетворилося у пасовиська для табунів коней та іншої худоби.

На цьому завершується перший етап заселення майбутніх слобідських земель в історії слобідського краю. Це був самий довготривалий період в житті стародавніх племен і продовжувався до середини XIII ст.

Довгий, суперечливий, неоднозначний процес заселення Дикого поля, який датується другою половиною XV століття – початком XVIII ст., вважається другим етапом заселення та освоєння території Слобожанщини.

Подальша агресивна політика Кримського ханства і султанської Туреччини виявилася руйнівною для місцевого населення, яке було змушено відірватися від своїх осель і рухатися на південь, в бік так званих «уходів» й залишатися там на постійне житло. Так, Дике поле стало місцем, куди люди втікали, перш за все, від панів, освоювали нікому неналежні території, перетворюючи їх в квітучий господарчий край. Від заснованих вольностей – *слобод* – походить назва «*Слобожанщина*», як окраїна і територія, що заселена українцями.

Історичне значення процесу заселення і освоєння Дикого поля полягає в тому, що українські козаки і селяни, за висновками М.С.Грушевського, відкривають перед нами «*образ незрівняного своїм розмахом, своєю сміливістю і стихійною силою нового походу українського народу на схід*». Сей момент, що здавався на перший погляд хвилею розбиття, пониження української стихії, був в дійсності хвилею могутнього дерзновенія і в сфері колонізації. Програвши справу з шляхетським режимом на своїй батьківщині, український народ сподівався утворити царство свободи, без панського життя, створити нову Україну за границями польської держави, за межами шляхетського досягнення. Інша справа, що в умовах кріпацької Росії створювати нову Україну на Слобожанщині було важко, а після реформи Катерини II, котра скасувала старий козацький устрій і ввела ті стани, які були в Росії, стало зовсім неможливо.

Отже, з географічного погляду Слобожанщина – один з регіонів України, що утворився на роздоріжжі Московії, Річі Посполітої та Кримського ханства, з етнографічного – досить велика цілісність з українським населенням, а з погляду історичного – це регіон давньої слов'янської колонізації.

Вступ до теми «Культура Слобожанщини» присвячений історії походження регіону, давнім часам, в які відбувалося заселення та освоєння майбутніх слобідських земель.

Подальший тематичний матеріал розкриває сторінки духовного життя слобожан у минулому і в сучасності. Тема доповнюється уривками із загальновідомої праці «Історія Слобідської України» видатного дослідника нашого краю, історика, етнографа, громадсько-політичного діяча Д.І.Багалія. Освітнянській справі присвячений розділ монографії «Освіта», в якому автор розповідає про виникнення, діяльність та національне значення Харківського колегіуму. Про заснування Харкова – центра українського відродження та соціальний склад населення дізнаємось із розділу «Харків яко українське місто». Додатком до огляду духовного життя та побуту слобожан слугують уривки з статті Т.М.Безрукової про фаянсовий завод мецената ХІХ-ХХ ст. М.С.Кузнецова, який втілював у сфері виробництва і мистецтва кращі традиції фарфоро-фаянсової промисловості.

Освітнянська та наукова справа на Слобожанщині

Становлення освіти в Слобідській Україні тісно пов'язане з міграційними процесами, які проходили в ІІ п. ХVІІ ст. Переселенці з Правобережної України принесли з собою просвітницькі традиції, про що свідчить велика кількість братств, шкіл та друкарень при них. Там же знаходилась серцевина освіти та культури всієї України, перший навчальний заклад у Східній Європі – Києво-Могилянська колегія (з 1704 року – академія). Любов до освіти переселенці принесли на Слобожанщину і, передусім, це стосується шкіл. Вони з'являються при церквах разом із заселенням регіону. Причому, як вважають дослідники, їх кількість на душу населення в ХVІІІ була більшою, ніж наприкінці ХІХ ст.

Церковні школи були трикласними. В першому класі вивчався *буквар*, в другому – *часослов*, в третьому – *псалтир*. Навчання велось народною українською мовою. Велику роль у навчально-виховному процесі відігравали тілесні покарання – *різки*. У школах вчилися діти заможних селян, козаків, міщан та духівництва.

У поширенні початкової освіти в Україні, в тому числі й Слобідської, певну роль відігравали мандрівні *дяки-вчителі*. Більшість з них – вихованці українських шкіл, які «мандрували» з місця на місце по різних селам під час своїх канікул в пошуках заробітку.

Церковні школи, а також мандрівні дяки, хоч і давали початкову освіту, але відігравали велику просвітницьку роль в XVII-XVIII століттях.

Новий етап розвитку освіти в Слобідській Україні пов'язаний з діяльністю Харківського колегіуму. Цей навчальний заклад було переведено до Харкова із Белгорода, а через 5 років він одержав статус колегіуму. В основних рисах він копіював Києво-Могилянську академію. В Україні колегіум став другим за значенням навчальним закладом після славнозвісної академії. В колегіумі викладалось багато дисциплін: граматики й синтаксис, поетика, риторика, філософія, богослов'я, латинська й грецька мови, спів.

Пізніше додали математику, геометрію, французьку та німецьку мови, історію й географію. В «*додаткових класах*» для дворянських дітей з'явилась інженерна та артилерійська справи, згодом – живопис і архітектура, вокал та інструментальна музика. Саме в Харківському колегіумі була започаткована наукова діяльність Слобідської України. Серед викладачів слід визначити філософа та поета Г.С.Сковороду, художника І.С.Саблукова, природодослідника Г.С.Двигубського, композитора А.Л.Веделя, архітектора П.А.Ярославського та ін.

На поч. XIX ст. колегіум перетворився в чисто духовний навчальний заклад, чому значною мірою сприяла політика уряду. Він навіть отримав назву «*Харківська духовна семінарія*». За 100 років свого існування колегіум перетворився на центр науки та освіти Слобожанщини, сприяв розвитку культури в цілому. Не дивно, що відомий дослідник краю Д.І.Багалій назвав його Духовною Академією Слобідської України.

В XIX ст. розвитку початкової та середньої освіти сприяло створення єдиної системи освіти від нижчої школи до університету. Всі школи розподілялися на чотири ступені:

- 1) *парафіяльні школи* (при церквах), де навчались протягом одного року нижчі прошарки населення;
- 2) дворічні *повитові училища* для дітей купців та міщан;
- 3) *губернські гімназії* для дворянських дітей, в яких навчались спочатку 4 роки, потім – 7 років;
- 4) *університети* – вищий ступень освіти.

На розвиток освіти вплинули буржуазні реформи 60-70-х р. XIX ст: зросла кількість шкіл, збільшилось різноманіття їх типів. В 1860 році відкривається перша *жіноча гімназія* в Харкові. Особливої уваги заслуговує приватна недільна школа, яка виникла у 1862 році під керівництвом відомого педагога *Христини Алчевської*. Курс недільної школи був тотожний курсу початкових училищ, навчання проводилось безкоштовно.

У 1869 році свою діяльність розпочало Харківське товариство розповсюдження в народі грамотності. Першим головою правління товариства став відомий вчений, засновник вітчизняної школи фізико-хіміків М.М.Бекетов (брат відомого архітектора О.М.Бекетова).

З початку ХХ ст. в регіоні почала бурхливо розвиватися система професійної освіти: створювалися *професійні школи, ремісничі училища, класи ручної праці, всілякі курси* (бухгалтерські, стенографічні, електротехнічні тощо).

Система вищої освіти на Слобожанщині була представлена, перш за все, університетом, який являвся продовженням діяльності Харківського колегіуму. В 1804 році *В.Н.Каразін* та його однодумці прийняли перший статут університету, був закладений ботанічний сад та заснована бібліотека. Відкриття навчального закладу відбулося на початку 1805 року. Спочатку він складався із чотирьох факультетів: словесного, моральних та політичних наук, фізичних та математичних, лікарських та медичних й налічував 25 кафедр.

На початку ХХ ст. Харківський університет вважається одним з найбільших в Російській імперії. Він швидко становиться центром видавничої та літературної діяльності. У 1812 році з ініціативи викладачів почала виходити перша харківська газета «*Харьковский еженедельник*» і перший в Україні сатиричний журнал «*Харьковский Демокрит*». На сторінках цих та інших видань друкувались твори українських та російських письменників: Є.Гребінки, П.Гулака-Артемовського, І.Котляревського, О.Пушкіна, Т.Шевченка та багатьох інших.

Харківський університет став одним з провідних центрів розвитку науки в країні. Вченими було опубліковано тисячі наукових робіт, присвячених дослідженню різноманітних проблем в галузі природничих та гуманітарних наук.

В 1811 році при Харківському університеті був відкритий педагогічний інститут з метою підготовки вчителів.

В 1813 році в Харкові починає своє існування Ветеринарний інститут, при якому існувала спеціальна бібліотека, анатомічний театр, декілька лабораторій, аптека, дві невеличкі клініки.

В 1885 році з ініціативи міського управління був відкритий Технологічний інститут – перший з вищих технічних закладів України. По закінченні випускники одержували звання технолога або інженера-технолога.

Що стосується соціального складу студентів вищих навчальних закладів, то особливо у II п. ХІХ ст. серед студентів переважали вихідці з панівних верств населення. Навчання жінок (за статутом) у вищих навчальних закладах не передбачалось. Але поступово склад студентів демократизувався, що було

пов'язане із потребою у кваліфікованих спеціалістах. Втім, соціальні обмеження гальмували розвиток вищої освіти й на початку ХХ ст.

Наступний етап в розвитку освітянської справи на сході України пов'язаний з перетвореннями, які відбулись після революції 1917 року, громадської війни та іноземної інтервенції. В ці роки освіта й наука зазнала тяжких випробувань: голод, руйнування, епідемії – тяжко позначились на цих сферах духовного життя регіону. Значне число наукових діячів опинилося за кордоном.

У 1920 році була висунута теорія та програма культурної революції, на перше місце якої виходить завдання ліквідації неписьменності. На Україні розпочинає свою діяльність Добровільне громадське товариство «*Геть неписьменність*», яке очолював голова ВЦ ЦВК *Г.І.Петровський*. По всій Слобожанщині відкриваються школи ліквідації неграмотності. Всього в Харківській губернії на кінець 1920 року працювало понад 300 таких шкіл.

В світі цієї програми почалась робота по створенню загального початкового навчання і розширенню мережі неповних середніх шкіл. Вводилось спільне навчання хлопчиків та дівчат, утворювались *дитячі будинки, трудові комуни* та інші установи. Освіта стала безкоштовною.

У 1923 році в Україні була встановлена єдина для всіх регіонів структура загальноосвітньої трудової школи:

- *початкова* (I-IV класи);
- *неповна середня* (I-VII класи);
- *середня* (I-X класи).

Всі діти від 8 до 11 років були охоплені навчанням. До 1933 року було завершено впровадження загального обов'язкового семирічного навчання.

Політика українізації, яка впроваджувалась в республіці в 20-х на початку 30-х років, набула зворотнього характеру особливо на Слобожанщині. Це пов'язано з переслідуванням багатьох діячів культури, викладачів шкіл та вузів, які займали активну позицію під час проведення політики українізації.

З 20-х років ХХ ст. виникають нові заклади професійної освіти – *школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ)*. Вони забезпечували необхідну політехнічну та професійну підготовку. Створювались *технікуми* як середні спеціальні заклади.

Що стосується вищої освіти, то вводяться нові правила прийому до вузів, розкриваються двері перед робітничо-селянською молоддю. Відмінюються вступні іспити, плата за навчання, встановлюються стипендії вихідцям з пролетарських прошарків суспільства, створюються *робфаки* (робітничі факультети) для підготовки до навчання в вузах молоді, яка не мала середньої освіти.

У 1920 році рішенням Наркомпросу УРСР були ліквідовані університети, як «найбільш консервативні носії застарілих форм вищої освіти», і Харківський університет припиняє своє існування. На його базі діяли різні навчальні заклади та установи: Академія теоретичних знань, Інститут народної освіти, Педагогічний інститут професійної освіти, фізико-математичний інститут. І тільки через 12 років після закриття, Харківський університет був відтворений.

Напередодні війни кількість вузів тільки у Харкові досягла 36, а науково-дослідних інститутів – 46.

Таким чином, перед початком Великої Вітчизняної війни Харків перетворився на значний науковий та освітній центр. Однак, успіхи у розвитку науки та освіти гальмувались адміністративними методами керівництва, масовими репресіями та загальною обстановкою культу особи.

З початком війни сотні викладачів, аспірантів, студентів навчальних та дослідницьких закладів Слобожанщини стали на захист Батьківщини. Серед Героїв Радянського Союзу – імена видатних людей: керівник Харківського підпільного обкому партії, викладач сільськогосподарського інституту І.І. Бакулін, керівник комсомольського підпілля – вихованець Харківського педагогічного інституту О.Г.Зубарев, студентка Харківського університету Олена Убийвовк.

Одразу після визволення території від фашистських загарбників, почалося відновлення та вдосконалення мережі навчальних закладів.

За роки першої післявоєнної п'ятирічки в регіоні в основному була завершена відбудова шкіл, вирішено питання забезпечення їх педагогічними і керівними кадрами, підвищення кваліфікації тощо.

В системі народної освіти замість семирічної введена восьмирічна освіта. 70-роки були відзначені завершенням переходу до загальної середньої освіти.

Поряд зі змінами середньої школи відбулися зміни в професійно-технічній освіті. Школи фабрично-заводського навчання, ремісничі, будівельні училища і т. д. були перетворені на денні та вечірні міські *професійно-технічні училища* з терміном навчання від 1 до 3 років. Профтехучилища поряд з професією давали і середню освіту.

Відносно швидко на Слобожанщині була відновлена і вища освіта. Одна з причин – збереження наукових шкіл, традицій, цінного досвіду, який був накопичений у попередні століття. В 50-ті роки у Харкові працювало 25 вищих навчальних закладів (разом із заочними – 38). Для порівняння: в цей час у Києві діяло 18 вузів, в Одесі – 16, у Львові – 12.

Продовжувався процес утворення нових вищих навчальних закладів: український заочний політехнічний інститут, зооветеринарний, інститут

мистецтв ім. І.П.Котляревського. В цілому вища школа виконувала покладене на неї завдання підготовки кадрів для економіки, науки й культури.

Сучасний етап розвитку освіти ґрунтується на організації навчально-виховних закладів різного типу, які мають неоднакову орієнтацію, але, які спрямовані на задоволення вимог кожної особистості відповідно до її можливостей. Першою ланкою в системі безперервної освіти є дошкільна освіта, яка розвивається на підґрунті навчально-виховних комплексів «*школа-дитячий садок*». За державною програмою «Освіта» (Україна ХХІ ст.) визначені і впроваджуються в життя основні завдання щодо реформування дошкільної ланки.

Останнім часом мережа середніх загальноосвітніх закладів не тільки розширилася, а й змінилася за структурою, урізноманітнилися форми і типи навчання, збільшується кількість шкіл з українською мовою навчання. Активно впроваджується 12-бальна система оцінювання навчальних досягнень учнів, семестрової системи навчання, 12-річного терміну навчання в школі.

Суттєвою ознакою розвитку сучасного суспільства є поява *приватних навчально-виховних закладів*, особливе місце серед яких займають школи нового типу – сучасні ліцеї та гімназії, в яких навчається обдарована учнівська молодь, здатна самотійно діяти у динамічних нестардатних ситуаціях. На сучасному етапі ліцеї та гімназії вже мають свій досвід роботи, значні успіхи і здобутки, відзначаються високопрофесійною майстерністю та педагогічною культурою викладачів та учнів. Діяльність таких навчальних закладів характеризується тісними зв'язками з науковими центрами: академіями, університетами, інститутами. Сподіваємось, що ліцеї та гімназії будуть і надалі осередками виховання майбутньої творчої інтелігенції Харківщини.

Система професійно-технічної освіти спрямована на здобуття громадянами професії відповідно до їх нахилів, інтересів, здібностей. У Харківській області створено розгалужену мережу професійно-технічних закладів, до якої, по статистичним даним 2003 року, входять 53 професійно-технічних навчальних заклади та 147 інших установ, що надають послуги, пов'язані з отриманням професійно-технічної освіти. Загальний контингент учнів ПТНЗ становить близько 29 тисяч чоловік, у тому числі 16, 3 тис. (59%) одночасно з професійними знаннями отримують повну загальну середню освіту. Запроваджено навчання за 169 професіями, 53% з яких є інтегрованими, а також започатковано підготовку за 54 новими професіями.

У Харківській області функціонує 81 вищий навчальний заклад, що забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку громадян.

Внаслідок реформування системи вищої освіти було створено 45 ВНЗ *I-II рівнів акредитації*, 36 ВНЗ *III-IV рівнів акредитації*, де навчаються близько 200 тисяч студентів. Шість вищих навчальних закладів отримали статус *національних* (Харківський Національний університет ім. В.Н.Каразіна, Національна юридична академія ім. Я.Мудрого, Національний технічний університет «ХПІ», Національний аерокосмічний університет ім. М.Жуковського «ХАІ», Національний університет радіотехніки і електроніки, Національний університет внутрішніх справ). На сучасному етапі особливо посилюється інтерес молоді до економіки, юриспруденції, інженерії, педагогіки. У всіх вищих навчальних закладах запроваджені нові сучасні спеціальності (менеджмент, маркетинг, право тощо).

Сучасний етап розвитку вищої освіти характеризується, між іншим, появою багатьох нових закладів на комерційній основі, а також окремих груп на комерційних умовах і в державних вузах. Це пояснюється недостатнім фінансуванням системи вищої освіти. Наш регіон в цьому плані виявився найбільш уразливим, бо концентрація вузів у нас надзвичайно висока. Разом з тим просто скорочувати кількість навчальних закладів було б також недоцільно, бо в них працюють не тільки досвідчені педагогічні кадри, а ще й існують традиції, накопичені поколіннями.

На Харківщині створено 12 *навчальних закладів недержавної форми власності*, які разом з державними ВНЗ вносять значний вклад у створення умов для одержання молоддю вищої освіти.

Актуальним освітянським завданням на сучасному етапі є забезпечення високої якості вищої освіти та мобільності випускників вищих навчальних закладів на ринку праці.

Належну якість та високу ефективність навчально-виховного процесу забезпечують висококваліфіковані педагогічні кадри.

Усього в освітніх установах Харківської області працюють 52,8 тис. педагогів, серед них 6 тис. (11, 4%) вихователі дошкільних закладів, 27,9% (52,7%) учителів загальноосвітніх навчально-виховних закладів, 1,7 тис. (3,3%) педагогів позашкільних закладів, 2,4 тис. (4,6%) педагогів професійно-технічних навчальних закладів, 14,8 тис. (28%) науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації.

У цілому розвиток системи освіти в Харківському регіоні характеризується не тільки кількісними, але й якісними змінами, а також має стійку тенденцію до оновлення на принципах гнучкості, безперервності та різноманітності.

Розвиток духовного життя в Слобідській Україні. Літературне, музичне та театральне мистецтво.

Література

На території Слобідської України ще з початку її заселення мала місце спроба створення літературних, музичних та театральних колективів. В середині XVIII ст. відомий архітектор Слобожанщини А.Палідін організував перший у краї *літературний гурток* з місцевих освічених людей. На засіданнях читалися реферати на літературні теми, обговорювалися нові опубліковані твори вітчизняних письменників. Учасники гуртка зробили свій внесок у справу розвитку української літератури і народної творчості.

Позитивним явищем у культурному житті краю стала творчість *Семена Климівського-Климова* (I чверть XVIII ст.). Він був рядовим козаком Харківського полку, у своїх творах пропагував ідеали справедливості і людської гідності, відбивав інтереси широких мас місцевого козацтва. Серед найпопулярніших творів автора – пісні «Їхав козак за Дунай» та «Не хочу я нікого, тільки тебе одного», які звучали майже всіма європейськими мовами.

У духовне життя Слобідської України значний внесок зробив видатний український філософ і письменник *Г.С.Сковорода*. Майже тридцять останніх років свого життя поет безперервно мандрував по Україні та Росії, а більшу частину він перебував на Слобожанщині.

Г.С.Сковорода був надзвичайно обдарованим українським філософом і поетом XVIII ст. Він написав кілька філософських трактатів, багато віршів, пісень, байок.

За своїми політичними поглядами Г.С.Сковорода належав до демократів-просвітителів. У своїй літературній творчості він викривав і таврував соціальну несправедливість, вимагав освіти для широких народних мас.

Одне з почесних місць серед письменників у літературному мистецтві займав *П.Гулак-Артемівський*. Він перший у новій українській літературі утвердив високохудожні зразки просвітницької реалістичної байки, чим активно сприяв розвитку літературного процесу в Україні.

На Слобожанщині, зокрема в Харкові, розпочали свою діяльність письменники-романтики – *І.І.Срезневський*, *А.П.Метлинський* і майбутній учасник Кирило-Мефодіївського товариства історик та письменник *М.Костомаров*. Ідеологія та естетика їх творчого романтизму виявились

досить близькими національному світовідчуттю слобідської молоді з її закоханістю в козацьке минуле і прагненням до змін.

Велику роль у розвитку *української драматургії і прози* відіграв *Г.Ф.Квітка-Основ'яненко*. Він брав активну участь в усіх важливих освітньо-культурних починаннях, зокрема був ініціатором видання журналу «Украинский вестник», альманаху «Утренняя звезда» і «Молодик», першої збірки українських прислів'їв і приказок. Одним із перших у вітчизняній естетиці Г. Квітка-Основ'яненко виступив з пропагандою «народної» теми.

Помітну роль у розвитку української поезії відіграв *Павло Грабовський*, у творчості якого унаслідувались традиції Т.Г. Шевченка і І.Я.Франка. Своєю самобутньою творчістю П.Грабовський надав нових поштовхів розвитку реалістичного методу відображення дійсності.

Після Жовтневої революції і громадянської війни, столицею радянської України стає Харків, і центр українського літературного життя переміщується до Слобожанщини.

У 20-ті роки тут працювало багато талановитих українських поетів: *П.Тичина, В.Сосюра, М.Хвильовий, А.Головко, О.Вишня, О.Довженко* та інші. У творчості молодих літературних діячів пошуки естетичного ідеалу нового часу співпадало із усвідомленням індивідуальності кожної особистості зокрема і національної особливості взагалі.

На початок 20-х років припадає утворення численних літературних організацій. Першими значними радянськими письменними об'єднаннями в Україні стали «Плуг» (Спілка селянських письменників) і «Гарт» (Спілка пролетарських письменників). Осібно в Харкові існували такі угруповання, як «Авангард», «Нова генерація», «Молодняк», «Західна Україна» та інші. Кожна з них мала свій друкований орган, який формувався згідно з художньо-естетичними і політичними уподобаннями.

Процес українізації, який відбувався в УРСР у 20-ті роки ХХ ст. помітно вплинув на утворення різних літературних шкіл і творчих напрямків: *неокласицизму, футуризму, авангардизму* та інших. Кожна з груп та організацій у своїх статусах і деклараціях запевняла про пошук найкращих способів виявлення «пролетарського» світогляду через мистецьку форму, але реальна творча практика найчастіше характеризувалася класовим ухилом та «масовізмом»

У 1934 році відбувся Всесоюзний з'їзд радянських письменників. Йому передувало проведення з'їзду радянських письменників України, який розпочав свою роботу в Харкові. Таким чином, створенням єдиної *Спілки письменників* завершується важливіший етап розвитку радянської літератури.

Цей період отримав назву “*харківський*” та визнається найпліднішим і найцікавішим в радянський період.

Друга світова війна розкидала письменників не лише по обидва боки фронту, а й по різних континентах. Чимало письменників були військовими кореспондентами, серед них: *Володимир Сосюра* та *Андрій Малишко*. Багато хто загинув на фронті.

У 70-х розгортається фронтальна війна проти будь-яких відхилень від канонів соцреалізму. Першим у цій серії заходів виглядав розширений пленум правління Спілки письменників України на тему «Людина праці у сучасній українській літературі», що відбувся у 1970 року в Харкові. Формується цікаве поетичне коло, серед представників – *А.Перерва*, *Л.Тома*, *В.Бойко*, *О.Ковальова*, *В.Верховець*, *І.Мироненко*, *С.Сапеляк*.

У цей час увиразнюється і російськомовне письменство Слобожанщини: *В.Добровольський*, *Б.Силаєв*, *І.Маслов*, *С.Мінаков*; широкого розголосу набуває реалібована у 1987 році творчість *Бориса Чичибабіна*.

Перші роки незалежності засвідчили потужні креативні можливості Слобідського краю, його зумовлений славними традиціями потенціал. Значно зросла кількість видавництв, що спеціалізуються саме на художній літературі; поживляються чисельні акції, фестивалі, творчі вечори. Харківська організація Національної спілки письменників України вважається однією із потужніших в країні. І все це природно: адже наш слобідський край на літературній ниві – особливий.

Музичне мистецтво.

Історія музичного мистецтва на Слобожанщині – явище досить самобутнє. Відомо, що в Дикому полі на території сучасної Слобожанщини у XVII ст. були засновані військові гарнізони, заселені російськими служилими людьми, котрі приносили з собою на нову землю свої звичаї та культуру. Тут знаходили собі притулок козаки і втікачі-скоморохи. Разом із мандрівними скоморохами з’явилась і російська триструнна домбра, яку українці прозвали *кобзою*. На Слобожанщині, як усюди на Україні, найкращі *думи* і *пісні* були у кобзарів. За свідченням *І.Метлинського*, в I пол. XIX ст. їх була велика кількість.

Для російсько-українського культурного єднання багато зробили вихідці із гетьманської держави Глухова композитори *М.С.Березовський* і *Д.С.Бортнянський*. Використовуючи традиції української музики, вони

увійшли в історію як фундатори нового типу хорового концерту, церковних і світських хорів.

Велику роль у популяризації музичного мистецтва мало утворення при Харківському університеті музичних класів. Їх керівнику *І.М.Вітковському* вдалося об'єднати навколо себе всіх прихильників музичного мистецтва Харківщини і прилеглих до неї губерній. Саме він в 1806 році відкрив у Харкові *нотодрукарню*, а згодом першу *музичну крамницю*, організував *фортепіанну фабрику*. За його ініціативою в Харкові регулярно відбувалися симфонічні концерти.

Розвиток музичного мистецтва Слобожанщини у II половині XIX ст. пов'язаний з ім'ям видатного музичного та громадського діяча, диригента *Іллі Слатіна*, який у 1871 році очолив Харківське відділення Російського музичного товариства. Сформовані музичні класи при відділенні, у 1883 році були перетворені на музичне училище, директором якого став *І.Слатін*.

Поширення мистецтва на Слобожанщині повною мірою зобов'язане *меценатам*. Наприклад, син відомого князя Миколи Голіцина *Юрій Голіцин* створив хор, з яким мав успіх не тільки у ріднім краї, а навіть у Лондоні та інших європейських столицях.

Високоерудованим дослідником, теоретиком і практиком української музики XX ст. був харків'янин *Г.М.Хоткевич*. Він вважався одним із перших і кращих *солістів-бандуристів*, талановитим дослідником традиційного *кобзарського мистецтва*. Його монографія «*Музичні інструменти українського народу*» визнана класичним дослідженням в історії слов'янського і європейського інструментознавства.

Помітне місце в музичній культурі Слобожанщини займає творча і громадська діяльність *С.П. Дрімцова* – композитора, фольклориста і хорового диригента. Він організував хорові та музичні гуртки в робітничих клубах, брав участь у формуванні Харківського відділення музичного товариства ім. *М.Д. Леонтовича* та у становленні Харківської філармонії, був автором значної кількості музичних творів у різних жанрах.

Великою шаною на Слобожанщині користувалася *співацька культура*, а його основою завжди було *хорове мистецтво*. Уже в 1917 році був створений хор Вищих жіночих курсів, керівником і диригентом якого став *Ф.М. Соболев*. Талановитий хормейстер організував також перший професійний колектив – *Державний український хор ім. М.Леонтовича*.

Хорові традиції минулого наслідують численні самодіяльні колективи Харківщини і в наші дні. Серед них хорові дитячі колективи: «*Весняні голоси*», «*Скворушка*», «*Аз та Буки*». Інтерес викликає надзвичайний колектив – фольклорний експериментальний дитячий клуб «*Козацьке коло*». Мета цього

колективу – відродження мови, поєднання естетичного та духовного виховання, створення осередків «Козацького кола» у школах Харкова та області.

У 1925 році у Харкові оперою Мусоргського «Сорочинський ярмарок» було відкрито український театр опери та балету ім. М.Лисенка, у 1928 році – філармонія, у 1929 р. – театр музичної комедії. Всі ці установи вели значну музичну та просвітницьку роботу. Крім концертів, філармонія організовувала *лекції-концерти* в школах та на різних підприємствах міста та області.

У 1932 році в Харкові була утворена перша на Україні *Спілка композиторів* на чолі з професором *С.С.Богатирьовим*. Багато творів, написаних талановитими слобожанськими композиторами, увійшли до «золотого фонду» українського професійного мистецтва, стали національною музичною класикою. Серед відомих музичних митців ХХ ст. слід назвати *І.Й.Дунаєвського, М.Д.Тица, Д.Б.Клебанова, В.А.Барабаша, В.Т.Борисова, Ю.С.Мейтуса, А.Я.Штогаренка, В.С.Губаренка, В.С.Бібіка, І.К.Ковача, М.В.Кармінського* та інших.

Характерними рисами творчої діяльності слобідських композиторів є глибина змісту і актуальність, високий професіоналізм, яскрава національна визначеність музичної мови, поважне ставлення до джерел народної музичної творчості та до великих традицій класичного мистецтва.

Театральне життя.

Театральне життя Слобожанщини розпочалося з II п. XVIII ст., коли в Харкові відкрився перший театр. Його організатором був відставний актор Петербурзького театру – Іваницький. Він набрав з харківської молоді труп, до складу якої увійшли чиновники та учні казенного училища.

Слід зазначити, що харківські театри, головним чином, пропонували глядачам комедії російських письменників та опери російських композиторів.

В популяризації театрального мистецтва провідну роль відіграв актор і один із організаторів театру *Г.Ф.Квітка-Основ'яненко*. У цей час зароджується дружба між Квіткою-Основ'яненко і великим російським актором *М.Щепкіним*, дебют якого відбувся в Харкові.

У 30-ті – 40-і роки XIX ст. театральне життя Харкова, як центру Слобожанщини, ще більш поживається. Створена *Л.Млотковським* російсько-українська трупа продовжувала розвивати кращі реалістичні традиції, гастролуючи не тільки по Слобожанщині, але й по всій Україні. До

складу цієї трупи входили славетні актори: *Соленик, Рібаков, Протасов* та інші.

Більшість вистав ставилися російською мовою, але, починаючи з першої вистави «Наталки-Полтавки», на сцені йде розвиток національного професійного театрального мистецтва. З цього погляду значно збагатили репертуар театру п'єси Г.Ф.Квітки-Основ'яненка «Шельменко-волосний писар», «Шельменко- денщик», «Савтаня на Гончарівці».

Поява Емського указу Олександра II забороняла сценічні вистави українською мовою. Також заборонялось відображати історичні події нашого народу і перекладати п'єси українською мовою. Все це призвело до кризи національного театрального мистецтва.

У період російської революції 1905-1907 р. починають засновуватися культурні осередки: робітничі клуби, робітничі палаци, народні будинки в Сумах, Слов'янську, Богодухові, Вовчанську, Старобільську. На сцені народних будинків виступали кращі театральні митці свого часу, серед яких був сам *Ф.Шаляпін*.

Наприкінці 20-х – поч. 30-х років розпочали свою діяльність Харківський Червонозаводський театр та театр Революції, театр «Березіль», в якому працювали такі видатні актори, як: *Н.Ужвій, С.Хвиля, С.Романенко* та інші. Керував театром видатний український режисер *Л.Курбас*, який багато зробив в пошуках нового театрального стилю. Репертуарна політика театру «Березіль» орієнтувалася на психологічні п'єси західноєвропейських драматургів. Діяльність *Л.Курбаса* не задовольняла партійно-державне керівництво і в жовтні 1933 р. його було знято з посади керівника театру і призначено *М.М.Крушельницького*. На початку 1934 року театр «Березіль» був перейменований на Харківський державний український театр ім.Т.Г.Шевченка.

Після переведення столиці України з Харкова до Києва, творча активність багатьох слобожанських театральних колективів спадає. Однак, це стосувалося не всіх театрів Харкова. Так, авторитет театру ім. Шевченка в Україні продовжував зростати. Визначною подією театрального мистецтва стала патріотична вистава шевченківців «Ярослав Мудрий» та «Макар Діброва» за постановкою *М.Крушельницького*.

У 1933 році було відкрито державний російський театр ім.О.Пушкіна, а в 1939 році – Харківський театр ляльок.

Історія свідчить про те, що разом із Харковом, як провідним театральним осередком Слобідської України, набували розвитку театральні заклади інших міст республіки. Наприклад, Луганський державний український музично-

драматичний театр ім.О.Островського, який вийшов із Харківського українського театру.

У повоєнні роки діяльність творчих колективів розвивається в умовах постанов партії з питань літератури та мистецтва, в яких було припущено грубе, некомпетентне втручання з боку партії і влади у творчу діяльність, зневажливе ставлення до творчої інтелігенції, обмежено художні можливості митців. Усе це призвело до народження так званої «теорії безконфліктності», нівелювання творчих напрямків як в драматургії, так і в сценічному мистецтві.

В умовах незалежності ситуація в театральному мистецтві Слобожанщини змінилося на краще: театри мають право самостійно вирішувати питання вибору репертуару, наповнювати трупи талановитою молоддю тощо.

Цікаво і нетрадиційно продовжує працювати мала сцена театру ім. Шевченка «Березіль», реалізуючи найкращі *курбасівські традиції*.

Поруч із славетними театрами Харкова, плідно працюють нові *театр-студії*, які ставлять перед собою гуманні завдання: зберегти та примножити театральні традиції, повернути добру славу місцевій сцені. В такому контексті треба зазначити творче об'єднання «*Нова сцена*», авторські театри «*Театр-19*» та «*Котелок*», експериментальний *Камерний Єврейський театр*, молодіжні театри «*Мадригал*», «*Публіцист*», «*Арабески*», театр народної музики України «*Обереги*». Ці невеликі динамічні колективи стали справжньою візитною карткою нового сучасного мистецтва.

Таким чином, роль театального мистецтва у духовному житті Слобожанщини була значною, а Харків, як центр регіону, прославився своїм високим рівнем мистецької культури і професійної майстерності, режисури і сценічної драматургії.

Отже, підбиваючи підсумки короткого екскурсу в історію розвитку літератури і мистецтва Слобожанщини, можна визначити, що митці краю своєю діяльністю зробили вагомий і своєрідний внесок у розвиток культурного життя України, сприяли зміцненню творчих зв'язків з усіма народами близького зарубіжжя, в першу чергу – з братнім російським народом.

Свята, обряди та звичаї слобожан (XVIII-XX ст.)

Серед багатьох важливих проблем історії Слобідської України значне місце посідає духовна культура слобожан. Розвиток сільського господарства,

ремесел і промислів відбувалися із збереженням старої і розвитком нової святковості, обрядовості та звичаєвості населення Харківщини.

Основна маса переселенців на територію Слобожанщини – це українці, що йшли з Лівобережної, Правобережної та Західної України, а також російське населення. Довгий час вони зберігали традиції своїх етнічних районів, де жили раніше. Однак українці, живучі поряд з росіянами, з роками вбирали в себе російські впливи у мові, культурі, обрядовості. З часом сформувалися своєрідні мовні та культурно-побутові особливості російсько-українського прикордоння. До того ж, психологія слобожан, їх манери поведінки, трудові звичаї, ставлення до релігії мало чим відрізнялися від українців інших етнографічних районів України.

У духовній культурі слобожан значне місце посідала *релігійна сфера*. Відвідання церкви вважалося обов'язком для кожного селянина. Літні люди й молодь охоче йшли до церкви, де вони мали можливість не лише брати участь у богослужінні, а й спілкуватись та почути останні новини.

Важливою складовою частиною життя слобожан було громадське дозвілля – «вулиці», «вечорниці», «досвітки», під час яких діти, молодь та дорослі співали пісні, танцювали, грали в різні ігри. Найбільш веселими і багатолюдними були весняні вулиці. Влітку, з початком польових робіт, вони проходили значно рідше, а під час жнив часто і зовсім припинялися.

Пізньої осені, після *Покрови* (14 жовтня), коли на вулиці було вже холодно, молодь збиралася на «вечорниці», на Слобожанщині вони називалися досвітками. Дівчата і хлопці співали пісні, танцювали, жартували, дівчата вишивали рушники. Саме тут вони краще пізнавали один одного, підбирали пару для майбутнього сімейного життя.

Місцем дозвілля слобожан були також ярмарки та базари. Люди йшли сюди не лише заради купівлі чи продажу, а й для того, щоб подивитися на виступи *мандрівних акторів, фокусників, циркачів, вертеп*, послухати *шарманщиків* і просто поспілкуватися.

Часто години дозвілля, особливо в святкові дні, дорослі і молодь проводили в корчмі. Тут укладалися і скріплювалися могоричем різноманітні усні угоди та лихварські операції.

У XIX ст. на Слобожанщині діяв цілий *комплекс календарних та побутових свят і обрядів*, які мали релігійний характер і узгоджувались із річним циклом свят православної церкви та давнім хліборобським календарем. Особливо багато їх припадало на весняно-літній цикл. Слобожани дотримувались *постів* (Пилипівка, Великій піст, Петрівка, Спасівський), а також вірили в різні *повір'я* щодо днів тижня. З понеділка не починали будь-яких важливих справ. Середу мусила поважати жіноча частина населення, бо

«середа – таємна дівчина» доглядає, щоб жінки нічого в цей день не робили: не мили голови, не чесали волосся. В п'ятницю не можна було прясти, прати, золити білизну, трусити сажу, мазати піч. Для Святої П'ятниці, яку на Слобожанщині ототожнювали з образом «Долі», літні господарки готували подарунки – хліб, сіль, ложку, трохи юшки або кашки, і все це клали на стіл, застелений скатертиною. Святим днем вважали неділю (від давньоруського слова – не дьедать). Працювати в цей день було більшим гріхом, ніж в церковні свята. В кінці ХІХ ст. ці повір'я поступово зникають.

На Слобожанщині відзначалися всі найголовніші свята Православної церкви. Особливо багато свят присвячено культу *Богородиці*. Значна частина закріплена за конкретним числом: *Різдво* – 7 січня, *Хрещення* – 19 січня, *Стрітєння* – 15 лютого, *Благовіщення* – 7 квітня, *Преображення* – 19 серпня і т. д. Деякі свята церква відзначає за місячним календарем, тобто вони перехідні. Це такі свята, як: *Вхід господній в Єрусалим*, *Великдень*, *Вознесіння* та ін.

Зимовий цикл свят та обрядів розпочинався із різдвяних свят. Церква надавала цьому святу виняткового значення, називаючи його «матір'ю всіх свят», «другою пасхою» і відвела йому в своїх служіннях 12 днів. Напередодні Різдва, після завершення Пилипівського поста, слобожани відзначали «багатий святий вечір». Коли сходила перша вечірня зірка, вся сім'я, помолившись, сідала вечеряти. У цей вечір діти носили вечерю (кутю, узвар, пироги) своїм хрещеним батькам, а вони давали дітям різні подарунки. Дорослі хлопці та дівчата ходили колядувати, бажаючи господарям багатства та здоров'я. 13 січня – на свято Маланки, вранці діти ходили по хатах «маланкувати», а ввечері більш дорослі хлопці та дівчата ходили «щедрувати», бажаючи господарям здоров'я та багатого врожаю.

Різдвяно-новорічний період завершувався одним з найбільш урочистих свят - *Водохрещтя Йордану*, з яким пов'язують хрещення Ісуса Христа.

19 січня зранку відбувався хресний хід до річки, озера чи ставка, де священник своїм хрестом освячував воду у вирубаних льодових хрестах. Свято завершувалось окропінням цією водою хат, господарських будівель та святковою вечерєю із пісних страв – вареників з капустою, смаженої риби, млинців, куті та узвару.

Після Йордану закінчувалися різдвяні свята і жінки, діставши свої кужелі, починали прясти.

У лютому слобожани відзначали свято *Стрітєння* (15 лютого), коли зима з літом зустрічаються. У цей день у церквах ставили свічки і святили воду, яка вважалась такою ж цілющою, як і йорданська. Нею натирали хворі місця у людей, кропили і напували худобу, щоб не хворіла. Стрітєнською водою батько кропив сина, який ішов на війну, щоб повернувся додому.

На честь весняного пробудження природи слобожани відзначали свято *Масляної*, яке шанували давні слов'яни. *Масляний тиждень* був часом веселого дозвілля, пов'язаного з деякими елементами ритуалістики. Обряди проводили зими і зустрічі весни супроводжувались веселими іграми, жартами, видовищами. Характерним для *Масниці* Слобожанщини був обряд в'язати колодки спочатку батькам, у яких були неодружені дорослі діти, а пізніше (з кінця XIX ст.) – неодруженим хлопцям і дівчатам, вимагаючи від них викуп. Такі ритуалізовані дії виявляли взаємні симпатії молодих людей і нерідко завершувались весіллям.

Після *Масляної* наступав сорокаденний *Великий Піст*. Припинялись всі розважальні дійства – ігри, танці, пісні тощо. Установлене християнською церквою на честь чудесного воскресіння Ісуса Христа *свято Пасхи (Великодня)* у народному побуті утримувало елементи язичницької весняної ритуалістики: випікання обрядового печива, фарбування яєць, весняні ігри і танці молоді, культ предків, аграрно-магічні та очисні обряди.

Великдень не мав постійного числа, тому слобожани чекали першої неділі, що наступала після весняного рівнодення і повного місяця. Важливе місце в обрядовому комплексі належало *поминальному понеділку* – перший понеділок після Великодня. У цей день на кладовище несли паску, яйця, інші страви і обідали прямо на могилах; обов'язково годували старців і роздавали милостиню за упокой душі.

Під час Великого посту відзначали весняне свято – *Вхід в Єрусалим*. У народі його називали *вербною* або *квітною неділею*, в яку освячували у церкві гілочки з верби або лози. Свяченій вербі слобожани надавали магічну силу. Її разом із цілющими травами використовували при багатьох хворобах. Вербі надавали здатність відганяти усіляку нечесть від людини, тварини тощо. На Слобожанщині був поширений звичай освячувати своїх дітей символічним биттям вербою, закликаючи на багатство, здоров'я та красу.

До весняного циклу народного календаря відноситься одне із величних свят православної церкви *Благовіщення (7 квітня)*. У цей день селяни не працювали, вважалось, що птахи гнізда не роблять, а дівчина коси не заплітає. В церкві святили проскури, їх давали бджолам, щоб краще роїлися, хворій людині давали як ліки. Інколи, селяни розтерту проскуру зміщували із землею і розкидали на ниві, щоб її не минала дощова вода. Слобожани вірили в різні прикмети: яка вода на Благовіщення, така й на Великдень буде, Благовіщення без ластівок – на холодну весну та ін.

На 50-й день після Великодня українці відзначали свято *Трійці (зелені святки)*. В ці дні прикрашали хату і подвір'я клеченням (гілками нефруктових дерев). На Слобожанщині перед порогом обов'язково посипали жовтим піском,

що слугувало символом урожайності та родючості. Зелені святки в народі ще називали *Русальний тиждень*. Слобожани вірили в існування русалок, прагнули їх вшанувати та задобрити. З віруванням в цих істот пов'язано посвячення водою, яке відбувалось у день *П'ятидесятниці*.

Під час тижня русалії співались «сатанинські», як їх називала церква, пісні, виконувались веселі ігри та різні ритуальні сцени.

За народним тлумаченням, у перший день Русального тижня разом зустрічаються Природа, Людина і Космос. Зелена неділя – це торжество єдності природи, людини і вічної мудрості, які благословляють землю на її плодоносне майбуття.

Першим літнім і найпоетичнішим святом вважається свято *Івана Купала*. З появою вечірньої зорі відбувались купальські ігри. Стрибаючи через вогнище, дівчата й парубки сподівались позбутися злих чарів, хвороби, ворожили на кохання. Центральне місце у святі займало ритуальне дерево – *Купайло*, навколо якого відбувались всі обрядові дійства. В чарівну купальську ніч всі зібрані трави вважались цілющими, а знайдена квітка папороті відкривала різні таємниці і скарби.

На жаль, на Слобожанщині купальські свята втратили свою багату і розкішну обрядовність на поч. ХХ ст.

Апогеєм аграрно-господарського року було молитовно-господарське свято – *Зажинки (Обжинки)*, яке слобожани з надією чекали цілий рік. Вони «чарували» урожай і взимку, на весняних і літніх святах.

Ряд магічних дій і ритуалів, які виконувались в період того або іншого свята, мали забезпечити урожай, зберегти його від лихих сил.

Зажинки тісно пов'язані зі *святом апостолів Петра і Павла*, що припадає на 12 липня. Свято багате обрядодійствами і піснями. Один з його компонентів – звичай *спасової бороди*, яку зв'язували з останніх пучечків незжатого колосся й лишали на хлібній ниві. Дослідники правомірно вбачають у цьому звичаї рештки жертвоприношення матері-землі. З останнього колосся жниці робили невеликий сніп – *«Рай»*, який, за народним віруванням, і є місцем перебування душ померлих, добрих духів поля. У цьому «Раю» перебуває і сам Бог Урожаю, який призначає духів-опікунів на охорону ниви. Символічний сніп з традиційними побажаннями передавали власнику поля, у відповідь господар запрошував женців до святкового столу.

Обжинковий сніп зберігався в коморі до весни, коли зерном з нього починали сівбу. Так через символічну естафету хліба замикалось річне коло аграрного календаря.

Поряд з розглянутими вище святами, обрядами та звичаями слобожани зберігали давні обряди, пов'язані з головними подіями в житті людини: народженням, одруженням та смертю.

Першим ритуальним дійством були *хрестини*. Баба-повитуха передає новороджену дитину її кумові і говорить: «Нате вам новороджену, а нам принесіть молитвенне і хрещене».

Коли пройде рік, відбувається постриг дитини на кожусі вовною наверх. Волосся ховають в тину, щоб яка зла личина не знайшла його на шкоду дитині.

Життя малюка пов'язане з *колисковими піснями*, в звуках яких просипаються і ростуть перші думки про почуття людини. Колискові занадто прості, цілком пристосовані до перших промінів розуму дитини.

Діти, як тільки піднялись на ноги, йдуть на вулицю. Зимою вони сидять по запічках або в куточку грають в палочки, а тільки пригріло сонечко – вони мерщій на вулицю, збираються докупи і ведуть іграшки: з м'ячем, з палками, з джгутом, камінцями, в свинки, городок, бабки, квач, кузмерки (жмурки), кішку й мишку, просо, дудар та ін.

Коли діти стануть дорослими парубками та дівчатами, то починаються так звані «вулиці» – влітку, «вечорниці» або «досвітки» – взимку.

Весілля на Слобожанщині здавна звернуло на себе увагу етнографів, драматургів, художників і вчених. В літературі є безліч описів весілля, особливо пісень. Слобожанщина сама по собі має стільки описів весілля, як ні одної іншої галузі її побуту. Повні описи слобідського дійства знаходяться в оповіданнях Г.Квітки та в Харківській збірці 1898р. «Жизни и творчество крестьян Харьковской губернии».

Здебільшого весілля грали після Покрови, бо вона є продовженням людського роду та берегинею всього того, що продовжує життя на землі.

Слобожанське весілля – це надзвичайно добре скомпонована і осмислена драматична гра, де реальне перепліталось з традиційно-умовним. Основними героями весільної драми були молодий і молода, їхні батьки, старости, дружки, бояри, світилки тощо. Весільна драма була явищем публічним, захоплюючим і збирала багато глядачів. На весіллі панувала радісна атмосфера з гіперболізованим виявом почуттів.

На сучасному етапі соціальних відносин весільний обряд відбувається у скороченому вигляді, зберігаючи, однак, основні традиційні дії і атрибути.

Завершують життя людини обряди і звичаї, які пов'язані з сумною подією, а саме зі смертю. Неоднозначне ставлення до смерті зумовило формування складної системи *похоронних обрядів*, головною ідеєю яких було шанування померлих та культу предків.

Усі дії, що виконувались при похованні померлого, були спрямовані як на забезпечення успішного переходу «душі» покійного в світ предків, так і на охорону живих від шкідливого впливу «духу» мерця. Адже смерть означала відторгнення від тіла не тільки «душі», а й «духу», який міг «повернутися» та вампірити живих.

На Слобожанщині був поширений похоронний звичай підтикати покійникові хустку та класти 2 або 3 копійки, щоб було чим одкупитися на тім світі; жінок убирали в очіпок, дівчину – в вінок; відчиняли ворота й двері, вішали на стіну рушник, щоб душа покійника одпочила. Жінки голосили з плачем пісні, а коли виносили тіло зо двора, то зачиняли ворота й двері, щоб хвороба не вернулась; заборонялось нести через сади й огороди, щоб овоч не омертвіла. Повернувшись після похорон додому, бралися руками за піч, щоб не боятися покійника, а в дійсності – для очищення. Після поховання влаштовувались *поминки* з обов'язковим вживанням ритуальних страв.

Запалювали свічки, а після виголошення «вічної пам'яті» гасили. Поминали покійника також через дев'ять днів (*дев'ятини*), сорок (*сороковини*) і через рік (*роковини*). Щорічно через тиждень після Великодня відбувалися громадські колективні поминки – *гробки (проводи)*. Люди цілими сім'ями збиралися на кладовищі, впорядковували могилки і влаштовували пригощання. Цей звичай – *колективні поминки* або *громадянська панахида* – зберігається й дотепер.

Отже, святково-обрядова сфера, як органічна частина духовного життя слобожан, ґрунтувалася на одержаних у спадщину від старих поколінь кращих народних надбань, які в основі мали загальноукраїнські риси. Тут, як і в інших етнографічних районах України, спостерігаються переплетіння давньої язичеської обрядовості з християнськими традиціями. Однак, у слобожан були і свої особливості в святково-обрядовій сфері. Вони викликані наявністю на слобідських землях значної кількості російського населення. На Слобожанщині, порівняно з іншими районами України, раніше втратили первісне значення елементи старої обрядової системи, зазнали змін зовнішні форми і характер проведення окремих свят і обрядів, швидше зменшувалась кількість святкових неробочих днів.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Розділ представлений «Історією Слобідської України» - одним з найкращих творів у науковому доробку Д.І.Багалія, квінтесенція його багаторічних розвідок з історії краю.

Д.І. Багалій
Історія Слобідської України

Освіта

Харківський колегіум Слобідській України.

У 1726 р. перенесено було з Белгорода у Харків середню духовну школу – славний колегіум, котрий зробився центром освіти на Слобідській Україні, немов її духовною Академією. Тепер – се духовна семінарія. Головним діячем у цьому просвітному ділі були Белгородський єпископ Єпіфаній Тихорський і командуючий військом на Україні кн. М.М.Голіцин. Сю середню школу помістили у будинкові, купленому у Шидловського, і приписали школу до Харківського Покровського монастиря. Колегіум содержувався на монастирські доходи і доброхотні збори. Кн. Голіцин подарував Колегіуму село і 4 хутора. Харків і уся Україна дуже радо привітала нову школу, де учнів обучали, як і по інших духовних школах України, піїтиці, риториці, філософії, богословію, слов'янській, грецькій, латинській, а потім французькій і німецькій мовам. Викладалися отсі науки на російській мові, але розмовляли проміж себе учні, мабуть, по-українські. Училися у Колегіумі більш всього діти духовенства, але немало було учнів і недуховного звання; число учнів доходило до 500. Щоб підготовляти освічених учителів, талановитих учнів, що скінчали Колегіум, посиляли для дальшої науки навіть за границю (у Германію). Учителі Колегіума мали на усьому готовому таке жалування: учителі перших двох нижчих клас по 6 карб. на рік, 3-ї, 4-ї, 5-ї – по 8 карб., 6-ї – по 12 карб., учитель філософії 14 карб., усього на жалування усіх учителів йшло 60 карб. на рік. Потім жалування для учителів збільшилося по 15 карб. на рік, а ректор получав навіть 100 карб. на рік, і усього виходило 445 карб.

Серед ректорів, префектів та учителів Харківського колегіума бачимо немало таких, які визначалися освітою – такими були Г.С.Сковорода, Шванський, Прокопович. Серед учнів було багато бідноти. «Але ні холод, ні голод, - згадує про Колегіум учень його Луб'яновський, - не зменшили охоти до науки. Звикли ми окрім того до надостатків і до того, щоб задовольнятися малими достатками, у якому б стані хто долі не пробував. Але отся голода, котрої весь маєток складався з тлуночка книжок і подушечки з повстинкою замість одіяла, розносила потім світ просвіти серед українського панства, купецтва, попів і міщан, проживаючи у них улітку, а частиною й зимою, і навчаючи їх дітей.» З Харківського Колегіуму вийшло багато славетних в історії просвіти діячів, як, наприклад, письменник Гнідич, славний російський історик Каченовський, перший російський клініцист професор Базілевич, біограф Г.С.Сковороди М.Ів.Ковалинський та інші. І учні любили свою школу. Ось як згадує про те Луб'яновський. «Гарна школа була Харківський колегіум. У мої часи на чолі її стояв префект Шванський, однаково поважний і по життю, і по науці. Особливо щастило йому в виборі учителів. Його учителі уміли розвинути у молодих людей здоровий розум і вселити в них невсипущу любов до науки. З таким учителем і після школи багато чого навчишся».

...Програм Колегіума був такий, як і в українських задніпрянських колегіумах, але його поширювали: так, у 1766 році прибавлені були кляси французької і німецької мови, математики, геометрії, малювання, інженерії, артилерії й геодезії. На виклад християнського добронравія запросили Г.С.Сковороду. Він з великою охотою взяв на себе сей обов'язок і навіть одмовився брати за се грошей, бо у життю своєму завжди обходився без грошей, а окрім того дивився на ті лекції, як на таке діло, котре для нього самого приємне, дасть йому радість і буде корисне для суспільства. І справді мав свій погляд на те, як треба було викладати етику, або «добронравіє», для дворян. У передмові до свого «Ізраїльського змія» - у листу до Острогоського полковника Тевяшова – Г.С.Сковорода питає, що є життя, і оповідає: се є прямування до правди. Живемо ми тоді, коли наш розум, шукаючи правди, любить відшукувати стежки до неї і, стрівши її око, веселитися її вічним світлом. Тому і високих дворянських фамілій люде повинні шукати правди не тільки в ділах, які торкаються до військових справ, торгівлі, позвів, будівництва, мистецтва, але і в головнішому ділі, себто в поглядах своїх на Бога, і тут вони повинні боротися з суєвірством. Неосвічені темні люде не можуть жити без суєвірства, але освічені, як, наприклад, дворянство, повинні вести боротьбу з ним і простувати до правди, не схиляючись ні на праворуч, ні на ліворуч, тобто ні в сторону рабського суєвірства. Лекції «Християнського добронравія» в Харківському колегіумі Г.С.Сковороди надруковані у виданих

мною його творах і вони справді були зовсім не схожі на звичайне викладання катахизиса у тодішніх школах. У своїй передмові до них Г.С.Сковорода писав: «Увесь світ спить та ще не так, як сказано про праведника: *«але падеть, не разбіється»*. А учителі, що пасуть вівці Ізраїля, не тільки не будять їх, а ще й самі підтримують: спи, не бійся: місце гарне, нічого боятися. Питаються про Христа, де Він родився, од яких родителів? Скільки жив на світі? Чи дві тисячі років тому назад, чи, може, трохи менше? О християне! Хрестили тебе по плоті та не омили по розуму; нащо ти цікавишся тільки отсими байками? Чого ти не піднімаєшся вище? І досі ти не зрозумів, що се все плоть і тінь, яка закриває величезну гору премудрості! Але ця завіса повинна розідратися. Ми не знаємо, де шукати Христа... Деякі шукають його на блакитному небі, на сонці, на місяці, по усіх світах великого астронома Коперника. Нема й там. Та деж він? Напевно, в церковних проповідях, в воскресенні мертвих, в чудесах, в мучительстві плоті? А янгол на се відповідає: і там його немає, ти його не знаєш і не бачив, бо не шукаєш у себе самого. Царство Боже в нас самих. Щастя – у серці, серце – у любові, любов – у законі Вічного. ...Він є й наше щастя. Увесь світ складається з двох світів: одного видимого, а другого невидимого – тварі і Бога. Колись Богом почитали тіло, а Він – Дух, Розум, Правда. Правда Божа була вже і по ветхому завіті, але таїлася там ще під обрядами (обрізання, пасха), під біблейськими оповіданнями і усе-таки робила сі книги мудрими, потім вона з'явилася у світ в образі Богочоловіка Христа. Не допитуйся, як се зробилося, бо від сього з'явилися розколи, суєвірря, від яких бідує вся Європа. Моїсей з сього образу Божія немов би зняв план, в простих грубих рисах і написав на скрижалях – се є десять заповідів.

Сковорода розумів заповіді не буквально, а, як і усю Біблію, тільки алегорично, шукаючи у них внутрішнього розуму. Першу заповідь «Аз есьмь Господь Бог твой» він, наприклад, поясняв так: «Я – голова твого щастя і світ розуму. Оберігайся заснувати життя своє на інших совітах і вигадках, хоч би вони родилися у янгольських умах. Покладися на мене міцно; а коли, мене минувши, заснуєш своє життя на іншій премудрості, то хоч вона й буде тобі Богом, але неправдивим, і тому щастя твоє буде подібне до хвальшивої монети».

Уся сила заповідів, по Сковороді, міститься у єдиному слові – любов. А обряди й церемонії – се тільки признаки її, се лущайка зерна, і як не буде при обряді любові, то се труна розмальована. Велика різниця між Законом Божим і церковним преданієм: Закон Божий існує ввіки, а преданіє не усюди й не тільки навіки віків. Гріх – се страсть, нездорове бажання чогось видимого, найбільше заздрість.

Белгородський єпископ обурився на Г.С.Сковороду за таке вільне і незвичайне викладання катехизису і звелів запитати його, чому він не викладає його звичайно. На це Г.С.Сковорода йому відповів: дворянство відрізняється від ченців і простого народу своєю більш широкою освітою і одежою, чом же в такому разі не мати особливого погляда на те, що для нього найпотрібніше у житті? Хіба однаково розуміє царя і царську владу чабан і міністр? Але все-таки через якийсь час Г.С.Сковорода мусив залишити посаду учителя у Колегіумі і зробився мандрованим учителем українського народу в високім значінні цього слова, учителем усіх тодішніх станів: духовенства – ченців і священників, дворянства, цехових, військових обивателів і посполітих людей.

Харків яко українське місто

Національний і соціальний склад харківського населення у XVII-XVIII ст.

...Український національний склад життя держався на тільки по селах, як тепер, а й по містах, городах, де його тепер дуже мало. Ми його бачимо навіть у такому центральному місті, як Харків, населення котрого тепер так обрусіло, що, мабуть, більшість його й не знає, що колись Харків був чисто українським містом, а потім, коли обрусів, частина його інтелігенції, прихильна до народу, працювала над відродженням свого народу й бережно донесла се бажання до наших часів – до цього великого українського руху, котрій не тільки утворив, але й проводить у життя і національне, і політичне відродження усієї України, а разом з нею і Харкова з Слобожанщиною.

Харків був заснований у 1654 р., саме тоді, як Богдан Хмельницький перейшов з усією Україною під московську «протекцію». Місто, як ми бачили, заснувала ватага українських переселенців з ватажком – осадчим Іваном Каркачем. Най же пам'ять про Івана Каркача існує навіки у Харкові у купі зі спомином про першого харківського козачого отамана Івана Кривошлика. Хоч про Ів.Каркача яко першого харківського осадчого згадують тільки пізні документи (другої половини XVII ст.), але ми не можемо їх одкинути, а у купі з ними і Каркача, бо ні для чого було тоді вигадувати його: очевидно, що ім'я се збереглося у спомину населення, а окрім того й ранні документи знають серед харківського населення Каркачів, і мені казали, що се прізвище відомо й тепер.

Українські переселенці з Задніпрянщини прийшли на дике поле і оселилися там, де річка Харків впадає у річку Лопань – на Харківському городищу, де колись, у домонгольську добу, у XII ст., був, мабуть, староруський, український город, де тепер у Харкові «університетська горка», собор і університет. Тут, у 1656 р. харківці збудували земляну й дерев'яну огорожу навкруги городища і зробили її, як ми знаємо, по своєму українському звичаю, щоб захистити себе від татар, але ця огорожа не вподобалася московському воєводі, котрий велів зробити кріпость по московському зразку. Оттак спочатку виявилось дві влади і у стихії культури – українська і великоросійська. Але у складі населення Харків був, можна сказати, чисто українським містом, бо сюди одразу явилася чимала купа українців – п'ятсот вісімдесят сім чол. козаків, а з жінками і дітьми се вийде, мабуть, до дві тисячі чол. Вони з'єдналися в козацьке товариство, поділене на сотні й десятки, з отаманом, сотниками і десятниками на чолі. Мені пощастило розшукати в архіві і надрукувати список цих харківців – Іваненки, Тимошенки, Єфименки, Гордієнки, Олексієнки, Мельник, Колесник, Коваль, Кушнір, Котляр, Швець, Ткач, Кравець. Бачимо там Журавля, Дудку, Стріху, Ломаку, Тетерю, Сироїжку, Горобця й таких інших. Був Тихий, Дурний, Кривий, Недбаєнко. Був Кременчуцький (мабуть, з Кременчука), Волошенин (мабуть з Волощини), Москаль (з Московії)...Отже справжніми постійними поселенцями Харкова були українці, котрі збудували собі будинки, охазяйнувалися, зорали землі, зайнялися ремеслами, промислами й торгівлею.

Щодо соціального складу харківського населення XVII ст., то воно поділялося тоді на а) козаків полкової служби, б) міщан, і в) цехових ремісників. Вищою владою у Харкові була полковнича влада. На чолі великоросійського населення стояв воєвода, над міщанами була окрема влада вїйта, а над цеховими ремісниками стояли виборні цехмістри.

У XVIII ст., у другій чверті сього століття, Харків був чисто українським містом. З перепису Хрущова 1732 р. ми дізнаємося, що число українців тоді щодо великоросіян збільшилося в порівнянні з XVII ст. Прізвища харківців чисто українські, і, як би знав М.В.Гоголь, йому не потрібно б було вигадувати прізвищ своїх українців: ми бачимо й Квітку, й Горлицю, й Незовибатька, й Богомаза, й Лупикобилу, й Лупикобиленка, й Сухорєбрика. й Недерикута, й Кадигробєнка, й Отченашка, й Кусьвовка, й Штанька, й Пацюка, Вареника.

Дуже цікаво буде бачити склад населення Харкова у 1732 р. з національного й соціального боку. Більш всього у Харкові проживало козаків: виборних козаків було 775 чол., у них підпомошників 1531, козачих підсусідків 85; козачої старшини з робітниками 71, цехових ремісників 492,

підданих, посполітих і робітників 205. духовенства з робітниками 170; великоросіян 235, греків і інших чужоземців 21; усього 3595 чоловік...

Хоч Харків тоді був таким же полковим містом, як і Суми, Охтирка, Ізюм, Острогозьк і не мав значіння центра усієї Слободської України, але все ж таки він і по числу мешканців, і по соціальному складу свого населення відрізнявся від тих міст, мав над ними перевагу. Він був українським козацьким містом, але у ньому проживало стільки великоросіян. скільки їх не було ніде по інших полкових містах...

Українське національне відродження у Харкові у XIX ст.

На протязі усього XIX ст., коли прийшла русифікація Харкова і України, коли од українського народу, який проживав по селах Харківщини, де він складав і досі складає з себе переважно значну більшість, одірвалися цілі стани, як дворянство, чиновні люди, купецтво, взагалі інтелігенція – у сі ж самі часи почали виявлятися з сієї самої інтелігенції окремі особи, котрі щиро любили український нарід і хотіли приблизитися до його, ознайомитися з його життям, з безмірними багатствами його поезії, з його побутом, його мовою. Вони почали писати по-українськи і утворили нову українську літературу; інші збирали пам'ятки української історії, працювали над науковою історією української мови. Така щира любов до України утворила серед харківської інтелігенції купки й гуртки українських народолюбців; ми бачимо їх у Харкові на протязі всього XIX ст. Вони утворювались серед молоді – учнів вищих і середніх шкіл, особливо університету і серед суспільства, й значну участь у них приймали професори Харківського університету. До сього треба додати, що Харківський університет взагалі був прихильний до українознавства і дав чимало славетних діячів на сій ниві. Він з самого початку свого існування добре зрозумів, що окрім загальної мети – утворення науки і викладання лекцій – перед ним, яко краєвим центром освіти, поставлена ще одна важна мета – працювати на користь тієї країни. де він заснувався, для того населення, яке зробило такі величезні жертви для можливості мати вищу школу у своєму рідному краю – Слобожанщині. Про се докладно оповідано у моїй «Історії Харківського університету», але се повинні знати усі теперішні університетські діячі і все суспільство, коли воно підіймає питання про відносини університета до України.

...Щирим українцем серед перших професорів Харківського університету був, по оповіданню Цебрикова, Комлишинський, котрий розмовляв по-українськи, а також, як і усе його сімейство – батько та сестри; побут їх був також український. З професорів Харківського університету вийшов і один із славетних поетів України – П.П.Гулак-Артемівський, котрий у 40-х роках ХІХ ст. був і ректором університету. Він писав чудовою, яскравою, народньою слободсько-українською мовою; його байка «Пан та собака», де він виступає проти кріпацтва, мала і широке суспільне значіння.

...Харків дав також і славетного українського письменника Григорія Хведоровича Квітку-Основ'яненка, котрий належав до звісного нам старшинського роду Квіток, що дав і слободсько-українських полковників і усяких старшин. Григорій Квітка був славним суспільним діячем у Харкові, проживаючи на Основі, і ще далеко більшу славу заслужив jako письменник-прозаїк. Тут він зайняв перше місце серед українських письменників старих часів українського письменства. ...Він не тільки любив українську народну мову, він сам думав на сій мові і писав на ній свої найкращі твори; те, що писав він по-російськи, виходило якимсь блідним і неясним. Не дивно, що на нього одночасні тодішні харківські письменники – Гулак-Артемівський, М.Костомаров, А.Метлинський і уся молодь дивилися, як на батька української прози...Через Квітку навіть Харків одержав значіння літературного центра не тільки серед українських, але серед російських письменників; і ті, і другі або листувалися з Квіткою, або заїздили туди, щоб з ним познайомитися. Велике значення мав Квітка і для гуртка молоді, котра цікавилася українством, бо він сам був немов живим українським літописцем, істориком і етнографом; великій вплив він мав і на Костомарова, і на Срезневського...Згадаємо ще з харківських письменників тих часів про Ст. Писаревського – харківського протопопа, котрий писав під псевдонімом Шерепері і зложив оперу «Купала на Івана» і гарну розповсюджену пісню «Німан іду» і «Писульку до Яцька Мірянського»...У ті ж часи розпочав свою літературну поетичну діяльність і письменник великого поетичного таланту Я.І.Щоголев, котрий у кінці свого життя видав свої твори у двох великих збірниках «Ворскло» і «Слобожанщина»...Близькі відносини до Харкова мав і М.Л.Кропивницький, котрого тут і поховано з пам'ятником на могилі. У Харкові видавалися і його драматичні твори. У тих творах чудова чисто степова (херсонська) мова, велике знання українського народнього життя, живий юмор, правдиві картини народнього побуту й соціальних відносин. Міцно були пов'язані з Харковом і двоє Олександрових – батько й син. Батько писав гарні вірші з гумористичним відтінком, син – В.С.Олександров –

написав драму «Ой не ходи, Грицю», оперету «За Неман іду», перекладав псалми на українську мову, видав збірник пісень, писав гарні чулі вірші. ...

У Харкові вийшло чимало альманахів, або збірників, де було надруковано багато українських творів і праць про Україну. Першим таким альманахом був «Український альманах» 1831 року: тут помістили свої українські вірші Шпигоцький, Л.Боровиковський. У 1833 р. вийшла у 2-х книжках «Утренняя Звезда», де ми бачимо твори Квітки, Гулака-Артемовського, Гребінки, Котляревського... Усі оці українські твори свідчать про те, що у Харкові жила Україна, для відродження котрої й працювали ці письменники.

А разом з ними працювали над сим же відродженням України діячі української науки і культури. Тут багато було зроблено професорами Харківського університету як старих, так і наших часів.

З боку української етнографії треба згадати, що перший збірник українських пісень кн. Цертелева вийшов у 1819 р. Далі у 1831-1832 рр. була видана у Харкові професором (потім славетним академіком-славістом) І.І.Срезневським «Запорожская старина» 2 часті в 5 книгах, де зібрано було багацько народних дум, пісень історичних і розвідок... Велике значення для свого часу мало «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» архієпископа Харківського Філарета (Гумилевського) у 5 розділах, де зібрано багацько архівного матеріалу не тільки по церковній, але й по гражданській історії Слобожанщини. За всю поважну працю архієпископа Філарета можна вважати немов Нестором (літописцем) слободсько-української церковної історії. У другій половині ХІХ ст. у Харкові ми бачимо поважні етнографічні збірки пам'ятників української народньої словесності і наукові праці по українському язичу, письменству і по історії українського народу. На першому місці тут стоїть великий лінгвіст Ол. Аф. Потєбня, самий славний з професорів Харківського університету за всі роки його існування. ...Його праці по українознавству торкаються більш всього мови і етнографії. ...Учнем О.Аф. Потєбні був проф. М.Хв. Сумцов, котрий мав дуже численні і поважні праці по історії старого українського письменства і української етнографії. По історії археології України, особливо Лівобережної, а іще більше Слободської, на протязі 35 років у Харкові працює і автор сієї книжки. По історії місцевої церкви працювали професор А.С.Лебедев і протоієрей Мик. Лащенко, а по історії місцевого мистецтва – професор Є.К.Редін; цікаво, що Лебедев і Редін не були українцями, але щиро працювали на користь України. Теплим словом треба згадати тут і Єфименків, з котрих покійний Петро Савич був українцем, але його дружина – Олександра Яковлевна не була українкою, що не перешкодило їй дати цінні праці по історії й правознавству України. Треба тут

пом'янути також твори і про випадкові розвідки професора П.Лавровського (про українську мову), професора Зеленогорського (про Сковороду). Торкалися України в своїх розвідках і професори інших факультетів, наприклад, природничого (Черняєв, Борисяк, Гуров), юридичного (М.О.Максименко). Багато було зроблено для розуміння природи, історії, етнографії України і науковими товариствами при університеті – Історико-філологічним, Природничим. При Історико-філологічному товаристві був заснований історичний архів, куди була зібрана П.С.Єфименком і мною величезна сила архівних джерел для історії Лівобережної й Слободської України і де працювало багато робітників, які розробляли історію України. Серед них треба визначити І.В.Теличенка, М.М.Плохинського і особливо талановитого і щирого українця, мого незабутнього учня й співробітника Д.М.Міллера...Щодо українського мистецтва у Харкові, то у Харківському міському музею ми маємо колекцію картин вельми славного художника Сергія Івановича Васильківського, де змальовані у хварбах старі українські церкви; є там також колекція портретів слобожанських діячів. У університетському Музею мистецтва є відділ української старовини, а також картини деяких українських художників, наприклад, Д.І.Безперчого і інших молодих. Багато картин з української природи дали художники Ткаченко і Левченко. Слобожанщина (Чугуїв) дала нам і великого художника І.Є.Рєпіна. С.І.Васильківській залишив у спадок рідній Слобожанщині усю свою величезну колекцію картин, щоб заснувати для них Музей Слобожанщини. Щодо українського театру, то він був у Харкові, хоч не постійним, і у старі, і особливо у наші часи. В старі часи на ньому славився вельми талановитий український артист Соленик, якого поховано на Харківському кладовищі і було навіть поставлено на могилі пам'ятник з українським написом на ньому. Грав у Харкові у «Москалю Чарівнику» славетний російський артист Щепкін, але найбільш зробив для українського відродження серед широких мас харківського населення батько нового українського театру Марко Лукич Кропивницький, а також і інші корифеї української сцени – М.К.Заньковецька, Садовська, Затиркевич і другі українські артисти, що грали й тепер грають у Харкові. Українське слово, пісня, український побут й життя будять любов до свого рідного і тільки забутого серед тих українців, котрі ніколи не вживають рідної мови, але не забули її, бо чули її або на селі, або читали у книжках. Тепер, коли спали кайдани з українського народу і з його мови, коли у нижчих, середніх і навіть вищих школах викладається українська історія і письменство, коли і в позашкільній освіті, і в суспільстві, і навіть у уряді українському язичу дається відповідне йому місце, відродження й серед городянського населення взагалі пошириться й зробиться більш глибоким. ...Українське відродження у

Харкові буде ширитися, як і по інших містах України. Не може тепер Харків обмежитися од селянського українського життя Слобожанщини і інших частин нашої неньки України. Це відродження (а не українізація) повинно бути вільним, без жодного примусу. Хай вільно проживають на Україні усі нації; хай усяка живе по-своєму, починаючи од наших рідних братів великоросіян та білорусів, бо національний ґрунт потрібен для кожної. А українська культура нехай шириться поміж українцями і хай про її поширення турбуються й піклуються діти України – усі, хто любить свій нарід і бажає йому добра, бо чужі за се не візьмуться. Нехай усім народам живеться вільно на Україні, але нехай нові поселенці на Україні пам'ятають, що не може бути зневажений на своїй рідній землі (як се було раніше) той український нарід, котрий заселив її, захистив од ворогів і довгі часи поливав своїм трудовим потом. А ми, діти України, будемо усі пам'ятати великий гуманний заповіт незабутнього Кобзаря:

*Роботящим рукам, роботящим умам
Перелогі орать, думать, сіять, не ждять – і посіяне жать.*

Себто значить, що працю на користь народу повинні вести і сам нарід, і у згоді з ним і його інтелігенція.

Т.М.Безрукова

М.С.Кузнєцов – засновник фаянсового виробництва у селі Буди Харківської області.

Опис селища Буди

Селище Буди розташоване на річках Мерефа та Березова. Слово «буди» має багато значень. У XIV-XV ст. будою називали курінь, хату, пізніше це означало – поташний завод, верх фургона, критий екіпаж.

У західній частині селища археолог В.Андрієнко проводив розкопки і виявив на південному схилі Кам'яного Яру поселення епохи бронзи та скіфського періоду.

Документально Буди вперше згадуються 1680 року митрополитом Філаретом у праці «Історико-статистическое описание Харьковской епархии». За часів Петра I край став активно заселятися росіянами. У різні часи

власниками села були Григорій Донець, князі Яків та Прасковія Крапоткіни, князі Щербініни. У кінці 1860-х років через Буди почали прокладати залізничну колію Люботин-Мерефа. З 1887 року у селі почала працювати «Ново-Харковская фабрика фарфоровых и фаянсовых изделий М.С.Кузнецова».

Буди відомі, насамперед, як місце, де майже 120 років існував фаянсовий завод, заснований визначним промисловцем і меценатом межі XIX-XX ст. Матвієм Сидоровичем Кузнецовим. У Будах сформувався численний творчий колектив, діяльність якого була невід'ємною частиною мистецького життя Слобожанського регіону, і країни в цілому. Художньою радою заводу розроблялася тематика, пов'язана з розкриттям краєзнавчих мотивів у кераміці. У 1980 році при заводі відкрито музей, у якому виставлені роботи як сучасних, так і старих майстрів. Колектив митців, які багато зробили для підвищення художнього рівня виробів заводу, сформувався у 50-х роках XX століття за ініціативою директора заводу М.Гончарова. Очолив творчу лабораторію у 1948 році художник С.Панасюк. Спочатку на завод прийшли О.Рибіна та М.Ніколаєв, згодом Р.Вакула, Г.Чернова, О.Піманкін, І.Сень, Г.Кломбицька, Б.П'яніда. У 1980-ті роки почали свій творчий шлях В.Родіонова, В.Сідак, Л.Антонова, Ю.П'яніда. Саме вони впродовж багатьох років забезпечували високій рівень художньої продукції заводу. Будянський фаянс мав свої усталені прикмети і не піддавався впливам швидкоминучої моди, навпаки, сам виступав «законодавцем» моди у своїй галузі. У заводській лабораторії працювали чудові художники. Це люди, які не уявляють свого життя без фаянсу, майже всі вони були членами Харківського відділення Спілки художників України, їх творчі роботи знаходяться в експозиціях багатьох музеїв України, колишнього СРСР і приватних колекціях за кордоном.

Фаянсовий завод

У центрі селища Буди розташований на місці винокурні будянського поміщика Т.Г.Котляра корпуси фаянсової фабрики визначного промисловця М.С.Кузнецова. У 1870 році Матвій Сидорович взяв в оренду фаянсову фабрику білгородського купця І.І.Нікітіна у селі Байрак недалеко від м. Люботин. Згодом переніс своє виробництво у село Буди тому, що там проходила залізнична колія Люботин-Мерефа. Промислове виробництво було розпочате у жовтні 1887 року. Підприємство мало назву «Ново-Харьковская

фабрика М.С.Кузнецова в селі Буди». Кадрова політика М.С.Кузнецова була традиційна. Як і на інших своїх фабриках двісті чоловік були переведені з інших кузнецовських фабрик фахівцями, інші робітники набиралися з навколишніх сіл. Фабричне селище, населення якого складало виключно росіяни, було розташовано у місцевості північніше центру села. Спочатку на фабриці виготовляли тільки напівфаянсові вироби, з 1892 року – фаянсові, з 1896 до 1902 р. виготовляли також порцеляну.

Будинок головного корпусу був цегляний у три з половиною поверхи з двома цегляними димарями. Крім того, на подвір'ї фабрики були споруди гіпсоварки, електростанції та заводоуправління, які не збереглися до наших днів. До корпусів було прокладені залізничні колії. Всі поверхи виробничих приміщень розподілялися на кілька високих, світлих відділів. у кожному – водопровідні пожежні крани, роздягальні для робітників. На фабриці працював телеграф, а згодом налагодили з Харковом й телефонний зв'язок. Фабрика була електрифікована.

На підприємстві використовували включно вітчизняну сировину: частину привозили з приватного маєтку в Єлизаветинському повіті Херсонської губернії, частину – з земель, яку орендувалися фабрикою у Товариства селян села Михайлівка Єкатеринославської губернії Олександрівського повіту. Для обладнання просушених виробів застосовувалися вісім горнів.

Для православних християн старообрядців (родина Кузнецових належала до старообрядців) на території фабрики, в приміщенні контори і квартирі керуючого була збудована старообрядницька молена.

Будянська фабрика була збудована і устаткована за останнім словом техніки. Керував фабрикою Г.Р.Шварценберг. На підприємстві виготовлялося більше 70 найменувань фаянсових виробів, серед яких блюдця, горшки, губочниці, чашки мали більше десяти гатунків, а тарілки і глечики – більше ста гатунків. Курирував південні фабрики, у тому числі і Будянську, син Матвія Сидоровича Олександр Матвійович Кузнецов.

У жовтні 1902 року у російській частині села було зведено на кошти службовців і робітників фабрики храм на честь Чудотворця Миколи (за проектом харківського головного єпархіального архітектора В.Х.Немкіна). Головна прохідна фабрики знаходилася на південно-східній частині території фабрики і виходила проїзною частиною на вулицю, що зараз називається Харківська.

На території заводу був фруктовий сад та квітник, який займав 3,5 га. На східній стороні саду стояли великі ожереди соломи, що була потрібна при транспортуванні посуду.

Фабрика мала такі назви (російською мовою): 1887-1893 – «Ново-Харьковская фабрика М.С.Кузнецова в Будах», 1893-1903 – «Харьковская» фабрика «Товарищества производства фарфоровых и фаянсовых изделий М.С.Кузнецова в Будах», 1903-1919 – «Фабрика Товарищества фарфоровых и фаянсовых изделий М.С.Кузнецова в Будах».

У 1918 році фабрику було націоналізовано, і перейменовано (російською мовою): 1918-1922 – «Харьковский государственный завод», 1922-1924 – «Первая государственная фабрика в Будах Харьковской губернии», ймовірно в цей час підприємство отримало назву «Серп і молот». До 1992 року завод називався «Будянський фаянсовий завод «Серп і молот». 1992-1994 – Будянське орендно-фаянсове промислово-торгівельне підприємство «Серп і молот», 1994-2006 – Акціонерне товариство закритого типу «Будянський фаянс».

Влітку 2006 року завод закрито, у листопаді 2006 року Харківський господарський суд виніс вирок про банкрутство та ліквідацію заводу. На території заводу зберігся корпус №2, збудований за часів Кузнецових, і будівля водокачки (в аварійному стані), крім того збереглися вісім димарів, чотири з яких, споруджені у 1887-1907 роках. На даний час завод не функціонує.

Матвій Сидорович Кузнецов

Матвій Сидорович Кузнецов – знакова особистість. Він – створювач «Товарищества производства фарфоровых и фаянсовых изделий М.С.Кузнецова», - монополії, яка втілювала у сфері виробництва і мистецтва кращі традиції вітчизняної культури фарфоро-фаянсової промисловості.

Династія Кузнецових веде свій початок з 1810-1812 років, коли в селі Ново-Харитонівка Бронницького повіту в Гжелі коваль Яків Васильєв заснував фарфорове виробництво. Його правнук Матвій Сидорович був володарем трьох великих підприємств, коли йому спало на думку розпочати виробництво на Слобожанщині. У Харкові з середини 60-х років XIX століття Кузнецову належав приватний будинок постійної торгівлі виробами його заводів – на розі Торговельної та Сергієвської площ (район сучасної будівлі Центрального універмагу). На Харківщині 24-річний Матвій Сидорович у 1870 року взяв в оренду фаянсову фабрику білгородського купця І.І.Нікітіна у селі Байрак під Люботином.

На жаль, економічно місце розташування фабрики було не зовсім вдалим. Відсутність під'їзних шляхів робило підприємство нерентабельним. Весь свій прибуток фабрика «проїдала» на використання гужового транспорту. В зв'язку з відкриттям залізничної колії, яка пройшла через Буди, виробництво було вирішено перенести. В селі мешкало на той час майже 1000 селян.

Першим керуючим фабрикою був високоосвічений фахівець, збіднілий білоруський князь О.Р.Рибалка (записано від М.Калініна у 1998 р.).

На початку ХХ століття М.С.Кузнецов був уже одним із найбільш багатих людей Росії. Фабрику в Будах очолював син Матвія Сидоровича Олександр Матвійович Кузнецов.

Спочатку в Будах випускали напівфаянс, з 1892 року стали виробляти фаянс, а з листопада 1894 року на фабриці була сильна пожежа, фарфоровий повністю вигорів, тому було призупинено виробництво саме цього виду продукції. Кадрова політика Кузнецових була традиційна. На всі свої підприємства (у Ризі, Дульово, Песочині) вони переводили своїх фахівців, більшість з яких були родом з Гжелі (традиційне місце виробництва керамічного посуду у Підмосков'ї). Так було і в Будах: двісті чоловік були переведені сюди з інших кузнецовських фабрик майстрами, вони оселилися у північному районі села, що мав назву «Грабілівка». Підсобних робітників набирали із мешканців сіл: Буд, Гийвки, Комарівки та інших.

Будянська фабрика була вдало спланована. Збудували церкву на кошти «Товарищества» за участю службовців і робітників Будянської фабрики. Від церковного комплексу лишилися тільки будинок священика, де зараз міститься селищна Рада (пров. Садовий №1), та сторожка, у якій декілька років була продовольча крамниця, а зараз це напівзруйнована будівля без вікон і дверей.

З 1997 року учасниками історико-краєзнавчого гуртка Харківського районного Центру дитячої та юнацької творчості подавалися пропозиції, щодо увічнення пам'яті М.С.Кузнецова як до місцевої Ради так і на наукових конференціях, телевізійних репортажах (програма «Сьогодні» Харківської обласної телерадіокомпанії, що вийшла в ефір у березні 2003 року, інформаційна програма телеканалу Р-1, що вийшла в ефір у червні 2006 року). Ми пропонували встановити меморіальну дошку на будівлі заводууправління та перейменувати вулицю Першого травня (колишня назва Грабілівка) та провулок Першого травня (колишня назва Банний провулок) на вулицю і провулок Кузнецових. Та отримали тільки глузливу усну відповідь від колишнього керівництва селищної Ради.

У вересні 2007 року на будівлях, історичних пам'ятках місцевого значення, у селищі Буди відкрито дві меморіальні дошки. На кошти

управління Південної залізниці відкрито дошку на станції Буди (споруда 1870 року), на кошти місцевих депутатів відкрито дошку на будівлі Старого клубу (споруда 1888 року). Таким чином, громадськість селища і області сприяє увічненню пам'яті визначного промисловця і мецената межі ХІХ – початку ХХ століть М.С.Кузнєцова і збереженню історичних пам'яток Слобожанщини.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ ДО РОЗДІЛУ

Бондарихінська культура – археологічна культура, назва якої походить від урочища Бондариха біля Ізюму на Сіверському Дінці.

Дніпро-донецька культура – археологічна культура, пам'ятки якої представляють своєрідний тип гребінчато-накільчатої кераміки, а також особливий тип поховальних споруд у вигляді колективних усипальниць, обряду поховання та ряд інших ознак.

Зрубна культура – археологічна культура, своєрідність якої міститься у типу поховань померлих за обрядом трупоспалення або в дерев'яних зрубках під курганним насипом чи в ґрунтових могильниках.

Культура ямково-гребінцевої кераміки – археологічна культура, пам'ятки якої представлені у вигляді широко відкритих гостроверхих горщечках, поверхня яких вкрита орнаментом. Назву культурі дала наявність в орнаменті глибоких, округлих ямок і відбитків гребінки.

Салтівська культура – археологічна культура, що виникла на території Верхнього Салтова.

Середньостогівська культура – археологічна культура, яка отримала назву від урочища Середній Стіг, на Дніпрі, біля Запоріжжя. Середньостогівські племена заволоділи південною частиною регіону з кордоном по лінії сучасних міст Охтирка – Харків – Дворіччя, швидко освоїли тут табунне конярство, яке складало основу їх господарства.

Харківсько-воронезька катакомбна культура (різновид катакомбної культури) – археологічна культура, ознакою якої є своєрідний обряд поховання померлих в підземних печероподібних – Т або Н-подібних катакомбах.

Ямна культура – археологічна культура, назва якої походить від обряду поховань в ямах під курганним насипом. Померлих клали в скорченому положенні на спині або на боці й посипали червоною фарбою.

Слобода – вольності, які мали місцеве населення і Україна, як окраїна і територія, що заселена українцями.

Питання до самоконтролю:

1. Чому релігійна сфера посідала значне місце у духовній культурі слобожан?
2. Які зразки громадського дозвілля Вам відомі?
3. Перелічите найголовніші свята Православної церкви, які вшановувались слобожанами.
4. Що було основою побутових свят? Чому?
5. Які елементи язичницької ритуалістики Великодня збереглися й дотепер?
6. Назвіть перше літнє свято.
7. Що Вам відомо про сімейні обряди, які дійшли до сьогодні?
8. Населення якого краю вплинуло на святково-обрядову сферу слобожан?
9. Що Вам відомо про початкову освіту у XVII-XVIII ст.?
10. Який навчальний заклад в Україні став другим за значенням після Києво-Могилянської академії?
11. В чому особливість створеної в Слобідській Україні єдиної системи освіти?
12. Яким навчальним закладом була представлена вища освіта на Слобожанщині?
13. В чому полягала сутність культурної революції?
14. Які громадські товариства діяли на Україні у 20-х роках ХХ ст.?
15. Охарактеризуйте освітянський стан на сучасному етапі.
16. Назвіть імена відомих письменників та поетів, творчість яких вплинула на розвиток літератури і народної творчості.
17. Який період в історії літературного мистецтва отримав назву «харківський»? Чому?
18. Як розвивався літературний процес у повоєнні роки?
19. Назвіть музичні жанри, які набули найбільшу популярність у ХІХ ст.
20. Якими хоровими колективами представлена сучасна співацька культура на Слобожанщині?
21. Які твори слобідських композиторів Вам відомі?
22. Які імена видатних діячів прославили театральне мистецтво у ХVІІІ-ХІХ ст.?
23. З якою подією пов'язана криза національного театального мистецтва?
24. Перелічите академічні театри та театри-студії сучасного Харкова.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Загальні праці

1. Аксиома для нащадків: Українські імена у світовій науці. – Львів, 1992.
2. *Бокань В., Польовий Л.* Історія культури України. – К., 1998.
3. Європейська та українська культура в нарисах: Навч. посібник /За ред. Цехмістро І.З., Штанько В.І., Старовойт В.С., Леонтєвої В.М. – К., 2003.
4. Історія Слобідської України. Навч. посібник з народознавства та краєзнавства /За ред. В.І.Торкатюка, О.Л.Сидоренка. – Х.: Основа, 1998.
5. *Крип'якевич Іван.* Всесвітня історія: У 3-х книгах. Кн. 1. – К., 1995.
6. Культура українського народу: Навч. посібник /В.М.Русанівський та ін. – К., 1994.
7. Культурологія: українська та зарубіжна культура: Навч. посібник /За ред. М.М.Заковича. – 4-те вид., випр. і доповн. - К.: Знання, 2009.
8. Лозко Г.С. Українське народознавство. – 4-те видання, доповнене. – Харків: Видавництво «Див», 2009.
9. *Маланюк Євген.* Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
10. *Марченко М.І.* Історія української культури з найдавніших часів і до середини XVII ст. – К., 1961.
11. *Огієнко Іван.* Українська культура. – К., 1991.
12. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. – 2-е вид. – Львів, 1993.
13. Твоя країна – Україна: Енциклопедія українського народознавства /Уклад. Н.Д.Кусайкіна. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2009.
14. Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник /За ред. С.О.Черепанової. – Львів, 1994.
15. Українська культура: Лекції /За ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993.
16. Українська художня культура: Навч. посібник /За ред. І.Ф.Ляшенка – К., 1996.
17. Українська та зарубіжна культура: Підручник. Видання друге /За ред. В.О. Лозового. – Харків, 2008.

Перелік наочних та інших посібників, методичних вказівок до проведення конкретних видів начальних занять, а також методичних матеріалів до використання в навчальному процесі.

1. Українська національна символіка. Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів усіх спеціальностей та форм навчання з дисциплін «Історія України», «Культурологія», «Українська та зарубіжна культура» / Міносян А.С., Смирнов В.В., Коршунова І.П., - Харків: ХДУХТ, 2005.

2. Нарис культурного життя Харкова у XVI-XXI ст. Науково- методичні рекомендації до самостійного вивчення дисциплін «Історія України», «Українська та зарубіжна культура», «Українська словесність» для студентів заочної форми навчання / Міносян А.С., Коршунова І.П., – Харків: ХДУХТ, 2006.

3. Історія України. Практикум для абітурієнтів, слухачів підготовчих відділень, студентів усіх спеціальностей і форм навчання / Міносян А.С., Смирнов В.В., Чорна Н.В., - Харків: ХДУХТ, 2006.

4. Культурологія. Теоретичні основи до вивчення курсу. Науково-методичні матеріали для самостійного вивчення дисципліни студентами денної та заочної форм навчання економічних спеціальностей / Міносян А.С., Коршунова І.П., Сапожнікова Л.Я., Лисак Н.О., – Харків: ХДУХТ, 2006.

5. Історія України: Навчальний посібник / Міносян А.С., Бондар О.В., Нікольченко Ю.М. – ХДУХТ, 2007.

6. Історія та культура Слобідської України. Опорний конспект лекцій для студентів денної та заочної форм навчання за напрямом підготовки: 6.050201 «Менеджмент організацій», 6.050206 «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності» / Міносян А.С., Коршунова І.П., - Харків: ХДУХТ, 2009.

Література до розділів

Розділ I «Специфіка українського типу культури»

1. *Грушевський Михайло*. Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: Т-во «Знання» України, 1991.
2. *Маланюк Євген*. Нариси з історії нашої культури. – К., АТ «Обереги», 1992.
3. *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.
4. *Ткаченко О.* «Мовне самоствердження на тлі історичного досвіду народів світу». «Вестник». Журнал Ак. наук Укр. – К., 1993 №5
5. *Антонович В.Б.* «Моя сповідь»: Вибрані історичні та публіцистичні твори /Упор. О.Тодійчук, В. Ульяновський. – К.,: Либідь, 1996. – 816 с. («Пам'ятки історичної думки України»).

Розділ II «Архаїчні культури на теренах України»

1. Давня історія України: В 2-х кн. Кн.1. – К., 1994; Кн. 2. – К., 1995.
2. *Знойко Л.* Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.
3. *Огієнко І.* Річний ритуальний календар. Українська культура: Коротка історія культурного життя укр. народу. – К., Фірма «Довіра», 1992.
4. *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. – М., 1994.
5. *Скрижинська М.* «Симпосіум у античних містах Північного Причорномор'я». «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р.
6. *Чмихов М.О.* Давня культура: Навч. посібник. – К., 1994.
7. *Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т.* Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.

Розділ III «Культура Київської Русі»

1. *Асєєв Ю.С.* Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980.
2. *Брайчевський М.Ю.* Утвердження християнства на Русі. – К., 1988.
3. Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982.

4. *Лебединцев Ф.* Первоучителі слов'янські. «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р. №6
5. *Митрополит Іларіон.* Про Закон і Благодать. «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р. №1
6. *Мицик В.* Писанки з Русі. «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р. №6
7. *Моця Олександр, Ричка Володимир.* Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
8. *Толочко П.П.* Київська Русь. – К., 1996.
9. *Антонович В.Б.* «Моя сповідь»: Вибрані історичні та публіцистичні твори /Упор. О.Тодійчук, В. Ульяновський. – К.,: Либідь, 1996. – 816 с. («Пам'ятки історичної думки України»).

Розділ 4 «Українська культура в період її сформування (XIV - I пол. XVI)

1. *Жолтовський П.М.* Художнє життя на Україні в XIV – XVIII ст. – К., 1983.
2. *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XIV ст. – XVIII) – К., 1996.
3. *Ісаєвич Я.Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму (XVI – XVIII ст.). – К., 1972. .
4. *Історія української культури.* //Видання Івана Тиктора. IX зшиток. – Львів, 1937.
5. *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994.
6. *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997.
7. *Огієнко Іван.* Історія українського друкарства. – К., 1994.
8. *Філософія Відродження на Україні.* – К., 1990.

Розділ 5 «Культурні процеси в Україні в II пол. XVII – XVIII ст.»

1. *Андрусяк М.* Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К., 1991.
2. *Апанович О.* Культура козацтва. Деякі аспекти розвитку культури Запорізької Січі //Українська культура. – 1991. - №1.
3. *Білецький П.О.* Українське мистецтво другої половини 17-18 ст. – К., 1988.
4. *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII-XVIII ст. – К., 1973.
5. *Ісаєвич Ярослав.* Перші українські академії // Київська старовина. – 1998. - №6.
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. /Переклад із староукр. – К.:Т-во «Знання» України, 1992.
7. *Макаров А.М.* Світло українського бароко. – К., 1994.
8. *Маланюк Євген.* Нариси з історії нашої культури. – К., АТ «Обереги», 1992.
9. *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., Фірма «Довіра», 1992.
10. Українське бароко та європейський контекст. Архітектура, образотворче мистецтво, театр і музика. – К., 1991.
11. *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – К., - 1991.

Розділ 6. «Українське національно-культурне відродження (кінець XVIII – XIX ст.)»

1. *Кауфман Л.* Семен Гулак-Артемівський. //Творчі портрети українських композиторів. – К., 1973
2. Кирило-Мефодієвське товариство. Т.1. – К., 1990.
3. *Костомаров М.* «Закон Божий» (Книга буття українського народу). – К: Либідь, 1991.
4. *Лобановський Б.Б., Говдя П.І.* Українське мистецтво другої половини XIX ст. – початку XX ст. – К., 1989.
5. «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987.
6. *Федченко П.М.* Михайло Драгоманов. Життя і творчість. – К., 1991.
7. *Франко. І.* Дещо про себе. «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р. №3

8. *Шии Н.А.* Культурно-національне питання на Україні. у ХІХ ст.// Український історичний журнал. – 1991. - №3.
9. *Яковлів А.* Пам'ятник Магдебурзького права. «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1994 р. №5
10. *Антонович В.Б.* «Моя сповідь»: Вибрані історичні та публіцистичні твори /Упор. О.Тодійчук, В. Ульяновський. – К.,: Либідь, 1996. – 816 с. («Пам'ятки історичної думки України»).

Розділ 7. «Українська культура у ХХ на початку ХХІ століття»

1. *Абліцов В.* Поет-історіограф Олег Ольжич. «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р. №5
2. *Зубалій О.Д., Рященко Д.С.* Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917-1920 рр.) //Український історичний журнал. – 1998. - №3.
3. *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
4. *Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.). – К., 1991.
5. *Кручек О.А.* Становлення державної політики УРСР у галузі національної культури. – К., 1996.
6. *Культурне Відродження в Україні.* – К., 1993. *Національна культура в сучасній Україні.* – К., 1995.
7. *Мірошниченко Надія.* Сучасна українська драматургія: деструкція міфів та пошук нових територій (урибок). «Київська старовина». Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р. №6
8. *Розовик Д.Ф.* Центральна Рада й українська культура. //Український історичний журнал. – 1993. - №2-3.
9. *Стан культурної сфери та культурної політики в Україні (Аналітичний огляд).* – К., 1995.
10. *Юричко Василь* «Українці за межами України» «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р. №4

Розділ 8. «Культура Слобожанщини»

1. *Багалій Д.І.* Історія Слободської України. /Передмова, коментар В.В.Кравченка. – Х.: Основа, 1991.
2. Харків – моя мала Батьківщина: Навч. посібник з народознавства /Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди /За ред. І.Ф.Прокопенка. – Вид. 2-е випр. і. доп. – Х.:ОВС, 2003.
3. *Титар О.В.* Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності. Монографія. – Харків: Райдер, 2006.
4. Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво: Збірка науково-популярних статей. – Харків: Курсор, 2008.
5. *Мичулин Л.И.* Основание *Харькова*: легенды, гипотезы, факты. – Х: Мачулин, 2008.

Навчальне видання

МІНОСЯН Андрій Сергійович
КОРШУНОВА Ірина Павлівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В авторській редакції